

**ՀԱԿՈԲ ՍԻՐՈՒՆԻ
ԷՋԵՐ ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻ
ԿՅԱՆՔԵՆ**

**HAKOB SIRUNI
PAGES FROM
MANUK BEY'S LIFE**

1386509

929:329 Մկրկալու

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱԿՈՒՄ ՍԻՐՈՒՆԻ

ԷՋԵՐ
ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻ
ԿՅԱՆՔԵՆ

1103429

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱՄ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ հայագիտական
ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող համահայկական
հիմնադրամի հովանավորությամբ

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական
խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ Գայանե Շաբունց
Անգլերենի թարգմանիչ՝ Աստղիկ Երանոսյան

Սիրունի Հակոբ

Ս 555 Էջեր Մանուկ Բեյի կյանքեն.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.,
2018.- 180 էջ:

Նշանավոր հայագետ Հակոբ Սիրունու (Ճօլօյան) այս ուսումնասիրությունը նվիրված է Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների նշանավոր դիվանագետ, պետական գործիչ, բարձր կարգի վաճառական և սեղանավոր, ազգային բարերար Մանուկ Բեյ Սիրգայանին (1769-1817): Գիրքը ներկայացնում է ռուս-թուրքական պատերազմների շրջանում սուլթանական պալատի կողմից ռուսական կողմի հետ բանակցություններ վարելու լիազորություններով օժտված Մանուկ Բեյի գործունեությունը, որն իր որոշակի հետքն է թողել այդ շրջանի եվրոպական դիվանագիտության մեջ:

Ուսումնասիրության համար փաստազրական աղբյուր են ծառայել Ռումինիայի պետական արխիվի՝ Մանուկ Բեյի ֆոնդի նյութերը:

Այս ուսումնասիրությունն առաջին անգամ հայոց լեզվով որպես հոդվածաշար տպագրվել է «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» հանդեսի 1969 և 1970թթ. համարներում: Հոդվածաշարի լուսապատճենները տեղադրված են այս գրքի 7-92-րդ էջերում: Հրատարակվում է Մանուկ Բեյ Սիրգայանին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (Երևան, հունիսի 7-9, 2018թ.) առթիվ և նվիրվում մեծանուն հայորդու ծննդյան 250-ամյա տարեդարձին:

Առաջաբան

Մանուկ Մարտիրոսի Միրզայանը XVIII-XIXդդ. Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների հպատակ էր, դիվանագիտական ապարեզի ամենահայտնի դեմքերից մեկը, պետական գործիչ և ազգային բարերար:

Հայրը ծագումով Աշտարակի Կարբի գյուղից էր: Մարտիրոս Հորի Միրզայանը 1744թ. դուրս է եկել Կարբիից, Անատոլիայով անցել Կոստանդնուպոլիս, հաստատվել Ռուսճուկում, որտեղ 1769թ. ծնվել է Մանուկը:

Միրզայան Մանուկ Բեյը եղել է բարձր կարգի սեղանավոր, օսմանյան պետության ու բանակի մատակարար, մեծ վաճառական, հարգված հյուր տարբեր՝ ալստրիական, ռուսական տիրակալների պալատներում: Նա ունեցել է մետաքսի, բրդի, բամբակի, ծխախոտի, համեմունքների և մեղրամոմի վաճառքի մենաշնորհ:

Պեզճյան Հարություն Ամիրայի (Գազազ Արթին ամիրա) և Միրզայան Մանուկ Բեյի անվան հետ է կապվում ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Սուլթան Մահմուդ Բ-ին անասելի ծանր վիճակից հանելու եղելությունը: Մանուկ Բեյն աջակցել է նաև Օսմանյան կայսրությունում ենիչերական հզոր ու երկրի համար չափազանց վտանգավոր դարձած վարչակարգը տապալելուն, որը կազմված էր քրիստոնյա հպատակների մանկամարդ երեխաների տղայահավաքներից (դևշիրմե):

Օսմանյան կայսրությանը մատուցած ծառայությունների համար 1808թ. Մանուկ Բեյը սուլթանից ստացել է Մուղովայի իշխանի՝ Boğdan Prensi և Bey-ի տիտղոսներ՝ որոշ ժամանակ փաստորեն համարվելով Մուղովայի կառավարիչ: 1808թ. Կ.Պոլիս է եկել որպես Բարձր դռան և սուլթանական պալատի դրագոման, նշանակվել դիվանագիտական բանակցությունների գլխավոր թարգման, արտգործնախարարի օգնականի մակարդակով:

Մեծ հաջողությամբ լուծել է ֆինանսական դժվարին խնդիրներ: 1806-12թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ զբաղվել է օսմանյան բանակի պարենավորմամբ և ռազմական նշանակության կառույցների նորոգությամբ:

Եղել է օսմանյան Դանուբյան բանակի հրամանատար Մուստաֆա փաշա Բայրաքթարի խորհրդականն ու բարեկամը՝ օժտված ռուսների հետ հաշտության բանակցություններ վարելու լիազորությամբ:

Նա գտնում էր, որ իր ազգի ճակատագիրը պետք է կապել քրիստոնյա Ռուսաստանի հետ; և ընդունում է նաև ռուսական հպա-տակություն:

Նրան լսում, վստահում և նրա բարեկամությունն էին վայելում ռուս ամենահայտնի գորավարներն ու քաղաքական գործիչները (Բազրատիոն, Կամենսկի, Կուտուզով: Վերջինս Մանուկ Բեյին իր ընկերն էր համարում): Վերադառնալով Բուխարեստ՝ 1804-08թթ. կառուցում է Բուխարեստի տեսարժան վայրերից մեկը համարվող մի պալատ, որ մինչ օրս հայտնի է «Մանուկի խան» անունով:

Նրա եռանդուն ջանքերի և դիվանագիտական հմտությունների շնորհիվ են կայացել ռուս-թուրքական 1806-1812թթ. պատերազմի հաշտության մի շարք բանակցություններ, որոնց արդյունքում 1812թ. իր կառուցած պալատում (Մանուկի խանում) կնքվել է Բուխարեստի ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագիրը: Ռուսական կողմից այն ստորագրել է Կուտուզովը: Բուխարեստի պայմանագիրը ձախողել է Նապոլեոն Բոնապարտի՝ այս երկու պետություններին պատերազմի մեջ ներքաշելու ծրագրերը: Մանուկ Բեյի հեղինակության և հաջողությունների նկատմամբ ատելությամբ լցված որոշ եվրոպացիներ, մասնավորապես Ժամանակակից Խորվաթիայի տարածքում տեղի ունեցած մարտերի շրջանում, սուլթանական պալատին տրամադրել են Մանուկ Բեյի դեմ: Արդյունքում թուրքական կողմը Միրզայանին մեղադրել է դավաճանության մեջ:

1812թ. Ալեքսանդր Առաջին ցարն իր պետերբուրգյան պալատում հյուրընկալել է Մանուկ Բեյին և նրա կնոջը, շնորհել ս.Վլադիմիր ասպետի 3-րդ աստիճանի շքանշան:

1813թ. Մանուկ Բեյն ընտանիքով Բուխարեստից անցել է Տրանսիլվանիա, ապա հաստատվել Քիշինևում, դարձել ռուսահպատակ: 1814թ. Մանուկ Բեյին շնորհվել է պետական խորհրդականի աստիճան:

Մանուկ Բեյը Հայաստանի ազատագրումը կապում էր Ռուսաստանի հետ: Նա այցելել է Հայաստան, նյութական օժանդակություն ցույց տվել Էջմիածնի, Մուշի, Երուսաղեմի և այլ վայրերի վանքերին: Բուխարեստի հայոց եկեղեցու մերձակայքում հիմնել է քաղաքում առաջին հայկական դպրոցը (1817թ.): Մանուկ Բեյի արխիվը պահվում է Բուխարեստի պատմության թանգարանում:

Նա 100 հայ ընտանիք էր տեղափոխել և պատրաստվում էր շուրջ կես միլիոն օսմանահպատակ հայերի ևս տեղափոխել Վալախիա: Ալեքսանդր Առաջինը խոստանում է Մանուկ Բեյին, որ Բեսարաբիան

կղառնա տեղահանված օսմանահպատակ հայերի փրկության հան-
գըրվաններից: Մանուկ Բեյի «Հայկական իշխան» էին հորջորջում:

300 000 ոսկե լեյոլ նա հողեր է գնում Ռուսինիայում: Նրա գնած
հողերում 40 գյուղեր կային, իսկ 1817թ. Քիշինից 36կմ դեպի արև-
մուտք՝ Հընչեշտում, հիմնում է իր ընտանեկան սբանչելի ապարանքը՝
ֆրանսիական կլասիցիզմի ոճով, կառուցված հայազգի ճարտարա-
պետ Բերնարդացու կողմից: Պալատի առաստաղները նկարազարդել
էր հռչակավոր ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկին: Բլրի վրա
կառուցված պալատը շրջապատված էր պարսպով: Կարապետով
արհեստական լճակը, շատրվանները, ապարանքի տարբեր մասերը
միմյանց միացնող ապակեպատ, էկզոտիկ մրգերի ձմեռային այգիները
(որոնց տակ գետնափոր ուղիներ կային) զարմացնում էին իրենց
շքեղությամբ, այդ ամենից ցավոք, համարյա ոչինչ չի պահպանվել:

1993թ. պալատը ստանում է ճարտարապետական հուշարձանի
կարգավիճակ, վերականգնվում և այժմ համարվում է Մոլդովայի ազ-
գային հարստությունը: Պատմում են, որ այս պալիլիոնների տակ էր
թաղված Մանուկ Բեյի հարստությունը, և տեղի ազգային հերոսներից
Կոտովսկին հաճախ էր այստեղ գալիս փնտրելու այն: Ասում են նաև,
որ հենց նա էլ գտել ու յուրացրել է Մանուկ Բեյի հարստությունը:

Ըստ Մանուկ Միրզայանի՝ այստեղ հիմնադրվելու էր Ալեքսանդ-
րապոլ հայաքաղաքը: Շարունակելով տաղանդավոր վաճառականի իր
գործունեությունը՝ նա հսկայական գումարներ էր ներդնում՝ հայկա-
կան հզոր համայնք ստեղծելու համար: Նրա երազանքը չիրականա-
ցավ...

Բազմաթիվ հայեր հիմնվեցին Քիշիննում՝ ստեղծելով լավ հա-
մայնք: Նա մեծ ավանդ է ունեցել մոլդավական գինեգործության մեջ՝
որպես ֆրանսիական տեխնոլոգիաների շարունակող: Մանուկ Բեյը
այդպես էլ չհասցրեց ապրել իր պերճաշուք ապարանքում:

Հանկարծամահ է եղել 1817թ. հուլիսի 2-ին Մոլդովայի, Բեսա-
րաբիայի մարզի Հընչեշտ (Կոտովսկի) քաղաքի իր ազարակում՝ թող-
նելով Լազարյան անվանի գերդաստանի դուստր, Մարի անվամբ
կնոջը և 6 որբերի: Այս մահը խորհրդավորությամբ է պատված:

Թաղված է Քիշիննում, իր կառուցած ս.Աստվածամոր եկեղե-
ցում:

Իր ազգի համար նա կառուցել է գյուղեր, եկեղեցիներ, դպրոցներ:
Հարազատ Ռուսճուկում կառուցել է կամուրջներ, քարվանսարաներ,
ջրաղացներ, զարկ տվել հանքարդյունաբերությանը: Բալկանյան շատ
քաղաքներ իրենց տնտեսական զարգացմամբ մեծապես պարտական

են Մանուկ Բեյ Միրզայանին: Նա հիմնել է մանուֆակտուրաներ, կալվածքներ, տարբեր երկրների տիրակալների և իշխանավորների տրամադրել խոշոր փոխառություններ: Նրա անվամբ են կոչվել ոռոմինական երկու գյուղ: Նրա մասին ժամանակակիցները հիշատակում են որպես «ծայրաստիճան ազնիվ մեկի»:

Մխիթարյան միաբանության հայրերի հետ նա հայոց լեզվի դասագիրք է հրատարակել դպրոցների համար:

Նրա ժառանգները, մասնավորապես Գրիգոր որդին, որ Փարիզում է մահացել, մեծ ժառանգություն էր թողել Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանին, որի շքեղագույն «Մանուկի դահլիճը» թալանվեց ու ոչնչացվեց բոլշևիկների կողմից:

Մանուկ Բեյն ամուսնացած էր հայազգի իշխանուհի Դեյյանովայի հետ: Զավակներն էին Գրիգոր Հովհաննեսը և Մարի Մանուկը: Թոռնուհիներն էին իտալացի կոմսուհի Ելիզավետա Շենտոնին, գերմանացի բարոնուհի Օլգա Հոցֆելդ-Դրախթեմբերգը: Վերջինիս ծոռն է կանադացի ճարտարապետ Փեթեր ֆոն Քորֆը: Իր մի ասուլիսում նա հպարտությամբ է խոսել իր հայկական արմատների մասին:

Հասմիկ Ստեփանյան

Գրվագներեն մեկն է առ բացառիկ դեպքերով լեցուն կյանքի մը, որ դժբախտաբար ղեռ լուսինն չէ հանված լրիվ, և որ, սակայն, եթե գրվի մանրամասն, անմասնոք մնացած անբան էջեր պիտի հայթայթեն պատմության, ոչ միայն պատկանելի տեղ մը ապահովելով անոր իր ժամանակակիցներուն մէջ, այլ լույս սփռելով նաև ղեպքերու վրա որոնք անմատչելի կմնան ղեռ պատմությանմը զրադողներուն:

Սույն հոգովածը, իրականին մէջ, շնորհակցեր ամբողջապես ղերը, գոր խաղաց Մանուկ բնյ 1806—1812 թվականներու ռուս և թուրք պատերազմին ընթացքին՝ ըլլա ռուս բանակին մատուցած իր ծառայություններով, ըլլա իր գործոն մասնակցությամբ հաշտության բանակցություններուն և դաշնագրի կնքման մէջ: Մանուկ բնյի գործունեության այս էջերուն պիտի անդադառնանք տոանծին: Եվ սակայն լրիվ ճանշնալու համար Մանուկ բնյի կատարած ղերը նապոլեոնի ձախողանքին մէջ, ստիպված ենք ղիմում ընել այդ էջերուն ալ առանց անշուշտ մանրամասնությանց մէջ մտնելու:

Շարագրելով մեր սույն հոգովածը խղճի պարտք մըն է որ կկատարենք միևնույն տանն: Հանցանք պիտի ըլլար լուրջամբ անցնել Մանուկ բնյի կյանքին այդ մեծ ղրվագին վրայն մեկու մը համար որուն բախտը վիճակեցավ իր ձեռքին տակ ունենալու Մանուկ բնյի հետ կապված նյութերը, երբ ղանոնք կդասավորեն Բուխարեստ քաղաքի պատմության թանգարանի արխիվներուն մէջ, ոչ միայն անոնք որ Հրնշնջտի անոր ապարանքին մէջ մեկուկես ղար կղտված մնալն հետո փրկվեցան հրաշքով, այլ և անոնք որ իր իսկ ջանքերով հավաքվեցան ուրիշ արխիվներէ, հնարավորություն տալով համախմբել ղանոնք ղողորն ալ վավերաթուղթերու հավաքածուի մը մէջ, որ տպագրվելու կսպասեն իրեն կցված մենագրության մը հետ:

Արխիվային այդ նյութերը, որոնք իրենց ստվար մասով անմատչելի կմնան պատմությանմը ղբաղղողներուն, կոչված են ղուսարանելու, անծանոթ մնացած ղաղմաթիվ ուրիշ ղրվագներու հետ, նաև նապոլեոնի ձիգերը թըշնամություն գրղռելու համար ղուսներուն և թուրքերուն միջև, ինչպես և ֆրանսական գործակալներու մեքենայությունները երկարաձգելու համար ղուսեթուրք պատերազմը և ձախողեցնելու համար հաշտության մը կնքումը ընղմէջ ղուսներուն և թուրքերուն:

Արղ, ինչպես պիտի տեսնենք էջերուն մէջ որ պիտի հետեին, նապոլեոնի ձախողանքին մէջ իր ղերն ունեցավ ղուսեթուրք հաշտության ղաշնագրի մի կնքումը Բուխարեստ 1812 մայիս 28-ին, ի հեճուկս նապոլեոնի և իր գործակալներու ձիգերուն, իսկ այդ ղաշնագիրը պիտի ղկնքվեն ատենին՝ եթե Մանուկ բնյի աշակցությունը շըլլար:

Այնպես որ կարճատե իր կյանքին մէջ որ, ինչպես ըսինք, հիսունի իսկ ղհասավ և որ ուղարղավ կմնա սակայն բեղուն գործունեությամբ մը տնտեսական թե քաղաքական մարղի վրա, Բուխարեստի ղաշնագրին կնքման առթիվ իր խաղացած ղերը մեկն է այդ գործունեության մէջ ամենեն աղիկ պատմական հանղխանալու կոչված էջերեն:

2.

ՆԱՊՈԼԵՈՆ ԿԳԴԳՌԵ ԹՈՒՐԿԻԱՆ

Գաղտնիք մը ղէ՝ պատմությամբ ղբաղղողներուն համար՝ ծրագիրները ղորս նապոլեոն ուներ Մերձաղր Արենլի մասին: Գաղտնիք մը ղէ նույնպես որ ան իր արենլյան քաղաքականության մէջ թիրախ ունեցավ Ռուսաստանն ալ՝ իր մտածում են երբեք ղհեռացնելով հոն արղավելու իր երաղները, քայց երկար աղխատանքներ պետք եղան իրեն անոնց իրականացումը փորձելն առաջ:

տեղի տալով Ռուսիո բողոքին և ստիպվեցավ իր սխալը ուղղել հետո՝ իրենց աթոռներուն վրա բերելով նույն իշխանները»¹։

Իրապես ալ ժառանգորարար զորավար Սերաստիանիի չանքերով էր որ Ֆրանսա հաջողքը էր Բուխարեստի և Յաշի իշխանական աթոռներուն վրա բերել իրեն ավելի վստահելի երեցող մարզիկի, Արզարե ֆրանսական իւսպանը հազիւ Պոլիս ժամանելու Սուցուն վաւահիո իշխան կարգէ կոստանդին իսպիլա-որպէսդի Ալեքսանդրու Սուցուն Սուցուն 1806-ի օգոստոսին՝ ստիպել էր Բ. Դուռը որպէս տեղ, և Ալեքսանդրու Մորուզիի փոխարեն Մուզուլայի աթոռին վրա բերել Սկարլաթ Կալիմարին, անվանումներն որոնք ուժ պիտի շունենային սակայն, ռուսական զորքերուն մուտքեն հետո զույգ իշխանապետութեանց հողը, անոնց նշանակումեն ոչ իսկ երկու ամիս ետք։

Հյուպատոսները զորս Ֆրանսա զրկած էր Բուխարեստ ու Յաշ, տեսակ մը գործակալներ պիտի դառնային իրենց կարգին այն սաղարաններուն զորս նապոլեոն կողեր սարքել Բալկանյան երկիրներու մէջ։ Այսպէս, Ֆրանսա Բուխարեստի մէջ կապէն իր ամենեն ճապարկ գործակալները իրը հյուպատոս, որոնք հաջորդաբար Parrant-ը, Lamare-ը և Ledoux-ն նշան մեղ շահագրգռող շրջանին, իսկ Յաշը, որ շատ ավելի կարեւոր կեդրոն մը պիտի դառնար՝ մասնավորապէս թշնամութեանց սկսելէն հետո, հաջորդաբար իրեն հյուպատոս ունեցավ Reinhard-ը, Fornetty-ն և Ledoux-ն։ Տեղեկագիրները, զորս անոնք ուղղած են իրենց կառավարութեան և որոնցմէ մեջբերումներ ընելու առիթը պիտի ունենան, լիովին կ'ամտեն մտահոգութիւնը զոր Ֆրանսա ունեցած էր դանտը ղեռնողած ատեն ռուսներ զույգ իշխանապետութեանց մայրաքաղաքներուն մէջ։

Ինքնին հասկանալի է որ Բալկանյան անցուղարձերով մոտեն կշահագրգռելին նաև ավստրիական և անգլիական շրջանակները, և զանոնք ղեկ-բերուն տեղիակ կապահելին Բուխարեստի և Յաշի իրենց հյուպատոսները, որոնց տեղեկագիրները թանկագին վկայութիւններ կ'ապրուանկէին Մանուկ Բեյի կատարած դերին մասին ալ։ Այս կարգին են Բուխարեստի հաջորդա-կան զույգ ավստրիական հյուպատոսներուն ֆոն Բերենների և Ֆելշարեյի տեղեկագիրները ուղղված արտաքին նախարար Շթադիոնի և Մեթերնիկի, և Բուխարեստի անգլիական հյուպատոս Ֆրանչիսկ Սքամբերսի ուղղածները իր կառավարութեան։

Մեր ձեռքին նաեւ ունինք Ռուսներ Ակադեմիո մէջ պահված «Անգլիական զոլումենտները»—են բաղված հատվածներ, զորս ռուսներ պատմաբան մը, Ս. Շթիրբեյ, ներմուծեց իր «1821-ի ըմբոստութիւնը» խորագրով երկին մէջ։ Ըստ մեջբերված հատվածի մը՝ Բուխարեստի անգլիական հյուպատոս Ֆրանչիսկ Սքամբերս 1806 հուլիս 24-ին Պոլսո անգլիական ղեկաւան Adair-ի ուղղված տեղեկագրի մը մէջ կ'ապամեն լրտեսութիւնները և խառնակութիւնները զորս գործ կ'ընեն ֆրանսական գործակալները և կ'ընեն։

«Ելիսպօր նպատակը Ռայնհարտի ֆրանսական ընդհանուր գործակալ անվանման Յաշի մէջ և Parrant-ի ժամանման Բուխարեստ, ինչպէս և հարյուրապետ Մարթինի առաքման Գալաշի նաւահանգիստը ենթագործա-կալի հանգամանքով, կ'թվի ռուս պաշտոնյաններու դիրքը հակողութեան տակ պահելն ըլլալ, ինչպէս և նպատակն Ռուսիա մուտքին կարգ մը գաղտնի ա-գենտներով ծալուած հրձարան տարազով և կամ այլապէս, կարեւոր տեղե-կութիւնները բազմելու համար այնտեղ պատահածներուն մասին և ծածուկ կերպով աշխատելու՝ երկիրը ըմբոստութեան մղելու նպատակով»։

Անգլիական գործակալը կ'ուսի հետո Բուխարեստի ինտրիգներուն մա-սին Նվրդապայի այս մասին, առաջին հերթին Ռուսիո և Ուկրաինայի, ինչպէս նաև Բեսարաբիո թրքական բերդաքաղաքներուն մէջ, հակառուս զգացում-ներ և շարժումներ գրգռելու համար. հետո նաև ռուսական երկիրներու

¹ Իսմայիլ Հակիբ Ուզունշարքլը, Ռուսիայի նշանավոր այններէն Քերեսներ իսմայիլ և Սուրբ օղու Սյուլեյման աղաները և Ալեքսանդր Մուսաֆա Ժաշա, Իսթանպուլ, 1942, էջ 58—59։

1507 հունվար 1-ին վարչապետն Սուլթան Սելիմի ղրկած նամակով մեր նապոլեոն կշնորհավորե՞ր զայն Ռուսիո դեմ պատերազմ հայտարարած Ըլլալուն համար և ի միջի այլոց կզրե՞ր:

«Պահը հասած է Օսմանյան կայսրությանը բարձրացնելու իր՝ անցյալ փառքին: Ոչ մեկ լուպակ չկա կորսնցնելու»:

Հաջորդ օրը, հունվար 2-ին, Բուխարեստի Ֆրանսական հյուպատոս Լամար կհաղորդե՞ր արտաքին գործերու նախարար Թալեյրանին թե՛ ռուս զորքերու ժամանման վրա ստիպված է Ռուսչուկ գալ ասպատանիլ Բայրաթ-թար Մուսթաֆա փաշայի պաշտպանության տակ:

Իսկ հունվար 6-ին Թալեյրան վարչապետն կհրահանգե՞ր Ֆրանսական հյուպատոսին բարձրը հարաբերություններ մշակել Բայրաթթարի հետ, և խորհուրդ տալ նոր թե՛ օսմանյան կայսրության պաշտպանության հանդեպ իր ցույց տալիք փութաշանությունը միակ միջոցն է իրեն ասպանվելու համար հեղինակությունը զոր հանգուցյալ Թերսենբեքի-օղլուն թողած է իրեն և արժանանալու իր վեհապետին շնորհներուն:

Բան մեր սակայն կմտահոգե՞ր Դանուբի շրջանի ֆրանսական գործակալները: Ազդեցությունը զոր Բայրաթթարի վրա ունենի կարգ մը անձեր և զայն կմղեն ֆրանսական շահերու աննպաստ ուղղության մը: Այդ անձերը, հարկ չկա ըսելու, Մանուկ Ինչ Միրզայան և իր հայ բարեկամներն էին:

Մանուկ ոչ միայն Ռուսչուկի, այլ Դանուբի բովանդակ շրջանին մեջ հեղինակավոր դեմք մըն էր արդեն: Ան սեղանավորն ու միևնույն ատեն մտերիմ խորհրդակցան էր եղեր Ռուսչուկի և Թրեովայի համբավավոր այան Թերսենբեքի Իսմայիլ աղային, և անոր սպանութենեն հետո 1806 օգոստոս 16-ին, իր զիրքը պահեր և ավելի ևս ամրացուցեր էր անոր հաջորդին՝ Բայրաթթար Մուսթաֆա փաշայի օրով, երբ մանավանդ ան, ռուսները թըշնամությանց սկսելուն հետ՝ Սիլիստրեի կուսակալ և Դանուբյան թուրք բանակին սպարապետ կարգվեր էր: Մանուկ հետզհետե պիտի անցնե՞ր իր ազդեցությունը հետագային ալ՝ մասնավորապես երբ 1807 հոկտ. 24-ին Սուլթան Մուսթաֆա Դ. զարգոմանի տիտղոս և բեյության աստիճան պիտի շնորհեր իրեն, Մանուկին:

Մանուկ բեյի պիտի աջակցեն շորս Սեբաստյանները, Պողոս, Մեսրոպ, Մարտին և Գաբրիել, որոնցմե առաջինը, համբավված իր լեզվագիտությամբ և դիվանագիտական ձիրքերով, դեռ 1802-են գործակցած էր Վալահիո իշխան Կոստանդին Իսպիրլանտիին, և հիմա, ռուսները պատերազմին հետ, աշխուժացեր էր կրկին՝ գործելով ռուս շահերու շրջանակին մեջ, իր երկու եղբայրներուն՝ Մեսրոպի և Գաբրիելի, և եղբորորդիին՝ Մարտինի հետ:

Մանուկ և հայերու իր խումբը չէին կրնար չըզայնացնել հետևաբար ֆրանսական գործակալները:

Միրած, Վիդինի ֆրանսական հյուպատոսը, 1807 նոյեմբեր 16-ին կտեղեկագրե՞ր Փարիզ թե՛ Մուսթաֆա, Ռուսչուկի փաշան, շրջապատված է իշխան Իսպիրլանտիի և ռուսերուն անձնվեր մարզոցով, որոնք իրենց խտրիզներով կկազմալուծեն Դանուբի օսմանյան բանակը և կջանան արգելք ըլլալ Դալմացիո բանակին ժամանման՝ զոր նապոլեոն խոստացեր էր ղրկել Թուրքերուն օգնության: Միրած ատոնցմե հակառե անվան հսկիչն Պողոսը որ «Ինչպես կիմանա, կըսե, եղբարք մը ունի Փարիզի մեջ իր կցորդ օսմանյան զեսպանատան»⁴:

Մերիած 1808 ապրիլ 8-ին Վիդինեն իր կառավարության ղրկած ուրիշ տեղեկագրի մը մեջ կխոսի ռուսերու և թուրքերու միջև թշնամությանց վերսկսման մասին, որոնք ընդհատված էին Սլոբոդկայի ղինադադարով, և կըսե թե՛ թուրք հրամանատարը, Մուսթաֆա փաշան, կուպիտ անձնավորություն մըն է ինք, քայց ռզայն կվարեն երկու հայեր, մեկը Սեաստիանին (կակնարկե՞ր Պողոս Սեբաստիանին) նախապես իշխան Իսպիրլանտիի գործա-

⁴ Հուլիսյանի, Դոկումենտներ, հավելված, I, Ա., էջ 483:

կալ և ասլա հաջորդաբար Վալահիո զանազան իշխաններուն, և մյուս Մանուկի (կալնարկն Մանուկ բն Միրզայանին), բոլար և մեծ կալվածատերս Վալահիո մեջս:

Տեղեկագիրները զորս իր գործակալներն կատանալ՝ չէին կրնար չըդայնացնել նաև նապոլեոնը, որ կտեսներ թե ի հենուկս զորավար Սերաստիանի մերձայնութեանց և Դանուբի շրջանի իր գործակալներուն սաղորանքներին, խաղնդոտներ կատեղովին իր ապագա ծրագիրներուն առջև՝ մանավանդ զինք տողորդ երազին, որ իր ապագա արշավանքն էր Ռուսաստանի վրա:

Որպեսզի այդ ծրագիրները հաջողութեամբ պսակվեն՝ Ռուսիա պետք էր որ հողերով ծանրաբեռնված ըլլար այդ պահուն, չկարենալ դուրս հանելու համար իր հողերուն պաշտպանութիւնը: Պետք էր որ, առաջին հերթին, իր բանակներն զբաղած ըլլային ալուր՝ որպեսզի կաղար այդ պաշտպանութիւնը:

Ռուսները թշնամութիւնները Դանուբի շրջանին մէջ զծրախտարար չին ընթանալ նապոլեոնի փափաքած ձևով: Իր գործակալներն ստացված տեղեկագիրները անհունապես կմտահոգեն զայն: Ան կվախնար մանավանդ որ Թուրքիան կփախցնէ իր ձեռքէն, և որ ան կրնա ռուսերուն հետ հասկացողութեան մը գալ՝ վտանգելով իր ակնկալութիւնները:

Նապոլեոն վախնալու իրավունք ունէր: Դեպքերը պիտի ընթանային իր լուզած ձևով:

4.

ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅ ԴԵՊԻ ԹՈՒՍԻԱ ԻՐ ՀԱՅՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ՄԵՋ

Զարմանք առթած է շատերուն, թէ ինչպես թուրք պետական շրջանակներու մտանքն կապված անձ մը որպիսին էր Մանուկ բեյ, ծանոթ նաև իր գործուն դերով Թուրքիոյ անցքերուն մէջ, Ռուսիո կուսակից պիտի դառնար մնկնէ՝ ռուսական շահերու հետ կապելով իր հետագա բովանդակ գործունեութիւնը:

Այնպես որ ոմանք հանձին Մանուկ բեյի ուզած են տեսնել ռուսներն, զնված պարզ գործակալ մը՝ որ դավաճանած էր իր իսկական հայրենիքին, որ Թուրքիան էր:

Վալեհաթուղթերը՝ որոնք Մանուկ բեյի կյանքին և գործունեութեան կվերարբերին՝ հնուու են սակայն վարձու գործակալի մը կերպարանքին տակ կվերաբերեն զայն: Հակառակ արկածախնդրական զովագներուն որոնցներկայացնելն զայն: Հակառակ արկածախնդրական զովագներուն որոնցմով համախա հշուսված է անոր կյանքը, հակառակ իր հախուռն հանդգնումս թլոյններուն՝ իր առևտրական ու տնտեսական ալլաղան ձևոնաբէներուն առթիվ, քաղաքական հասուն գործիչ մը ևս կար անոր մէջ, որ լրջութեամբ կհետևէր զինք շրջապատող երևույթներուն, և հետաետեթենն երբեք չէր բաժնւիր իր քայլերուն ընթացքին:

Որեն մնկնէ ավելի տեղյակ Բալկանյան ժողովուրդներու կյանքին և լացասական հանգամանքներուն զորս անոնց կպատճառէր թրքական լուծը, րան չէր կրնար չգուշակել դերը որուն կուլված էր ռուս ժողովուրդը այս շրջաններուն մէջ:

Արխիվային նյութերը զորս ունինք ձեռքի տակ, մեզ կվկայեն, օրինակ, թե Մանուկ բեյի համոզումը Ռուսիո կատարելիք գերին մասին Բալկանյան ժողովուրդներու հակատագրին մէջ, կսկսէր զեռ այն օրերն երբ կովի մէջ

չէին մտած ռուսներն ու թուրքները, և կձգտեր ինք ևս մտնել ռուսական հովանիի տակ:

Այսպէս՝ մեր աշէրի առջև է վախճիտ իշխան Կոստանդին Իսպիլատիի 1806 ապրիլի 1 թվակիր մեկ գիրք ուղղված Յաշի ռուս հյուպատոս Բոլկու Նովի՝ որմէ կխնդրէ ռուսական հպատակութիւն շնորհել Մանուկին⁶, Մանուկին աշի իմաստով Բոլկունով հրահանգ կատարած նաև իշխան Չարսիս 7-ին աշի իմաստով Բոլկունով հրահանգ կատարած, մայիս 22-ին, Բոլկունով հանձնարարված անձագիրքը կու տա «Մանուկ Մարտիրոսովիչ, ծագումով Սրեանցի» անվան⁸:

Ռուսական այս պաշտպանութիւնն երկար ատեն չուղեց օգտուիլ սա. կայն Մանուկ, և իր կապերը չխզեց իսկույն թուրք շրջանակներու հետ, շարունակելով իր մտերիմ հարաբերութիւնները մանավանդ այն զույգ այսն. ներուն հետ որոնք կվարեն Դանուրի շրջանը, այսինքն Բերսենքլիի և անոր հաջորդող Բայրաթթարին հետ:

Իր համոզման մեջ արևելի ևս պիտի ամրապնդվիր Մանուկ ընդ նորո ի նորո շարժման անցնելին ռուսները Բալկաններու մեջ, ոչ միայն անգամ մը ևս ողևորելով քրիստոնյա ժողովուրդները որոնք կձգտեն ազատիլ թըրքական լուծեն, այլ և իրենց մոտեցնելով թուրք վարիչներին շատերը որոնք Ռուսիո հետ բարեկամութիւն մը մեջ կգտնենին թուրք պետութիւնը շահերը:

Պատերազմի առաջին զույգ տարիներուն Մանուկ բնի շարունակեց իր գործակցութիւնը իր թուրք բարեկամներուն, մանավանդ Բայրաթթարի հետ՝ անոր սպարապետութիւն շրջանին. հոգ տանելով թուրք բերդաքաղաքներու ինչպէս և թուրք զինվորներու պարենավորման, ինչպէս և աշակցելով Բայրաթթարին՝ ենիչերիներու ղեմ անոր մղած պայքարին մեջ: Եվ սակայն նոյն իսկ այդ շրջանին անհոգեպէս կապված միաց ռուսներուն՝ իր գլխավոր մտահոգութիւնն ըլլալով մերձեցում ստեղծել ռուսներու և թուրքներուն միջև, նույն այդ մտահոգութիւնն լծելով նաև իր շուրջի թուրքները:

Մանուկ բնը ռուսներուն մոտեցնող պատճառներին մեկն ալ այն զովանքն եղավ որով սկսավ տակաւ համակվիլ թուրքներուն հանդեպ, մանավանդ եղբարական այն վախճանին ետք որ վիճակվեցավ իր պաշտպանին ու բարեկամին՝ Բայրաթթար Մուսթաֆա Իաշաչի, և այն պատուհասին հետո՝ որով ենթարկվեցան իր թուրք բարեկամներին շատերը, այսինքն տոնք որ պահ մը չավտացնէր էին, Բայրաթթարին հետ մեկտեղ, Հիվանդ Մարգուն ապարիման և ռուսներուն հետ մերձեցման մը մեջ տեսնէր էին զայն:

Այդ արգեն 1808-ի վերջերն էր երբ Մանուկ այլևս պիտի խղի իր բոլոր կապերը թուրք հողին հետ, ինքզինք ցմիշտ կապելով ռուս ժողովուրդի և անոր շահերուն, և առաջին հերթին աշակցելով, պատերազմի հետագա շրջ տարիներուն, ռուս զորքերու մղած կռիւն թուրքներուն դեմ, ինչպէս և հաշտութեան կնքման:

5.

ՔՈՒՐԲԵՐ ՈՐ ԿՈՒՍԱԿԻՑ ԵՆ ՄԵՐՉԵՍՏԱՆ

Ռուսիո և Թուրքիո հարաբերութեանց պատմութիւնը պրպտողները լին կրնար շանդրագաւառաւ ուշագործել կետի մը — թուրք ժողովուրդի ծոցին մեջ իսկ զոյգութեան խաղերու որոնք ձգտած են ռուսներու հետ բարեկամութեան մը: Այս խաղերը առավելապէս Ռումելիի շրջանին մեջ պետք է փնտնել:

⁶ Մանուկի Ռուսիո արտաքին քաղաքականութեան արխիւ. գործ 127, թ. 100:

⁷ Մանուկ, գործ 127, թ. 135:

⁸ Մանուկ, գործ 127, թ. 137—139:

Ապագա սահրազամբ, իր կարգին ապերախտ շինաց Մանուկի հանդեսը, Ինքն ալ, իր հերթին, նպաստեց անոր վերելքին: Բայրաթարի սահրազամութեան օրերուն էր որ Մանուկին պիտի շնորհէր տիտղոս մը որուն շէր հասած զեռ որէն հայ: Մոլորութիւն իշխան պիտի անվանուէր ան:

6.

ԱՆՁԱՏ ԼԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԸ ԼԱՄԱՐ

Թուրքիոյ և Ռուսիոյ միջև անջատ հաշտութեան մը գաղափարը զոր Մանուկ ինչ ներշնչեց Բայրաթար Մուսթաֆա փաշային և զոր հետապնդեց ալս վերջերս ըլլա Դանտուրեան թուրք բանակին ստարապետութեանը վաղած օրերուն, ըլլա մեծ-հայրորդս զառնալն հետո, իր ընթացքը պիտի ստանար տակալ, ի հետոս ֆրանսական մերենալութեանը: Թուրք և ռուս թշնամութեանը որ ոչ մեկուն աչքաւ ձեռնուտ էին որքան նապոլեոնի՝ իրեն, և հետեւաբար ոչ որ այնքան բաղձացող էր այդ թշնամութեանը շարունակման որքան նապոլեոն ինքը:

Նապոլեոնը մտահոգող կետերն մեկն ալ իր աչքն վախն էր թէ թուրքերն ու ռուսները կ'աշտուէին առանց իր մասնակցութեան բանակցութեանց մեջ: Այդ ապագային ամուսնական պիտի մատուցէին իր փորձերը զեր ունեւալու այդ բանակցութեանը ինքացին, որուն տեղի պիտի ունենային իր իսկ մայրաքաղաքին, Փարիզի մէջ:

Նապոլեոնի վախերը այնքան ալ ի զուր չէին:

Ազդուները զորս ունինք մեր տրամադրութեան տակ միաձայն են վկայելու համար հակալորութեան մասին զոր Բայրաթար կանուցաներ զեպի ֆրանսացիները, և անոր բովանդակ ձեռք հասկացողութեան գալու համար ռուսներուն հետ առանց ֆրանսական միջամտութեան: Այդ ձեռք ան թափեց առաջին իսկ օրէն, նույնիսկ թշնամութեանը սկսելուն ընդ հետո, կատարելով հանդերձ զինորդի իր պարտքը՝ իր: Եւ հրամանատար Ռուսիոյ զեմ կովոդ թուրք բանակներուն: Ռուսներուն հետ հասկացողութեան մը գալու իր փորձերը պիտի աշխտանային Սլոբոդիայի մէջ պիտի գաղափարի կերտման հետո որ տեղի ունեցեր էր 1807 հոկտեմբեր 24-ին, քայց մասնավանդ Բուխարեստ ժամանումէն ետք 1807 հոկտեմբեր 15/27-ին ռուս բանակներու նոր հրամանատար իշխան Պրոգորովսկիի, որ կէր էր հաջորդելու քանի մը օր առաջ վալաշիո մեջ մեծնող զորավար Միկելսոնի:

Իրաւ ալ Պրոգորովսկի ռուսները պատերազմի ընթացքին ռուս բանակի իբրեւ հրամանատար իրարու հաջորդող ռուս զորավարներուն միջ ա-մենէն ճարպիկն էր եղեր թուրք բանակին պետերը ռուսերու հետ մերձեցման մը գաղափարին փարած պահելու համար, և ինքն էր եղեր որ հաջողելէ էր մտերմական կապեր հաստատել Բայրաթարին հետ: Եթէ երկու սպարապետներու ճիշդը ամուս մնացին և իրենց օրով չկերպեցաւ հաշտութեանը, պատճառը նախ երկու մայրաքաղաքներու միջև տիրող տեսակետներու անջրպետն էր հաշտութեան պայմաններուն շուրջ, մասնավանդ ինչ կվերաբերի Ռուսիոյ պահանջած հողային զիջումներուն: Հաշտութեան հապաղման մեջ նմազ զեր չկատարեցին նաև զեպերը որոնք ամբողջ երկու տարի ալեկոծեցին օսմանյան մայրաքաղաքը:

7.

«ՆԻՋԱՄԸ ԶԵՆԻԴ»-Ի ԶԱԽՈՂԱՆՔԵՆ ԵՏԲ

1807-ի գարնան՝ Թուրքիոյ մեկէն բռնկեր էր ներսէն: Նիզամը Զեդիդը, զոր հղացեր էր Սուլթան Սելիմ Գ. կանոնավոր բանակի մը հիմը զնելու և անոր շնորհիվ վերջ տալու համար ենիչերին երու արդէն ահալոր շափերու

հակառակ էին եղած Սուլթան Սելիմի ծրագրած բարենորոգումներուն առաջին իսկ օրէն, և որոնք կովան կհանգիստանային հիմա Պոլսո նոր վարիչներուն:

Բնականաբար կանգ պիտի առնէին նաև խոսակցութիւնները որոնք սկսած էին ուսերուն հետ:

S.

ՌՌՌՍՉՈՒԿԻ «ՅԱՐԱՆԸ»

Ենիշերիները ի զուր հաղթական կկարծէին իրենք զիրենք. սուլթան Սելիմի համախոհները շքացած չէին, և թարուն կերպով համակրական մըքնույորտ մը կստեղծէին գահինկէց սուլթանին շուրջը:

Այսպէս՝ Սելիմի կուսակիցները հաջողքի էին Պոլսո նոր ռեժիմին հակակիր կորիզներ ստեղծել կայսրության ղանազան կհետրուն վրա:

Այդ կորիզներին մեկը Դանտալյան շրջանն էր, Ռուսջուկը կէզոքն ունեւալով իրեն: Աւ սպարապետ Բայրաքթար Մուսթաֆա փաշան էր որ կզխաւզորէր զայն:

Բայրաքթար բախտաւոր էր իր մօտ ունենալով համատարիմ իր գործակիցը որ Մանուկ բեյն էր: Ան էր որ իր թիկունքն էր եղեր Թերսեններին մահէն ետք, և հիմա դարձյալ կմնար ահ իր կողքին՝ երբ օսմանյան պետութեան զգալացունց անցուդարձերը անձնվեր խորհրդակցանի մը կարոտ կընէին զինքը:

Բայրաքթար իր կողքին ունէր, Մանուկ բեյն վատ, ամբողջ խումբ մը թուրք պետական մարդոց, որոնք եկեր էին իր շուրջն համախմբվիլ գահինկէցութեան հետ սուլթան Սելիմի, որուն ծրագրած բարենորոգումներուն կողմնակից էին եղեր իրենք ալ, և հիմա, հալածված կամ հետապնդված, կուգին ստեղծել ընդդիմադիր կորիզ մը նույն իսկ բանակին կէզոքնին մէջ:

Բայրաքթարի շուրջն էին, առաջին հերթին, բաշ-շաւուշ Մեհմեդ Թահսին Էֆենդին, Մեհմեդ էֆին Բեհիշ Էֆենդին որ հայրենակիցն էր Բայրաքթարին և որ այդ միջոցին բանակին պարենակութեամբ կվարէր, և Քյոսե Բեհայա Մեհմեդ Էֆենդին՝ որ, Ռուսջուկի այսան կարգված էր Բայրաքթարի տեղ, անոր Սիլիսթրի կուսակալ և բանակին սպարապետ անվանվելէն ետք:

Այս խմբակին եկան հետզհետե միանալ ուրիշ քանի մը կարկառուն զմեքներ ալ՝ որոնք իբր Սելիմի կուսակից հալածված էին այդ պահուն ենիշերիներէն: Ասոնք Արդուլահ Ռամիլը, Մուսթաֆա Ռեֆիքը և Մեհմեդ Սեյիդ Գալիբն էին, երեքն ալ մօտեն գործակցած սուլթան Սելիմի և անոր օրով ղանազան կարեւոր պաշտոններ վարած:

Այս խմբակը որ պատմության մեջ իբր «Ռուսջուկի բարեկամներ» (Ռուսջուկ յարանք) կկոչվի իր վճառական դերը պիտի ունենար նոր զեպրերուն մեջ որոնք կրկին անգամ պիտի այնկոծէին շուտով Թուրքիան:

«Ռուսջուկի յարանք»-ը հիշելու առեն թուրք պատմաբանները ըլլորովին կանտեսեն Մանուկ բեյը: Իսմայիլ Ուղունարշըլը, օրինակ, որ ամբողջ մեքնագրութեան մը նվիրած է Դանտալյան շրջանի երեք զխալոր զմեքերուն առաջնապետ խոսելու համար անոնցմէ Բայրաքթար Մուսթաֆա փաշայի վրա, անտարբերութեամբ կանցնի Մանուկ բեյի գործունեության և դերին վրայն: Բարեհաճելով տեղ մը միայն հիշել զայն իբրև Բայրաքթարի սեղանակիրը: Հիշենք այս առթիւ որ անձանիմ մտացած են թուրք պատմիչներուն Բայրաքթարի կյանքին ու գործունեության մասին զեռ շատ նյութեր, և փաստաթուղթերը զորս պիտի հրատարակենք հայտնութեան մը պիտի ըլլան իրենց համար ալ:

Այս մասին երախտապարտ ըլլանք սովետական պատմաբան Ս. Յ. Մուլլեքի, որ հիմնված Ռուսիո հին արխիւներէն մնացած նյութերու վրա՝ նույն այդ Բայրաքթարին նվիրված մենագրութեան մը մեջ, ուր բազմիցս

կիսոյս Մանուկ բնյի կատարած բացառիկ դերին մասին ուսանթուրք շփում-
ներուն մեջ Բայրաքթարի օրով, կահնարկն նաև Մանուկ բնյի կապին «Թուս-
բուկի խումբին» հետ, և կրան թև այդ խումբին մաս կկազմեն, «Թեև թուրք
պատմագիրները չեն հիշեր դանոնը», նաև Թուսբուկի այսան Ահմեդ էֆենդին
ինչպես Բայրաքթարի գրողութան Մանուկ Միրզայան հայը, ավելի ծանոթ
Մանուկ բնյ անունով «Ավելի համեստ, բայց նույնքան կարևոր դեր մը
խաղաց Մանուկ Միրզայան, կգրէ Մյուլլերը Բրրե ըրիստոնյա, ան չէր կըր-
նար ցանկալ արտակարգ պաշտոնի մը թուրք պետութեան ղեկավարութեան
մեջ, Բայց Մանուկի ձեռքերուն մեջ էին Բայրաքթարի ֆինանսական հա-
ստիքները, ինչպես և որոշող թելերը անոր առևտրական գործերուն: Մանուկն
կախմբած էր նաև հարցին խիստ կարևոր, նույնիսկ վտանգան մեկ կողմը,
այն է կահնափոր վճարումը զորքերուն սահմանված թշուկին: Վերջապես
Մանուկ խիստ հարուստ անձ մըն էր, և այն օրերու թուրքի մեջ թեև եր-
կաթն ու ոսկին նշուշներէն ավելի ահազգու էր, բայց զրամը ավելի զօրեղ
հիման վրաս: Դուրսնը ավելի ահազգու էր, բայց զրամը ավելի զօրեղ
կտակ էր որ «Թուսբուկի արքայականներուն» շարքին Մանուկ բնյ կներկայա-
նար իրականին մեջ իբրեւ «L'homme d'argent»»:

Թուս պատմագիրը այստեղ կանգնադառնա նաև Մանուկ բնյի կապերուն
հանդուրձող Թերսնեքիին հետ, շեշտելով որ ան մեծ դեր կատարեց Թերսն-
եքիին հակումներուն մեջ գնայի Թուսիան:

Նույն Մյուլլերին էր որ համբափափուր Թամիզ փաշայի մասին վերջերս
Բուխարեստի մեջ իր ըրած մեկ բանախոսութեան ընթացքին կըսէր որ եթե
Արդուլա համալիկ էֆենդին, Թուսբուկի խումբին մեջ ապա բազումն էր Մուս-
թաֆա փաշայի, անոր ծախս բազումն ալ համբափափուր հայ ֆինանսին Մա-
նուկ բնյ Միրզայանն էր:

Թուսբուկի այս խումբը, ինչպես պիտի տեսնենք, արաբու դեր պիտի
կատարեն շուտով Բայրաքթար Մուսթաֆա փաշայի կողքին:

9.

ՆԱԳՈՒՆՈՒ ԿԶՎԱՅՆԱՅՆ ԹՈՒՐԿՈՒՐ

Թուսբուկի խումբը երկու հիմնական նպատակ կհետապնդէր. երկրորդ
ազատել ճեղքերիներու բռնակալութենէն, և առևտրուն հետ մերձեցում մը
փորձել, առաջին հերթին վերջ տալով պատերազմին, երկու հիմնական նպա-
տակ որոնց չէր կրնար չձգտիլ որևէ թուրք հայրենասեր թուրքի ապրած
տակ որոնց չէր կրնար չձգտիլ որևէ թուրք հայրենասեր թուրքի ապրած
տակ որոնց չէր կրնար չձգտիլ որևէ թուրք հայրենասեր թուրքի ապրած
տակ որոնց չէր կրնար չձգտիլ որևէ թուրք հայրենասեր թուրքի ապրած

բայոված ներսն, և շրջապատված արտաքին վտանգներով:
Այնպիսի որ Թուսի ծախմբած դավաճաններն չէ որ բազկացած էր Թուս-
բուկի խումբը: Եթե անոնք մզվեցան Ֆրանսային պողոտան, և Թուսի հետ
մերձեցման մը ձգտել, այդ բանը կրնար իրենց հույսերը կրնեն հետափոր
կապառնա այն ժողովուրդներուն, որոնք իրենց հույսերը կրնեն հետափոր
սուրբերու վրայ: Եթե եթե իր վերջնական ձախողութենէն հետո Թուսբուկի խում-
բին անդամներն անոնք որոնք կրցնէր ինչ ճողոպրիլ ճեղքերիներու հիւս-
նեն ստիպվեցան ապաստան փնտռել Թուսի մեջ, անոր համար էր որ Բայ-
րաքթար, իրենց երբեմնի պետը, իբրեւ առևտրուն մարդը ցույց կարգիլ թուրք
ամբողջին ու իրենց ալ, իրենց հերթին, իբրեւ դավաճան պատահապէս
վտանգին առջև էին:

Թուրքերը նապոլեոնէն զգուշանալու պատճառներ այնպես ալ ունենին
Անոնք կտեսնեն որ Ֆրանսայի կայսրը Թուրքիան խրախուսած ատեն
Թուսի զեմ անոր մղած պայքարին մեջ, կարեաքան նաև Թուսի հետ ի

րական դիվաններուն մեջ կծառայելու Մուսթաֆա փաշա Բ. Գրան հաղորդեց ռուսական առաջարկները որոնք սակայն մերժվեցան սալվանեն, իսկ Վրան-քեհյան Աղրիաեուպոլիս կանսլեցալ ուր խիստ կերպով հանդիմանվեցաւ նման առաջարկներու խառնված ըլլալուն համար: Լեուսերը խոստովանե- ըրած են Մանուկիի, և կըսվի նույնիսկ թէ արդեն երկու ամիսն ի վերան ստացած է Վալարիո աղահանքերու մենաշնորհը որ տարեկան երկու միլիոն եկամուտ կբերէ իրենս²¹:

Շփումները շարունակելու համար անհրաժեշտ էր սակայն որ Սլորդիայի մեջ կնքված դինադադարը երկարածովեր:

Իշխան Պրոդորովսկի 1808 հուլիս 6/18-ին կզբն Բայրաքթար Մուսթաֆա փաշայի թէ Լեուսար համաձայն է դինադադարը երկարածով մինչև ռուս և թուրք հաշտութեան մը համար Փարիզի մեջ տեղի ունեցող բանակցութիւն- ներուն վախճանը:

Լեուսերը այլևս համուզված կթվէին ըլլալ Բայրաքթարի անկեղծութեանը և մյուս կողմն հավատք կընծայէին այդ մասին Մանուկ բեյի իրենց ըրած հավաստումներուն:

Անոնք տեղւայ ալ էին Բայրաքթարի փորձերուն նրանսայի խնամա- կաւորութունը թոթովելու համար:

1008 հուլիս 14/26 թվակիր իր նամակին իբր հաւելված իշխան Պրո- ղորովսկի կտեղեկացնէ Լեուսյանցի Բայրաքթարի ծրագիրներուն մասին: Նրանսայի դեմ, այնպէս ինչպէս իրեն հաղորդված են Սանուկ բեյի կողմն²²:

Բերվից, իր կարգին տեղեկագրելով 1008 հուլիս 25-ին (6 օգոստոս) Լեուսուկի մեջ Մանուկ բեյի հետ իր ունեցած շփումներուն մասին՝ կակ- նարկն թուրքերուն ոչ բարեկամական տրամադրութիւններուն՝ հանդեպ Նրանսայի²³:

11.

ՆԱԳՈՒՆՈՆ ԵՎ ԻՐ ԽԱՅՈՒՐԸ

Երկերես քաղաքականութիւնը զոր Նապոլեոն վարեց թուրքերուն հան- դեպ՝ զայն չկասեցուց սակայն իր փորձերուն մեջ իրեն զբաղելու համար զանոնք:

Այդ փորձերուն մեջ խայծերն ալ կային, զոր Նապոլեոն առիթն առիթ կըղաղացներ թուրքիտ աշքերուն, զայն կցնելու համար իր քաղաքականութեան, և առաջին հերթին Լեուսիտ հետ միշտ թշնամի պահելու համար զայն:

Այդ խայծերն մեկը հինգութական այն օգնութիւնն էր զոր Նապոլեոն խոս- տացաւ թուրքիտ և որ, ինչպէս հիշած ենք ալլուր, կկայանար Դաւիթբեկյան ֆրանսական զորամասի մը առաջնան մեջ դեպի Դանուբի շրջանը, զորաց- նելու համար թրքական ուժերը ռուսերու դեմ իրենց մղած պայքարի ըն- թերուն: Այդ առաջարկը նույն ինքն զորավար Սեբաստիանին ըրած էր թուր- քերուն՝ Պոլիս հասած առաջին իսկ օրերու ընթացքին:

Ոչ նվազ նշանակելի է նշած Մանուկ բեյի զեքը վիժեցնելու համար Նապոլեոնի սուլն ծրագրող ֆրանսական բանակ մը տեղափոխելու համար Դանուբի շրջանին մեջ, և այդ շնորհիվ այն ազդեցութեան զոր Մանուկ բեյ կպահէր և պիտի պահէր միշտ Բայրաքթար Մուսթաֆա փաշայի վրա: Մանուկ բեյ ինքն իսկ կարծախաբին ինքնակենսագրական տեղեկու- թիւններուն մեջ զորս 1810 նոյեմբեր 24-ին Բուխարեստին զրած է Պետեր- բուրգ իշխան Նովակիմ Լազարյանցին, հիշելու առթիւ իր մատուցած ծա- րութիւնները ռուսերուն:

21 Հուլիսագրքի, Գեղամենանք, հաւելված, Բ. և 537:

22 ՄԱՍՔԱ, գրք 1821, Թ. 443:

23 ՄԱՍՔԱ, գրք 1821, Թ. 404—405:

«Ձայռապիսի ծառայությունս իմ մատնիչը ոմանք յերևան հանչալ զմահու շափ թշնամանս տաճկաց և նվրոպացվոց ոմանց՝ գրգռեցին ընդդեմ իմ որբ կրճտեին զատամունս յուրջանց. այնուամենայնիվ ոչ երբեք կասեցալ խորհրդույս և ի հավատարմութեանս, այլ զև քան զևս քաջալիքաբար աշխատեցի զինքն իմ յաշխատասիրութիւնս ռուսական ծառայութեանց, մինչ զի հորժամ հրճէ պատերազմաց ճարակեր զերեսս երկրի՝ և նվրոպացիք զոհնուով զբազում ինչս անդադար հնարս հնարեին անցուցանել առ ճալմացիայնիվ զբալական զորս յուրջանց ի Թրքաստան առ ի օգնել տաճկաց և վանել զզորս ռուսաց ի քաղաքացս. ուր քաջաշան աշխատանոր համոզեցի զվաշայն շրեղունիվ զատաջարկութիւնս նոցա, զոր և արար աշխատեալս»²⁴.

Իսկ այն տեղեկագրին մեջ ղոր ռուս զորքերու հրամանատար զորավար Բազրաատին Բուխարեստին 1810 մարտ 12—24-ին պիտի հղեր ցարին խրեղ-րելու համար անկն որ Ս. Վլադիմիրի պատվանշանը շնորհէ մանուկ բնյի՝ ռուս բանակներուն անոր անտուգած բաղձապիտի և անշահախնդրի ծառա-տոյանց փոխարեն, այդ ծառայութեանց կարգին կ'իշխն սա փաստը ևս.

«Լուսինի» և Յրահանայի միջև մղված պատերազմի ընթացքին Չորավար Սեբաստիանի Բ. Դրան առաջարկեց 25 000 հոգի բաղկացած ֆրանսիական բանակ մեր տեղապիտեւն, Բոսնիայի ճամբով, զեպի Դանուբը: Բ. Դուրը համաձայն եղավ այս աշակցութիւնը ընդունելու, բայց անհրաժեշտ էր նախապէս համոզել Մուսթաֆա Բայրաքթարը, որոն կ'ախանար բայց որուն կարգիք ունէր, որպէսզի ընդունի ֆրանսական բանակի մը տեղափոխումը իր իշխանութեան տակ գտնված շրջանի մը մէջ: Այս իմաստով գրվեցավ իրեն, իսկ զորավար Սեբաստիանի միենույն ատեն անոր մօտ զրկեց իր փեսան՝ Քոնին, ուրիշ ֆրանսացի սպայի մը հետ որպիսիք վայն համողեն այս բանին համար: Փաշան, Մանուկ բեյի խորհուրդը մտիկ ընելով, մերժեց զիմու մը և ճամբեց ֆրանսացի երկու գործակալները: Այս մերժումը Մանուկ բեյի վրա հրաժարեց զորավար Սեբաստիանիի խնամախնայութեան, որ մանաւն հակառակորդ դարձավ անոր, և բողոքեց թնոր մասին Բ. Դրան, զայն ներկայացնելով իբրև զավաճան և վաճառական անուանում²⁵:

Մասնով բնյի փորձերը վիժեցնելու համար Եվրոպայի ծրագիրները թուր-
բերու օգնությամբ Ռուսիան տկարացնելու նպատակով, բնականաբար զայ-
րութի հոսանք մը պիտի ստեղծեն իր ղեմ Եվրոպայի մեջ, և թշնամական
արտահայտությունները պիտի գրգռեն նաև մամուլին։

Այն ընդարձակ նամակին մեջ գրո Մանուկ լեյ 1810 Նոյեմբեր 24-ին
Բուխարեստին դրեցի Պետերբուրգ իր գործի ընկերող իշխան Հալովսկիմ կա-
զարովիչին՝ ինքն իսկ կականարկել նվիրական բներսիս աշո խալապհովոյան.

[illegible]

Մանուկ բնյ առուկությանը նշալիակ պիտի դառնար այս կերպով ֆրանսացիներուն, և բոլոր անոնց որոնք կուղեին ռուսերն ու թուրքերը միշտ թշնամի տեսնել իրարու:

24 ԼիզոՊԱ (Լենինգրադի կենդրոնական պետական պատմական արխիվ), ֆոնդ 880, ց. 5.
թործ 7, թղ. 76—83:

25 ԿՌԱՔԱ, ցործ 1937, թղ. 178—181:

26 ԼԿՊՊԱ, գործ 880, ց. 5, գործ 7, թղ. 76—83:

Ֆրանսացի համրալուրեր պատմագիրը Ռամրո, սպայն կրտուռէ գայն-
սերո տուլթար, Մուսաֆաա Ի., երկար առնեն ի վեր ժանոթ ի բարեւորո-
գութիանց հաղորդ ունեցա իր իշխամութիւնը: Սամանայ պետութիւնները-
նա կլիւրագրիք Նլլրուպայէն թիսա՞մ ալլ նարութիւններուն: Ալլապաւն ալ մի-
ջակ իրաջականութիւն մը տեր էր աւն է տրիշ գրադա՞մ շունթ բայց էթն իր
հանձութիւնը»²¹:

[illegible]

մեն արշավանքին հաջորդական մեն
 Գետեր է հիշել հաս թև Ռուսզուկի խումբին մեն չկար ի սկզբան Ռամիդ,
 որ հասարակարգին աջ բաղուղի պիտի զանար, Բայրաբթյաթին, ինչ կոտիվեր
 Զիրիբ (այսպիսի Պյոտիվի) ուր արարել զրկված էր Մուսաբաշա Դ-ի ղեկավարին
 կողմին, Մանուկ բռնի հավատարմի մարդուն՝ Գաղիկի վիճակվեցավ էրբալ
 զյար համադրել է բերել միացնել Բայրաբթյաթի շուրջին խումբին:
 զյար համադրել է բերել միացնել Բայրաբթյաթի շուրջին խումբին:

[illegible][illegible][illegible]

Մանուկ բնյ չկրցաւ սակայն իսկույն մեկնել Ռուսուկեն. ինչպես հանձնարարած էր իրեն Բայրաթթար՝ առկախ հարցեր կային այնպէս որ ձեռքի, և ոչ ոք կրնար դանոնք կարգի դնել իրմե զատու Այնպես որ սնայ տեմբեր 14-ին հրաւիրուած Պոլիս հազիվ հոկտեմբեր 6-ին է որ կմեկնէր, և մայրաքաղաք կհասնէր տասը օր հետո՝ ուր զինքը կգիմալորեին հայերը 100 հոգինոց թափորով մը²⁹:

Մանուկ բնյ հետ մեկտեղ Պոլիս կու գային, օժանդակելու համար իրեն, Յոան Բիբիթա Ռոսեթթի և Պողոս Սեբաստյան³⁰, Ռոսեթթի պատե-րադմի սկզբնավորութիւն Յաշի իշխանին տեղապահ էր, ու հետո Սիլիստիե գացած էր՝ Բայրաթթարի բանակը ու կօչենք անոր՝ զիվանագիտական հա-րաբերութիւնաց մեջ՝ Պողոս Սեբաստյանին հանդիպեցանք մենք արդեն:

Մանուկ բնյ Պոլսո մեջ իրեն հետ ունէր նաև իր վատահէլին, համ-բավաւոր Պապիկը, մեկը այն զեմբերեն՝ որոնք անբաժան եղած են Մա-նուկեն անոր բովանդակ գործունեութիւն ընթացքին և անշուշտ մոտեն ծա-նոթ այդ գործունեութիւն բոլոր փուլերուն: Ան էր որ հետագային զրի պի-տի առնէր Մանուկ բնյի մասին իր մանրամասն հուշերը, որոնցմէ պիտի օգտուէր Մսեր Մսերյան Մանուկ բնյի կենսագրութիւնը շարադրած ատեն: Անհրաժեշտ է մատնանշել թե թուրք պատմիչները լռութիւն կանց-նին ինչպես Մանուկ բնյի Ռուսուկի գործունեութիւն, նույնպես անոր կա-տարած դերին Պոլսո մեջ սույն ճակատագրական օրերուն:

Բարբերախտարար Կրասնակոտսկի ինքն իսկ զրի առած է անցքերը Պոլսո իր առաքելութիւն, պատմելով թե Պոլիս հասած է նոյեմբեր 12-ին և իր առաջին հանդիպումը եղած է Մանուկ բնյի հետ որ զիրն ներկայացու-ցած է իսկույն Բայրաթթարին, թե շատ ջերմ եղած է ընդունելութիւնը և Պրոգորովսկիի գրութիւնը Դիվանին առջև կարդացված է հանդիսավորապես, թե խոստացված է իրեն հաղորդել, երկու օր հետո, այն է նոյեմբեր 14-ին, թուրք պատասխանը, իբր թարգման ունենալով Կոստանդին Մորուզիին, պիտի մեկնէր Յաշ, ուր տեղի պիտի ունենային վերջնական բանակցութիւնները, ինչպես հաղորդած էր իրեն նույն ինքն Մանուկ³¹:

Պապիկին հուշերին քաղելով Մսերյան ինքն ալ նկարագրած է ռուս ներկայացուցչին ընդունելութիւնը Բ. Դրան մեջ, հատենի Դիվանին:

«Քրասնաքուցքի նամակադր լնալ ի սպարապետէն Լուսաց առ փո-խարքայն՝ իմա առ Մուսթաֆա՝ հանդիման եղն նմա ընդ իւր ունելով և զթարգմանն: Եւ ի ժամուն առ ընթեր փոխարքայի այլ ոչ որ կայր բացի Մանուկ պէյէ: Իբրև ընթերցաւ գիրն և ցուցաւ ի բանիցն ակնկալիլ զոլ հաշ-տութեան, փութացաւ և Մուսթաֆա փաշայն զիւրն մեղքանալ զգիտումն օրի-նակ զայս խօսելով ընդ Քրասնա քուցքնայ. «Խոստացնալ էր մեզ նափողոն տալ երիս Բիւրս զօրականաց առ ի մարտ դնել կոտել ընդ ռուս և վանել զնոսա ի մերոց սահմանաց՝ ի վաշաց ասեմ և ի Մուտավիու Բայց քանզի հավատացուց մեզ իմաստութեամբ հավատարիմն մեր Մանուկ պէյ թէ այս խոստումն Գաղղիացոց առ օսմանեանս տէրութիւն՝ խայծ իմն է աշապա-տիր (զի և յայլ նուազս անհաստատ ի բարեկամութեան երևեցան նոքա), հավան չեղէ ընդ առաջադիմութեան նոցա այսմ»³²:

Մսերյան կավեցնէ որ կարճ տեւք Բայրաթթարի գրութիւնը ռուս պատմի-բակին հետ՝ որովհետև անոր նպատակն էր բանակցութիւնները շարունակել Ռուսուկի մեջ ուր ինք ևս պիտի դառնար բայրամի տոներեն հետո:

29 ՄԻԱՔԱ, գործ 1922, թ. 317:

30 ՄԻԱՔԱ, գործ 1922, թ. 86—87:

31 Ա. Գ. Կրասնակոտսկի, Օրական եռօրէր 1808-ին Կ. Պոլիս կատարած ճամբորդու-թեան մասին, Մոսկով — 1815, էջ 25 և 29—30:

32 Մ. Մսերյան, Կենսագրութիւն Մանուկ բնյ Միրզայանի, էջ 170 (ձեռագիր Մնարոգ Մաշտոցի անվան Մատենադարանին մեջ):

տվալ վառոթի տակառներուն որոնք իր սպաստանած աշտարակին մեջ կգտնվեին: Հաջորդ օրը իր դիակը միայն կգտնեին:

Իր մարդիկը, որոնք բազաքին զանազան կողմերեն էին, չկրցան իրեն օգնության հասնել, բայց այնուամենայնիվ ղիմադրութիւն ցույց տվին բազաքին դանազան կետեւուն վրա, ոմանք փութալով սուլթան Մահմուդը պաշտպանել իր պալատին մեջ որ նույնպես պաշարված էր ըմբոստներն: Ամրոթը, այս անգամ, իր զահրնկեցութիւնը կուղկը և սուլթան Մուսթաֆայի վերադարձը իր զահուն վրա: Այդ ազաղակները վճռեցին Մուսթաֆային ճակատագրել: Մահմուդի մարդիկը խեղդամահ բրին դաշն: Սուլթան Սելիմի վրեժն էր որ կառնվեր այս կերպով:

Ըմբոստները ի վերջո պիտի հաղթեին սակայն:

Բայրաքթարի գլխավոր կուսակիցներուն ուրիշ բան չէր մնար ընել, բայց եթե խույս տալ մայրաքաղաքն:

Անոնց մէջն էր նաև Մանուկ բէյ:

Կանգ կառնեին այսպես Ռուսիո հետ սկսած շփումները ևս կրասնակուտեի, ռուս պատվիրակը Մանուկ բէյի մօտ էր ճակատագրական այդ գիշերը, հաջորդ օրը Քուրբիտ պատասխանը առնելու և վերադառնալու համար Պրոգրոսիսկիի մօտ:

Հաջորդ օրը, սակայն, ուրիշ բան չէր մնացեր իրեն ընելու, բայց եթե հեռանալ ինչ ևս Պոլսն:

16.

ԲԱՅՐԱՔԹԱՐԻ ՀԱՄԱԽՈՇՆԵՐԸ ՌՈՒՍՋՈՒԿԻ ԿԶԱՄԱՍԻՐՎԻՆ

Բայրաքթարի սպանութեան հետ մեկտեղ ցրեի ցրեի կըլլար այսպես Ռուսուկի երբեմնի օջախը: Այդ օջախը կազմող գլխավոր դեմքերը, որոնք իրեն հետ միասին Պոլիս փութացեր էին և ղեր ստանձնեի երկրին ղեկավարութեան մեջ անոր վարչապետութեան ատեն, որեւէ մեկեի սպանմանը ունեին ենիշերիներու վրեժագրութենեն սարսափելու, և եկան ապաստանել Ռուսուկ, ուր ղեր չէր հասեր ենիշերիներու ուժը և ուր ղեր իբր պաստանել Ռուսուկ, ուր ղեր չէր հասեր ենիշերիներու ուժը, երբեմնի աչ բազուկը Բայրաքթարին:

Բայրաքթարի կուսակիցները համախմբվեցան այսպես Ռուսուկ, ուր պահ մը խորհեցան նույնիսկ ղիմադրութիւն մը սարքել Պոլսո իշխանութեանց դէմ: Բայց այս արդեն իրենց կարողութենեն վեր էր: Ենիշերիները հետզհետեւ կամրանային Պոլսո մեջ, և կշանային այս անգամ ալ Մահմուդ Բ.-ը խաղաղիկ դարձնել իրենց: Եթե խնայեր էին անոր կշանքին՝ այն պատճառով էր միայն որ Մահմուդ վերջին շառավիղն էր Ալ-օսմանին, և այլևս արու մարդ չկար օսմանի գերդաստանին մեջ որպեսզի ղան բերին զահուն վրա: Մյուս կողմն Պոլսո նոր ռեժիմը Ռուսուկի շրջաններուն մեջ հենակետեր կապահովել իրեն և այսաններ կորսար օղակելու համար Ռուսուկը:

Եվ սակայն Պոլսո իշխանութիւնները պահ մը վարանեցան նույն իսկ Քյոսե-բեհյա Ահմեդ էֆենդին իբր այսն ճանչցան Ռուսուկի կտարվիք ենթադրելու թե սուլթանը ևս ղեր ունեցած է այս ճանաչման մէջ: Ահմեդ էֆենդին էր որ Մահմուդը գտեր էր պալատի իր թաքստոցին մեջ և փրկել սուլթան Սելիմի սպանութեան օրը:

Մէրիթ, 1809 հունվար 28-ին Շամայանիի կգրե, այս անգամ կրայուլայե, թե Բ. Պուրը ստիպվեցաւ ճանշնալ Քյոսե-էֆենդին իբրև հրամանատար Պանուրյան թուրք զորքերուն, և կըսե թե ան երկար ատենն ի վեր բանակցութեան մեջ էր ռուսերուն հետ, ինչպես էր «Մանուկի» հայը, որ

իր հետ մեկտեղ այս պահուս մուսուլման կղանքի և որ կարևոր դեմք մըն է վարահիտ մեջ, հարուստ և բույսար, Քյոսե-էֆենդին, կալվածքն և Մերիաթ, նվերներ ստացալով Բուխարստի բուս հյուսիստուս Քիրիբոյի միջոցով³³,

Ահմեդ-էֆենդիի մոտ հետզհետ համախմբվեցան՝ բացի Մանուկ բեյն՝ ևս և Կապուտան—փաշա Ռամիզ, Ինչե բեյ, բոլորն ալ տրամադիր մուսուլման այանին զործակցելու:

Մուսուլման նախկին խումարն Մեհմեդ Քահսին, որ Երևանական գործերու վարիչի (ղեկավար) պաշտոն վարած էր Բայրաթարի կառավարության մեջ, անոր հետ միասին սպանված էր Ենիշերիներու 1808 նոյեմբեր 14-ի զորհի ատեն:

Հալածանքն ազատեր էր միայն Մեհմեդ Սայիդ Գալի բեյ, նույնպես մեկը մուսուլման խմբակն որ Բայրաթարի իշխանության օրերուն արտաքին գործերը կ'արեր նախարարության մեջ իբր ունի-էֆենդի: Այլևին, Քուրբիտ արտաքին քաղաքական ղեկավարության մեջ ան դեր պիտի կատարեր նաև հետադարյան, միշտ իբրև Ռեիս-էֆենդի, և ինչպես պիտի տեսնենք մեր հաջորդ հոդվածին մեջ՝ թուրք պատվիրակությունը պիտի ղլխավորեր ուսանթուր հաշտության բանակցություններուն մեջ, միշտ սերտ բարեկամ մնալով Մանուկ բեյին:

Ինչպես հայտնի է՝ թշնամությունները պիտի շարունակվին դեռ Երևանական տարի: Այդ տարիներուն ընթացքին ռազմական զործողությանց դուրսնալը, հաշտության փորձեր ևս պիտի շարունակեն տեղի ունենալ, և բոլորն մեջ մեջ ալ դեր պիտի տեսնար ինքը Մանուկ բեյ: Առիթ պիտի ունենար անդրադառնալու անոնց բոլորին:

Տարակույս չկա որ Բայրաթարի անհետացումն ամենն շատ հրմվողը Ֆրանսան եղալ: Հանձին անոր իր ծրագրիներուն ամենն անհղ խռընդոտը չքացած էր ասպարեզն, ու ինք կ'հուսար որ Պոլսո նոր տերերը պիտի հրաժարին ուսանթուն հետ հասկացողության որևէ փորձ և կատարվածը պիտի շարունակեն պատերազմը:

Նույն հրմվանքը ղգացած պիտի ըլլա ան՝ երբ մուսուլման բույնը քանդվեր վերջնապես, և չքանար այս կերպով թուրք ղեկավարներու վերջին կորիզը որ կուսակից կ'մնար ռուսներուն հետ արագ հասկացողության մը՝ առանց Ֆրանսայի միջնորդության:

Բայց զեպերը իր հուսացածն բոլորովին տարբեր կերպով պիտի ընթանային:

17.

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐՈՒ ԼԵՂՎՈՎ

Փակելն առաջ ռուսները հասկացողության փորձերուն առաջին շրջանը՝ որ վերջ կգտներ Բայրաթար Մուսթաֆա փաշային Էդերական մահովան և իր համախոհներուն ասպարեզն չքացման հետ, ուղեցինք սույն հոդվածին կցել, Մանուկ բեյի արխիվին իսկ քաղելով, քանի մը կարևոր փաստաթուղթեր:

Այս փաստաթուղթերը, որոնք լույս կտեսնեն առաջին անգամ, կուգան վկայելու կարևոր այն դերին մասին զոր Մանուկ բեյ խաղաց ռուսները

մերձեցման փորձերուն մեջ, ինչպես և այն անսահման վստահության մասին՝ զոր Բայրաքբար Մուսթաֆա փաշա կտածեր դեպի Մանուկ բեյը ոչ միայն Ռուսոյի գտնված շրջանին իրեն բաղադրին այսան և հետո իրեն սպարապետ Գանուրի վրա զործող թուրք բանակներուն, այլ սաղարպղամ դառնալն հարն ալ:

Անտէր կ'զկայեն նաև այն համարման մասին՝ զոր ռուս զինվորական վերին շրջանակները կանուցանելին Մանուկի հանդեպ այդ առաջին շփումներու ընթացքին, համարում, որ հետզհետե պիտի ամբանար 1808-են հետո երբ Մանուկ բեյ ամբողջովին պիտի զործեր ռուս շահերուն շրջանակին մեջ՝ օգնելով նախ ռուս բանակի հետագա զործողություններուն, և հետո վճռական դեր կատարելով հաշտության կերման ատեն, հաշտություն, որ իր կարգին իր ուշագրավ ազդեցությունը պիտի ունենար նապոլեոնի ձախողանքին մեջ, ինչպես մեզ ցույց պիտի տա երկրորդ մասը մեր սույն հոդվածին:

Քանի մը փաստաթուղթեր ալ կրաղենք Ռուսիո արտաքին բաղադրականության արխիվին՝ օգտվելով Մանուկ բեյի Բուխարեստի արխիվին մեջ պահված անոնց ֆոտո-պատճեններեն, լուսաբանելու համար ռուսեթուրք շփումներու առաջին շրջանը և, մանավանդ, Բայրաքբար Մուսթաֆա փաշայի և Պրոզորովսկիի միջև առաջին հարաբերությունները: Փաստաթուղթերու ուրիշ շարք մը պիտի կցվի սույն հոդվածին երկրորդ մասին, որ նվիրված է Մանուկ բեյի կատարած դերին Բուխարեստի ռուսեթուրք զաշնագրի կնքման մեջ:

I.

ԲԱՅՐԱՔԲԱՐ ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՓԱՇԱ՝ ԻՇԽԱՆ ՊՐՈԶՈՐՈՎՍԿԻԻՆ

ՌՈՒՍԶՈՒԿ. 1808 փետրվար 7 (հունվար 26)

ԳԵՐԱՄԱՆԸ և ՎՍԵՄԱՋՈՐ ԲԱՐԵԿԱՄԳ ԻՄ

Անբացատրելի է ուրախությունը զոր զգացի կարգալով ինձ ուղղած ձեր նամակը ուր ցայտուն կերպով արտահայտեր էիք ձեզ համարող զգացումները և փափաքը վերահաստատված տեսնելու ներդաշնակությունը և իրարահասկացողությունը երկու կայսրությանց միջև, ինչպես և ամբապնդված վերստին՝ զանոնք արգեն միացնող կապերը, մարդկության հանգիստ պարգևելով այսպես, և անոր անհրաժեշտ եղող խաղաղությունը: Այս զգացումները կուզան ավելնալ այն Բարձր զաղափարին զոր արգեն կանուցանեի ձեզ հանդեպ և որ պատճառն է դեպի ձեզ ուխտած իմ համարիտ նվիրումիս: Զպիտի զաղբիմ ձեր բարորության համար մաղթանքներ ընելի և միշտ փրկառեւի ձեր բարեկամությունը: Շատ ապահով և շատ ծանոթ են օսմանյան կայսրության ստիպողական բաղձանքները ռուսական կայսրության հետ ամուր խաղաղություն մը վերահաստատելու և նորոգելու իրենց հին բարեկամությունը և թի Պետերբուրգի արքունիքը ատոր տրամադրի է ինքն ալ, ինչպես կզրեք բարեկամական ձեր նամակին մեջ, և ոչինչ ավելի լավ կհամապատասխանի Բ. Դրան տեսականներուն: Եվ ապահովաբար այդ իկատույնն է որ ռուսական արքունիքը Թիլիսիթի զաշնագրին կնքումեն անմիջապես հետո, ձեր հարգելի անձնավորությունը նշանակեց բանակցելու և այնքան բաղձացված հաշտությունը կնքելու երկու կայսրությանց միջև, և որ այդ լիազորությունները ան ձեզի տվավ, փրկարար այս զործը իրականացնելու և ավարտելու համար: Ռուս արքունիքին մտադրությունը նշանակելու ատեն ձեր բարձրության նման լուսամիտ անձնավորություն մը որ զործեր մեջ իր ճարտարության կմիացնի բարեբախտ տրամադրություններ խաղաղություն և ազդերու հանգստության համար, չի կրնար ուրիշ նպատակի համար քլլալ բայց եթև արագացնելու վերադարձը բարեկամության և կատարալ:

ներդաշնակութեան որոնք երբեմն գոյութիւն ունենին հին դաշնակիցներու և բարեկամներու միջև և նոյնպէս որ այն ուղղակի հարաբերութեանն որով, որոնք տեղի պիտի ունենան ձեր և իմ միջև, կարելի պիտի ըլլա ավելի արագ և ավելի գոյութիւն դարձնել այս գործին ուղին, և ավելի արագ հասնիլ բաղձաքոված նպատակին: Եւ պարզ է որ պիտի ուղեր նպատակ ձեր աջակցութեամբ ալ, իբրև մեկը որ ունի անհրաժեշտ հեղինակութիւնը գործածելու համար բոլոր միջոցները հաջողութեամբ առաջնորդելու համար անոր:

Բանի որ զուր բացիլ արդեն հաշտութեան և բարեկամութեան դուռը, շատ արդար է և տեղին որպէսզի վայն շիտակեք այլևս, շարժելով այն անկեղծ և ուղղամտ տրամադրութեամբ որով առաջնորդված էր միշտ, և հետո պահելով բոլոր ձեռքն ու հաւանակները, և ուրիշ միջոցող շունչաւով բայց եթէ բարեկամութեանը, պիտի շարունակէր մշտական և ուղղակի թղթակցութեան պահպանել ինձ հետ: Ինքս հետեւելով քաջութեան կանոններուն, և իբրև զնորի մարդ, առանց իմ սեփական գործերս հանձնարարելու ուրիշներուն և ոչ որի մուշակութեամբ միջամտիս ըլլալ անոնց մեջ, քանի որ վարժված եմ իմ դործերովս ինքս առանձին զբաղիլ, դուր ևս ըլլալով քաջ և վեհանձն մարդ, պետք է որ վարժիլնք բնասանբար և մեր պատասխաններն ու կասկերք մենք միայն զիտեանք:

Մտաւայելու համար մեր սեփական վեհանայտներուն որոնք մեր բարեբարներն են և որոնց շնորհներովն ու բարիքներովը ողողված ենք, օգտակար ըլլալու համար մարդկութեան, բոլոր միջոցներով համար աշխարհին ապահովել հանգիստ և հանդարտութեան, և խաղաղ կեցութեան մը ժողովուրդներուն և խեղճ հպատակներուն, մեր պարտն է և հարկադրանք մը որուն կենթարկեն մեզ մեզ վստահված պաշտոնները, Մուսթաֆա փաշան է որ կգիմն իշխան Պրոգորովսկիի, անոր հայտնելու համար իր նկատողութիւնները առանց զիմելու ձեռնարկութեանց և ձեւերու, բայց միայն բովանդակ անկեղծութեամբ և սրտաքայտութեամբ անկեղծ բարեկամի մը, և արտահայտելու և հաղորդելու համար ինչ որ վերև կերևա՝ գրված է մեր ներքին նամակը և շտապողաբար ուղարկված մեր մարդուն միջոցով: Եվ երբ տերոջ օգնութեամբ ան ձեզ կհասնի և կտեղեկանաք անոր բովանդակութեան, կհուսանք որ ան կատարյալ փոխադարձութեան կարծածանաք ձեր կողմն կհուսանք որ ան կատարյալ փոխադարձութեան կարծածանաք ձեր կողմն ևս կիրարկելով ինչ որ կհարկադրեն բարեկամութիւնն ու անկեղծութիւնը: Կայաւանդենք բարեկամաբար որպէսզի միշտ հաստատակամ և անհողողող մնաք մտերմութեան և անկեղծ բարեկամութեան մեջ³⁴:

II.

ԻՇԽԱՆ ՊՐՈԳՈՐՈՎՍԿԻ ԱՐՏԱՔՐԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐ ՌՈՒՄԻԱՆՑԻՆ

Յաշ. 1808 փետրուար 10 (հունվար 29)

Կհիշեք իմ դրութիւններս որոնց մեջ կգրեի Սերասբեր Մուսթաֆա փաշային մասին, թե ան սկսած է բարեկամական հայտարարութիւններն ընել ինձ՝ ըլլալ նամակով, ըլլալ իմ կողմն իրեն զրկված սուրհանդակներու միջոցով, և թե, իմ ուղարկած նամակներնս մեկուն մեջ ըսեք էր թե նոր բարեկամ մը շահեցա ինձի:

Նախորդ սուրհանդակով ձեզ ուղարկված սույն տարվան 22 հունվար թվականի և 72 համար գրութեամբ ձեզ հաղորդեք էի իր նամակին վերջաբանը:

34 ՄՐԱՔԱ, դործ 1919, թղթ. 163—164, ֆրանսերէն թարգմանութիւնն ընդգրկուած է

այսմ ալ ներկա սուրհանդակով ձեզ կդրկեմ թարգմանութեան պատճենը ուրիշ նամակի մը զոր ստացա Մուսթաֆա փաշայէն, Է տառին ներքեւ:

Այսպէսովաբար ձեր վսեմութիւնը պիտի զարմանաւ նման առաջարկէ մը և անոր կողմէն հղած անձնվիրութեան և բարեկամութեան արտահայտու-
թեանն: Սույն նամակին հետ պիտի գտնէր թարգմանութիւնը ու ցանկը այն նվերներուն զորս ստացա իրմէ և զորս առաջին առթիւ պիտի զրկեմ կնոջս, որովհետեւ բոլոր այդ նվերները կանացի գործածութեան հատուկ են:

Սույն նամակէն վարկածական հետեւյալ եզրակացութիւնները կհանեմ ես. կրնամ ենթադրել որ Մուսթաֆա փաշա, լիակատար վստահութիւն չու-
նենալով Բ. Դրան վրա, կողք. Ռուսիո հետ հաշտութեան կնքելով մասնավոր պայմաններով, միասին դործել Բ. Դրան զեմ, մեր կողմէ ճանշնդիլ սույն շրջանի իբր կառավարիչ: Իր նամակին զանազան հատվածները կապացու-
ցանքն սակայն թէ նման գործողութիւններ երկու կայսրութեանց վեհապետ-
ներուն կվերապահէ ան: Պետք կըլլաւ ուրեմն ստույգ նկատել որ ինձ ուղղված իր այս նամակը դրված է օսմանյան Դրան բարձրագոյն իշխանութեան գի-
տութեամբ, ինք գործածված ըլլալով իբր պարզ գործիք մը:

Տեղեկութիւնները որոնք կցված են Բ տառին ներքեւ, թեւ պարզ գրույց-
ներ են լոկ, ինձ կհավաստեն թէ <զանոք բերող> թղթերը որ ալիկի
առաջ հասած է Ֆրանսական սուրհանդակէն, Պոլիս բերած է Բ. Դրան հա-
մար անհաճո լուրեր քաղիքի անոր գործակատարէն այսինքն այն մասին թէ
Ռուս արքունիքին և Ֆրանսիայի հովակնութիւնները կնախատեսեն ինչ ինչ
շրջաններու անջատումը թուրք կայսրութեան հողամասէն: Արդ, Բ. Դուռը
կորսնցուցա՞ծ է արդէն իր վստահութիւնը միջնորդին՝ նապոլեոն կայսեր
վրա և կփափաքի՞ արդոյր Ռուսիո հետ հաշտութիւն կնքել մասնավոր
պայմաններու մեջ, առանց որեւէ միջնորդութեան,— բան մը զոր կարելի չէ
իրականացնել բայց եթէ գաղտնի:

Իմ այս վարկածիս վրա հիմնված է նաեւ պատասխանը զոր ես տվի
Մուսթաֆա փաշային, պատասխան որուն պատճենը կցված է Գ տառին
ներքեւ: Այս կացութեան մեջ, նկատելով որ ան ուղղամիտ կտիտղոսէ դիտ-
պետք եղավ անոր ցույց տալ իմ բովանդակ արտաքին անկեղծութիւնս Ատ-
կէ է որ ստիպվեցա Մուսթաֆա փաշային տալ երկար բացատրութիւն մը,
հայտնելով իրեն որ իմ կարծիքովս անհնարին է որ թուրքերը համակերպին
ինքնաբերաբար իրենց հողերէն գիշերու, և վերջապէս ապացուցի իրեն թէ
աներեւակայելի է որ անգլիացիք ամուր հողի վրա ըլլան: Բնով անկարելի
չէ որ անգլիացիները տված ըլլան անոնց այս հատակագիծը, ստիպելու հա-
մար մեզ Բ. Դրան հետ կնքել այս անջատ հաշտութիւնը և այս կերպով
մեր արքունիքին հետ գինակցութիւնը վերահաստատել:

Եվ եթէ բարեկամական ոգովով գրած իմ այս նամակս ֆրանսացիներուն
ձեռքն իջնա, այնուամենայնիւ հս անոր մեջ չեմ գտներ որեւ բան որ չհա-
մապատասխանէ անոնց շահերուն: Անոր մեջ ցույց տված եմ լոկ նորին
վեհափառութիւն կայսեր փափաքը խաղաղութիւն հաստատելու աշխարհի,
ինչպէս նաեւ զույգ կայսրութեանց մեջ, այսինքն նորին վեհափառութեան
կայսրութեան և Բ. Դրան կայսրութեան, բայց միննույն ատեն զգացնել
տված եմ թէ հաշտութիւնը պետք է կնքվի պատվավոր և առանց շահու,
որովհետեւ այս իրավունքը կարելի չէ զլանալ որեւէ մեկուն: Իսկ նամակին

վերջավորութեան մեջ գիմակագիծը ըրած իմ այս նամակս ձեռք գովերը:

Վերջապէս, փոխարէն Մուսթաֆա-փաշայի կողմէ ինձ զրկված նվեր-
ներուն, ես ալ զրկեցի իրեն ամենաընտիր սամուրմուշտակ մը որ դեռ

կմնար ինձ և որ 3000 ուրլի կարծեր: Այս առթիւ կկրկնեմ խնդրանքս որ
ինձ կարգ մը իրեր զրկեք, որովհետեւ կարելի չէ նախատեսել թէ Երբ և
ինչ պարագաներու մեջ անոնք պետք կըլլան ինձի:

Եվ հիմա երջանիկ պիտի ըլլամ եթէ այս առթիւ իմ ըրածներս արժա-
նանան նորին վեհափառութեան հավանութեան:

Դուք, շատ հարգելի տեր, գիտեք թէ որքան փշոտ են քաղաքական խըն-

մտույթունը. հետևաբար Բռնադատար պիտի ստիպվի չհաստատան և ուրիշ վայրերն զորք փոխադրել Սպանիա:

Ֆրանսական զործակատարը կփորձն հերքել այս լուրերը և մանավանդ Ավստրիո պատրաստությունները, որոնք ինքնին կհաստատեն ստուգությունը հիշյալ լուրերուն:

Մյուս կողմն կտեսնվի որ Ռուսիա կհետևի ղեկերնուն և առիթի կբռնու, և հաջորդաբար պիտի շանա անկն հետո հաշտությունը կըրկն Բ. Դրան հետո եվ սակայն առաջմ ստույգ չըլլալով այդ ենթադրությունը, պետք է զգուշությամբ վերաբերվի ղեկի Ֆրանսան, և հետևաբար երբ ֆրանսական զործակատարին պիտի հաղորդվի, ըստ կայսերական արքունիքի սովորությունից, նորին վեհափառության Սուլթանին զահ Բարձրախալը, մեր Ռեյս-է-Ֆեհմանի պիտի հայտն հաշտն անոր, որպեսզի ան ալ իր կարգին հաղորդն իր կատարության թն նորին վեհափառության վեհական բաղձանքն է այս օրերս հաշտություն կըրկն:

Միևնույն ատեն ստիպողական կերպով գրվեցավ Մուհիթ էֆենդիին որպեսզի հետաքրքրվի թն ո՞ր պիտի վերջանա հարցը Ներկայիս, Փարիզ թն այլուր:

Մյուս կողմն հաղորդվեցավ թն՝ Ֆրանսայի և թն՝ Ավստրիական կատարության որ Բ. Դուռը, Դանուբյան սահմանին վրա տիրող հրատապ կացության բերմամբ, թիվ մը հող չպիտի գիշի և որ թն այս բանին համար պատերազմը վերսկսի պետք ըլլա՝ պատրաստ է այդ բանին այ:

Բնագրեն Ռուսոյն այցելությունը և այդ առթիվ ունեցած տեսակցությունները՝ պարզ ճամբորդության մը քնույթը չունենին անշուշտ. ան պաշտոն ունեւ շոշափումներ կատարելու, և իշխանապետությանց մասին ձեռ հետ ունեցած իր խոսակցություններով՝ աստիճանաբար ներշնչել իրենց կարգ մը պայմանները:

Եվ ահա հրահանգները որոնց մասին խոսեցա վերը:

Եթե այս գիրը ձեզ հասած ատեն որեւէ ոռոս պաշտոնատար չգտնվի Ռուսոյնի մեջ և բոլոր Բուխարեստ ըլլան, ձեր հարմար տեսած մեկ անձ. նախորդության ձեռով մեր պատասխանը հասցուցը Պրոգորովսկիին, և ձեր կողմն զրկված նամակով մը հաղորդեցը իրեն թն մեծ-վեզիրեն ստացած եր զայն որպեսզի ֆելդ-մարշալին հանձնվի, ալիսացնելով միևնույն ատեն թն ունիք կարգ մը մտերմական հայտարարություններ րնելու իրեն հանուն մեծ-վեզիրին և հրավիրելը զայն որպեսզի Ռուսոյն զա տեղեկանալու համար անոնց:

Ձեր հանդիպման ժամանակ նախ անոր փոխանցեցը մեր բարևները և բեր անոր որ Եթե այն ժամանակ բանակին հրամանատարն էի միայն, և իմ բովանդակ անկախության հակառակ՝ պարտավոր էի հրահանգներ ստանալու Պոլսեն, ներկայիս նոր վեհապետ մը եկած է զահուր վրա որ ինձ վստահած է եպարքոսության կնիքը՝ լիակատար անկախություն տալով ինձ իմ գործունեությանս մեջ:

Հաղորդեցիք իսկ անոր որ իրականացավ բացարձակ միություն մը Անատոլի և Ռումելիի բոլոր իշխանավորներուն հետ և որ ներկայիս լիակատար հանդարտություն և կարգապահություն կտրին, անպես որ պիտի ջանան ավարտել այսօրերս բաղձալով ճաշտությանը հետ րանակցությանց միջոցով կառավարության ներկայացուցիչներուն հետ րանակցությանց միջոցով Միայն թն բանի որ Վալահիո և Մոլդովայի իշխանապետությանց նկատմամբ զանազան մտադրությանց մասին կխոսվի, թուրք կառավարությունը ոչ մեկ թիվ հող չպիտի գիշի, իսկ նորին վեհափառություն Սուլթանը արդիւյժ է այդ մասին խոսիլն անգամ:

<Ըսեք զարձայլ> որ Փարիզն ստացված լուրերու համաձայն երկու կողմի պատվիրակները նույն իսկ խոսակցության շնն սկսած ղեռ, չլ տեսնելված ոչ մեկ երկրի և ոչ մեկ ժամանակի մեջ որ պիտադարի կներմեն տարի մը հետո, հաշտությունը ձգձգվի առանց որեւէ րանակցություն տեղի ունենալու: Ո՞վ է պատճառը այս հետաձգումներուն, Ֆրանսա՞ թն Ռուսիա,

հայտնայի չէ, Եթե Փարիզի մեջ պիտի չկրնա վերջանալ — րսեր տնոր — ուրիշ ճամբա մը գտնենք, Եթե կրնանք մեր մասին Ռուսիոյ անկեղծ պատասխաներ, մենք ալ կշանանք անհրաժեշտը կատարել մեր կողմէն Այս պատեւրազմին սկիզբն ու վախճանը հայտնի ըլլալով, Եթե բանակցութեանց սկսիլ, տրամադրւելով երկու պետութեանց միտքով թարեկամութիւնը և բարեկամութեան կամութիւնը, խոսակցութիւնները երկար պիտի չտեւեն, և ի՞նչ ժամանակէն պիտի հանգիստ լսով վախճանի մը: Այնպէս որ կկարծեմ թէ բարձր կառավարութիւնը իր աջակցութիւնը պիտի տա որպէսզի հարգովն կարգ մը պայմաններ՝ որոնք գոյութիւն ունենան միեւնոյն պատեւրագին, և պահպանուի գոյափոխակը:

Այս խոսքերը պիտի հայտնենք անոր մտերմական ձեով խոսակցութեանց ընթացքին, աստիճանաբար, բոտ պահանջին:

Ինչ կ'ընթերցենք աչն խնդրին զոր առաջարկել է Բելլագոն, այսինքն աչն հարցին թէ ուս կատարութիւնը կրնա՞ արդեօք Ռուսիոյ կողմէն Յրանստայի հետ պատեւրագով վերսկսման պարագային, ուս կատարութիւնը կրնա՞ արդ պարագային որեւէ կասկած չունենալ Ռուսիոյ մասին: Այդ բանը ձեզ կ'ապահովուի մշտական կերպով: Այդ առթիւ կարելի է կցել յոթը կողմններու խնդրին:

Այնպիսի ժամանակ մը երբ ժամոթ են Սպանիոյ կացութիւնը և աշխարհի մշտն գեպըրը, ստույգ է որ երկու երկիրներու համար ալ նպաստաւոր պիտի ըլլա հարթել այս գծախտութիւնը որ անիմաստ կերպով ծագեցաւ բարեկամ երկու հին դրացիներու միջև և իրականացնել բարեգեպ հաշտութիւն մը:

Բոլոր ասոնք հաղորդեցեր մտերմաբար ֆելդ-մարշալին և հաճեցեր մեզ ուղարկել պատշաճ պատասխանը:

Ասոնք բոլոր հաղորդեցեր պատշաճ եղանակով:

Ասկէ դատ հետարրքովեցեր սպանեֆրանսական ղեպըրով, և տեսնել թէ բանակցութիւններ և տեսակցութիւններ տեղի կ'ունենան արդոյր Այստեղի և Ռուսիոյ միջև, և մեզ հաղորդեցեր ստացված պատասխաններն ու ձեր լուսարանութիւնները կացութեան մասին:

Եթե որեւէ հարց տրվի մեր մասին, պատասխանեցեր թէ պիտի գար այս կողմերը, բայց չէր զիտեր ճշգրիտ ատենը:

Բացարձակ վստահութիւն ունենալով մեր վրա և համոզված ենք ձեր իմաստութեան և կարողութեաններուն մասին:

Որեւէ պատրվի չտալով ուրիշին, ջանացեր ձերը գտնել անշատ հաշտութիւն մը կերել ուսներուն հետ, այս կերպով մեծ ծառայութիւն մը մատուցանելով ոչ միայն ինքի, այլ նաև, մասնաւորապէս, սովանյան պետութեան:

Միայն թէ եթէ կարելի չըլլա հասնիլ բաղձացված նպատակին՝ հակադրեցութիւնը վնասակար պիտի ըլլա Յրանստայի մեջ: Հետևաբար պետք է աշխուրջ ըլլաք ձեր գործունէութեան մեջ:

ՄՈՒՍՔԱՅԱ

Ռուսարեստ քաղաքի պատմութեան թանգարանի արխիւ. №. 26510, Բեադի. Ռուսերեն:

IV.

ՐԱՅՐԱՔԹԱՐ ՄՈՒՍՔԱՅԱ ՓԱՇԱ՝ ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻՆ

Կ. Պոլս. 1808. սեպտեմբեր 14
(1223 ռեյեր 23)

Շեքեաշուք և հալատարիմ Մանուկ Բէյ
Վերահասու եղա այս անգամ Քուլչուք Թաթար հալիլի ձեռքով ձեր
Չրկած գրութիւններուն և տեղեկութեանց: Եթէ Ռուստուկի և այդ շրջաննե-

րուն մեջ որևէ բաց զգալի պիտի չբլլա և որևէ վնաս առաջ պիտի չդա
<Դանուբյան> եզերքներու գործերուն, արտառնություն կուտամ որ դուր ես
այս կողմերը դար և սույն տողերը կգրեմ այդ պարագան խնացնելու համար
ձեզ: Երբ աստուծոմով ձեզ կհասնի այս գիրը, խորհրդածեցեք, և եթե, ինչպես
գրեցի, որևէ վնաս չի դար մեր գործերուն, գիտցեք որ թույլտվություն տրո-
ված է ձեր այստեղ գալուն: Կհասամ թե կշարժիր ինչպես որ պետք է:
ՄՈՒՍԹԱՅԱ

Բախարեստ Բաղաթի Պատմության Քանդարանի Արխիվ, №. 26419, Բեադքը, Թուրքիոյ

V.

ԲԱՅՐԱԲՔԱՐ ՄՈՒՍԹԱՅԱ ՓԱՇԱՒԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻՆ

Կ. Պոլիս, 1898, սեպտեմբեր 14
(1223 ռեբի 23)

Տեղեկացա ձեր պատասխանին, և ձեզ ուշադրեցի Պրոպագանդիկի ուղղո-
ված գրություն մը, մաս մը սպիտակ տեղ ձգելով անոր մեջ: Կարգալե հե-
տո, եթե հարմար կգտնեք՝ հանձնեցեք իրեն: Հիմա հետևյալ հանձնարարու-
թյունն ունինք ձեզ: Լուր տարածվեցավ Ռուսիո և Շվեդի միջև զաշնագրի
մը, և ֆրանսական ղեկավարներն մեկնումին մասին Պետերբուրգէն: Եթե լուրը
հաստատուի՝ կաղութները պիտի փոխվի եվրոպայի մեջ և նպատաւոր վի-
ճակ մը պիտի ստեղծվի օսմանյան կաշարութեան համար:

Ասիկա զատ օգտակար պիտի ըլլա եթե Ռուսիո հաղորդվին կարգ մը
իրողութիւններ, և հետեւաբար հարմար է որ զանոնք տեղեկացնեն Բիրիլիցի
որ կդանովի այդտեղ:

Մեր մեծ-վեցիրը — (կհաղորդեի անոր) — կերևա թե նախապես ծանո-
թութիւն չունեն կացութեան ինչ ինչ մասնահատկութեանց մասին: Մասնա-
վորապես թե հայտնի էր անոր լիակատար հաղորդմը զեպի Ռուսիա և անոր
զգոգնութիւնը Յրանսային, սակայն մեր տիրոջմէն (սեծ վեցիրէն) ծածուկ
պահված էր իրողութեանց իսկական զեմբը: Հիմա որ ստանձնելու ամբողջա-
կան իշխանութիւնը, լուր ստացավ տեղի ունեցածներուն մասին և ահա թե
ինչ: Զորավար Սերապտիանին, Երբոր եկած է Ստամբուլ, բոլոր կարելի
փորձեր կատարած է օսմանյան կաշարութիւնը տանելու Յրանսայի կող-
քին՝ ուսումնորք պատերազմին միջոցով: Ի վերջո մեր հանդուցյալ կայսրը
պատասխանած է թե պատերազմ պիտի չմղե հարեան Ռուսիո զեմ: Հիշյալ
զորավարը, ստեն մը մնալի հետո, իր կառավարութեան զրկած նամակներ
ցույց տված է որ կհաղորդվեն լուրեր զորս Յրանսայի կայսրը իր թե
բաղեր էր Պետերբուրգէն, Ռուսիո և Անգլիո մերենայութիւններուն մասին
ընդուն օսմանյան կաշարութեան: Ան փորձած է իր տեղեկութիւնները ամ-
բացնել ցույց տալով Ռուսիո պատրաստութիւնները սահմանին վրա և ուղած
այս կերպով խաբել մեր պետութիւնը: Սամանյան կառավարութիւնը կրկին
չէր համակերպած և թեև բաժականացած էր կարգ մը նախազգուշական մի-
ջոցներով միայն, ուստիս զիմեց և արշավեց <անոր հոգը>, մինչ անգլիական
մը անտեղի թայլուն գիմեց և արշավեց <անոր հոգը>, մինչ անգլիական
նախադրմը կմտնէր Բատամբուլ: Հիշյալ զորավարը այս իրողութիւնները
իբր ասպաղույց տալով իր հաժախտումներուն, փորձած է համոզել մեր կա-
ռավարութիւնը, որ թեև ստիպվեցավ այս կետին մեջ, բայց տեսնվեցավ ար-
դյունքը:

Այսօր Յրանսայի պաշտոնատարները ըլլա Փարիլի, ըլլա Բատամբուլի
մեջ կշարունակեն իրենց էնտրիգները, խոսելով Ռուսիո մտադրութեանց մա-
սին, ինչպես և ի մասին Յրանսայի կայսեր փորձերուն զանոնք հարթելու

նամակագրությամբ, հակառակ պարագային Հեշտտան մնացած իր բանակը զրկելու որպէսզի տարի ուսով ստիպել զանոնք:

Մեր տերը (Բայրաթթար) բմբունց բոլոր աստիք, տեսալ նուշինակ Ֆրանսայի նախկին գրութիւնները այդ մասին և հասկցալ ին փարիզի մէջ ոչինչ պիտի վերջանալ:

Մյուս կողմն Սպանիո պատահաւոր սկսած է խառնակիլ Եվրոպայի կաշտութիւնը, և Ֆրանսա կրկին սկսած է զրդուել սամանյան կայսրութիւնը: Գիտցեր որ մեր տիրոջ հակամբ գեպի Ռուսիան է, մեր հին գրացիւն: Միայն ին ձեր կողմն կացութիւն համապատասխան զեռ ոչ մեկ բայլ ցույց տալամ չբլալով, մեր տերը ի վիճակի չէ որնէ բան պարզելու նորին վեհափառութիւն:

Որնն կասկածն դուրս է ին հաշտութիւն կերամբ այս օրերուն՝ օգտակար է Երկու կողմին համար ալ:

Այս օրերս Պոլիս պիտի մեկնիմ ես կարգ մը կարեւոր հարցերու համար և պիտի դառնամ ետ: Օգտակար պիտի ըլլա եթէ ինծի հաղորդեր հզորիտ պատասխան մը, որքան կարելի է շուտով, ի մասին հաշտութիւն, որպէսզի ես ալ դայն բերանացի հաղորդեմ մեր տիրոջ և որպէսզի զործերուն ընթացք տրվի բոլի մը առաջ:

Եթէ այս մասին կարգադրեր անհրաժեշտ նախադրալները՝ օգտակար պիտի ըլլան անոնք:

Ամէն պարագայի մէջ ձեր կարծիքնն կախում ունի որպէսզի զանազան համբաներնն որդեգրեն ամենահարմարը: Այնպէս որ որոշեցեր ինչ որ ձեր իմաստութիւնը կըկարգի ձեզ:

ՄՈՒՍԹԱՅԱ

Մարին վրա բուրբերնն գրված է. «Պառլո և հարգանքի արմանի Մանուլ բէյին օր Բախարեստ կղտնվի, իսկ ֆրանսերնն. «Պր. Մանուլ բէյին ի Բուխարեստ»:

Բուխարեստ Բաղաթի Պատմութիւն Բանդարանի Արխիվ. Թիփ. 26232, բեադիր. Թուրքերնն:

V.

ԲԱՅՐԱՔՐԱՐ ՄՈՒՍԹԱՅԱ ՓԱՇԱ՝ ԻՇԽԱՆ ՊՐՈՉՈՐՈՎՍԿԻՆ

Կ. Պոլիս. 1898, Եւլմբեր 13

Ասկէ առաջ ստացա բարեկամական ձեր գիրը Ռուսզոլի մեր վստահելի մարդուն՝ Մանուլ բէյի միջոցով, որուն ալն ատեն հաղորդեցի ինչ ինչ հանձնարարութիւններ: Այստեհեղերձ նկատի ունենալով այն խոր բարեկամութիւնը որ գոյութիւն ունի մեր միջե, մանաւանդ երկուստեր մեր ունեկամութիւնը որ գոյութիւն ունի մեր միջե, մանաւանդ երկուստեր մեր ունեկամութիւնը՝ մեր երկու երկիրներուն միջե ևս վերստեղծելու երբմանի ցած բաղձանքը՝ մեր երկու երկիրներուն միջե ևս վերստեղծելու երբմանի ցած բարեկամական մեր հարարբնութիւնները, պարտք սեպեցին կրկին կարգ մը հանձնարարութիւններ ընել հիշյալ մեր վստահելի մարդուն որպէսզի ձեր վստահութիւն հաղորդի անդամ մը ևս ինչ որ կհարկադրեն ներկա կայսրութիւնը: Կկարծենք թէ տեղեկանալն հետո այդ մասին, պիտի բարեհաճիր մեզ հաղորդել՝ ինչ որ պիտի թելադրեն ձեզ ձեր բարեկամութիւնն ու իմաստութիւնը:

Անշուշտ ձեր վստահութիւնն ալ նկատի կառնն թէ ոչ մեկ երկրի և ոչ մեկ շրջանի մէջ նախընթացը չկա որ հաշտութիւնը ձգձգվի զինադադարի

կնքումեն ավելի քան տարի մը հետո և որ դեռ լուսարանված չէ թե ինչ պատճառով և ուրկն կու գա <արգելք>։

Ասկէ դատ պարզ է որ ոչ մէկ արգելք չի կրնար հետաձգել վերանորոգումը նրբամանի բարեկամական հարաբերություններուն սույն երկու բարձր պետութեանց մէջ որոնք ցանկացող են հարեանական լավ կապերու, և որ խաղաղութեան կնքումը նպաստավոր պիտի ըլլա երկու երկիրներուն ալ և հանգստութիւն պիտի բերէ անոնց հպատակներուն։ Այնպէս որ անեկարգրելիորեն լավ գործ մը կատարած պիտի ըլլանք եթէ պատճառ հանդիսանանք այդ օգտակար ձեռնարկին իրականացման։ Ահա թե ինչն է որ զիս մղեց այս տողերը գրելու ձեզի։

Մեր բաղձանքն է որ եթէ այս զիրր աստուծով ձեր ձեռքը հասնի, բարեհաճիր որքան կարելի է շուտ ձեր ցանկալի սպասախանը սայժմա կերպով դրել նպաստելով լավ գործի մը իրականացմանը։

Բոխարեստ Քաղաքի Պատմութեան Քանդարանի Արխիվ, №. 26390, քնադիր, քուրբերէն։

Մանգրութիւն.— Բայրաքթարի սույն նամակը ես չի գտնվիր ոռուական արխիվներուն մէջ, պարզ այն պատճառով որ ան Պրոզորովսկիի ձեռքը հասած չէ։ Զայն գտանք Մանուկ բեյի քուրբներուն մէջ իր ծրարին հետ մէկտեղ որուն վրա հայ տառերով քուրբերեն մականգրութիւն մը կա, համանաբար գրված հետագային Մանուկ բեյի արխիվը դասավորողի մը կողմէ։ Այդ մականգրութիւնը կըսէ. «Սաղրազամտան Ֆելդմարշալա միսալլիհանըն լապըք պիլմիսինէ, անլաշըրը բի մահալին վերիմեմիշ» («Մեծ վեդրին կողմն Ֆելտ-մարշալին ուղղված՝ ի մասին հաշտութեան արագ ավարտման. կերնա թե չէ հանձնված իր հասցեին»)։

Եվ բնականաբար չէր կրնար իր հասցեին ղրկված ըլլալ, որովհետեւ նամակին Մանուկ բեյի հանձնվելուն հաջորդ գիշերն իսկ. 1808 Նոյ. 14-ին, տեղի ունեցած է Լեռնէրիներու ապստամբութիւնը որուն ընթացքին պիտի սպաննվէր Բայրաքթար. իսկ Մանուկ բեյ խույս պիտի տար Պոլիսէն։ Այդ ղեպերէն հետո գրութիւնը կկորսնցնէր ինքնին իր կարեւորութիւնը։

ԷԶԵՐ ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻ ԿՅԱՆՔԵՆ*

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

Բ

ԿՈՒՏՈՒԶՈՎԻՆ ԱԶԱԿՑԵԼՈՎ

1

Ռուսշուկի նոր կորիզը

Քայրաքաղաք Մուսթաֆա փաշայի եղերական մահը 1808 նոյեմբեր 14-ին՝ պահ մը ընդհատեց հասկացողության մը փորձերը թուրքերուն և ռուսներուն միջև, փորձեր՝ որոնք սկսեցին էին, երբ ղեռ Ռուսշուկ էր Քայրաքաղաքի իր հրամանատար Գանուրի վրա գործող թուրք բանակներուն և պիտի շարունակվեին սաղրադամության կողմնակի հետո: Վիժեր էր նախ հանդիպումը, որ նախատեսված էր նոյեմբերի 15-ի համար, երբ ռուս պատվիրակ Կրասնակուտսկի Բ. Դուռ պիտի երթար Մանուկ բեյի հետ՝ ստանալու համար մեծ վեզիրին պատասխանը Պրոգորովսկիի առաջարկներուն: Իսկ աղետալի գիշերին հետո մեկը մյուսին ետեմն խույս էին տվեր Պուսեն Քայրաքաղաքի անմիջական զործակիցները, մանավանդ անոնք, որ անոր կողքին էին եղեր Ռուսիո հետ մերձեցման իր փորձերուն մեջ ևս անոր ղեռ Ռուսշուկ գտնված օրերուն:

Անոնք բոլորը կուգային Ռուսշուկ համախմբվիլ հիմա, ուր այս կերպով նոր կորիզ մը կստեղծվեր, որ ոչ միայն հավատարիմ կմտար Քայրաքաղաքի սովանդոթյուններուն՝ ի հեճուկս Պուստ մեջ եկելներինն ու նոր տիրապետության, այլև տրամադրված էր ռուսներու հետ հասկացողության մը:

Մանուկ բեյի պիտի վիճարկեր ղեռ կատարել նոր կացության մեջ այ: Ռուսշուկ տեսակ մը միջնաբերդ էր եղեր ցարդ իրեն համար, ուր տասնյակ տարիների ընթացքին մտերիմ կապեր ստեղծեր էր և բացառիկ հեղինակության կրթություններ բոլոր տարրերու և բոլոր խավերու մոտ: Իր այդ հեղինակությանը կտարածեր Գանուրյան բովանդակ շրջանին վրա, և սերտ հարաբերությունները, զորս ուներ շրջանի բոլոր աշխատողներուն հետ, բացառիկ դիրք տալահոված էին իրեն:

Իր սույն ազդեցությունը կշեշտվեր մանավանդ իր վաշխած վստահության մը ռուսներու մոտ, որոնց հետ ինքն էր, որ շիրմ պահեր էր Քայրաքաղաքի օրով, և հիմա, երբ ռուսներուն հետ հասկացողության մը գալու նոր փորձեր սկսեցին, և հիմա, երբ կուգային ինքն էր, որ կուգային էր դարձյալ կապ հանդիսանալու կողմերու միջև:

Նոր շփումներ սուսերուն հետ

Քյոսե-Քեհչա Ահմեդ էֆենդի, հաղիվ տիրացած Ռուսջուկի այսնության, իր տառաչին հոգեբուն մեկն բրավ բարեկամասան կապեր վերսկսիլ ռուս հրամանատարության հետ, և ի հարկին հասկացողության մը համփան հարթել երկու պատերազմիկ կողմերուն միջև։ Ան հաշվի կառնել մանավանդ այն պարագան, որ ռուսերը կարող էին հանկարծ վերսկսիլ զինվորական քույր-հասույթած գործողութիւնները, որոնք կրնային ազնտարեր ըլլալ թուրքերու՝ տնոր այս խառնակ կացութեան մէջ։

1808 նոյեմբերի 20-ին ան Բուխարեստ կղերկեր Մանուկի հալատարիմ մարզոցմէն մեկը՝ Մարտին Սեբաստյանը, որպէսզի ներկայանա իշխան Պրոպորովսկիի տնոր հայտնելու համար իր ջերմ փափարը վերստեղծելու ռուսերուն հետ բարեկամական կապերը, զորս իր նախորդը—Բայրաքթար Մուսթաֆա փաշան—մշակեր էր ռուս զորքերուն վերին հրամանատարին հետ։ Մարտին շատ սիրալիր կերպով ընդունվեցավ ռուս հրամանատարեն, որուն հանձնեց Ահմեդ էֆենդիի կողմէն զրկված ընծաները և որուն հարցումներուն պատասխանելով մանրամասն տեղեկութիւններ տվավ իրերու նոր դրութեան մասին Թուրքիո մէջ։ Պրոպորովսկի ինք ևս հալատարի տվավ իր բարեկամական զգացումներուն մասին ռուսի Ռուսջուկի իր այս լայն հարեանը¹։

Ահմեդ էֆենդի ոչինչ չէր կրնար ընել սակայն առանց Մանուկ բեյի։ Ոչ միայն կարիք ուներ անոր խորհուրդներուն, այլ նաև անոր վայելած համակրութեան ռուս շրջանակներուն մօտ։ Բարեբախտաբար Մանուկ համփա ելած էր արդեն Պոլսէն, և հասած էր Վիդու։

Ահմեդ էֆենդի իսկույն հիսուն ձիավորներ զրկեց անոր ընդառուջ, որպէսզի դայն ապահով հասցընեն Ռուսջուկ։

Ռուսջուկ հասած-չհասած Պոլսէն՝ Մանուկ բեյի ևս առաջին մտահոգութիւնը կըլլար շփումները վերսկսիլ ռուսերուն հետ՝ շարունակելու համար հասկացողութիւն մը ընդհատված փորձերը։ Ռուսջուկ ժամանելէն տասը օր հետո ան կանցներ Բուխարեստ ուր զինք մեծ համակրութեամբ կընդունէին ռուս հրամանատարները։

Բուխարեստէն 1808 նոյեմբեր 28-ին (10 դեկտեմբեր) զրկված նամակի մը մէջ տեղւոյն ռուս հյուպատոս Լուբա Քիրիթո կհաղորդէ որ այդ առտուն Ռուսջուկէն Բուխարեստ ժամանած է Մանուկ բեյ, ընկերակցութեամբ Մարտին Սեբաստյանի՝ միասին բերելով Ռուսջուկի այսան Ահմեդ էֆենդիի մեկ զիրը Պրոպորովսկիի ուղղված, որուն հանդիպ իր տածած անձնվիրութեան զգացումները կնորոգեր Ահմեդ էֆենդին այդ գիրով։ Մանուկ բեյ պատմած է այդ առթիւ թէ Պոլսէն Ռուսջուկ ստացված լուրերու համաձայն Բայրաքթարի սպանութենէն հետո Պոլսո ֆրանսական զեսպանը խորհրդավոր շփումներ կունենա ըմբոստ ենիշերիներու հետ, բնականաբար զրգուելու համար զանոնք որպէսզի խանգարեն ռուսերուն հետ հասկացողութեան դալու որեւէ փորձ²։

Մանուկ բեյ ռուսերուն կպարզեր Ռուսջուկի մեջ այդ միջոցին տիրող

¹ ՄԻԱՔԱ (Մոսկովայի ռուսական արտաքին բաղադրականութեան արխիւ), գործ 1922, թղ. 495—496։

² ՄԻԱՔԱ, գործ 1922, թղ. 566—567։

աշակցելու համար Գալիբ էֆենդիին, որ Բ. Դրան կողմն հոն զրկվեր էր ուս-
ւերուն հետ քանակցութիւն սկսելու համար: Մանուկ բն իսկույն մեկնեցաւ
Ռուսարեստ, Ռուսշուկ ձգելով սակայն իր ընտանիքը՝ Պապիկի հոգածութեան
տակ:

Իրապես ալ երբ Գալիբ բն կժամանէր Ռուսարեստ՝ Մանուկ բնը կ'պտնէր
այնտեղ, և սիրաւոր կերպով կ'զիմաւորէր զայն:

Մանուկ բն կ'զգար որ ռուս և թուրք այս նոր խոսակցութիւնները որնէ
ելլի պիտի չհանգին. ան հետեւեալ լուր զրկեց Պապիկին սրպետի իր ըն-
տանիքը ևս փոխադրեալ Ռուսարեստ. զյուրին չէր սակայն այս բանը. Ռուս-
շուկի բնակիչները կրնային արգելել այդ տեղափոխութիւնը: Մանաւանդ
անոնք, զժողհ էին այն բանն որ թուրք պատվիրակները զեկտեմբերի վերջե-
լուն դարձած էին արգեն Պոլիս, մինչ Մանուկ դեռ կշարունակէր մնալ Ռու-
սարեստ: Պետք եղաւ հայտարարել բոլորին թէ Գալիբ բն Մանուկ բնը
փոխանորդ նշանակած է իրեն մինչև իր դարձը Պոլիսն:

Շատ ավելի զժվար եղաւ համոզել ռուսշուկիները սրպետի զժվարու-
թիւն չհարուցանել Մանուկ բնի ընտանիքին տեղափոխութեան առթիւ զկպի
Ռուսարեստ: Այնպես որ Պապիկ 1809 փետրվար 21-ին էր միայն որ հաշո-
ղեցաւ զայն անցընել Զուրբովա, ուր Այդըն փաշա, որ վաղեմի բարեկամ էր
Մանուկ բնի, երկու հարյուրի չափ զինվոր ընկերացուց անոնց մինչև Գայա,
այսինքն մինչև Վալահիո սահմանը:

Պապիկ ինքը ստիպեցաւ դառնալ սակայն ետ, Ահմեդ էֆենդիի մոտ՝
Մանուկ բնի ընտանիքը Ռուսարեստ հասցնելն հետո:

Իրապես ալ, Մանուկ բնի և իր ընտանիքին տեղափոխութիւնը Ռուսա-
րեստ՝ տեսակ մը ահազանգի դեր կատարեց Ռուսշուկի շրջանին մեջ, Հայտնի
էր որ անախորժ օրեր պիտի սկսեին հայերուն համար: Սուղի պիտի նստեր
անոնց իրենց համակրութիւնը զկպի ռուսները:

Մանուկ բն տասնյակ տարիներ իր հովանաւորութիւնն ու պաշտպա-
նութիւնը ընծայեց էր իր ալլակիցներուն, և նախախնամութիւն մը եղեր էր
տեղւոյն հայ համայնքին համար: Հիմա, անոր փախուստն հետո, իրենք
գիրենը վտանգի մեջ կսկսեին զգալ բոլոր հայերը:

Առաջին հերթին իրեն հետեւեցան զեպի Ռուսարեստ անոնք որ իր ան-
միջական գործակիցներն էին եղեր և որոնք խեթով պիտի դիտվեին հիմա:
Բայց հետզհետեւ աճեցաւ Ռուսշուկէն Ռուսարեստ անցնողներուն թիւը, սկսե-
լով համայնքին երեւելիներն: Անոնք կերպով մը կու գային Ռուսարեստի
հայ համայնքը թարմացնել, այսինքն նոր շունչ մտցնել հայ ազգային կյան-
քին մեջ: Համայնքին տարեգրութեանց մեջ առաւելապես ռուսշուկիցներու
կհանդիպենք ատեն հետո ազգային գործերու գլուխը:

1809 հունվար 10-ին ռուս հյուպատոս Լուբա Քիրիքը կհաղորդէր իշխան
Պրոգորովսկիին թէ Մանուկ բն մտերմաբար հայտնած է իրեն թէ Ռամիդ
փաշա զեռ կտատամսի ռուսերուն գալ ապաստանիլ՝ հույս ունենալով տակա-
վին Քուրքիո մեջ հակահեղափոխութեան մը վրա, և թէ Ահմեդ էֆենդի ավելի
տրամադիր է հանձնվիլ ռուսերուն՝ մտահոգ իրեն սպառնացող վտանգներէն³:

Միևնույն Լուբա Քիրիքոն 1809 հունվար 17/29-ին իշխան Պրոգորովսկիի
կհաղորդէ ինչ-ինչ տեղեկութիւններ զորս Մանուկ բն Ռուսշուկէն ստացած

³ ՄԱՌԱ, գործ 1928, թղ. 36:

Տեսակցությունը՝ դոր 1809 մարտ 4-ին Մանուկ բեյ ունեցավ դոր. Միլո-րադովիչի հետ՝ մեկն է ուսերուն հետ անոր շփումներուն ամենէն կարեւոր գրվագներէն, տեսակցության որոշ ընթացքին Մանուկ բեյ շնորհակալութիւն հայտնած է նախ իր ընտանիքին Ռուստուկէն Բուխարեստ փոխադրութեան ուղ-թիւ ընծայված դյուրութիւններուն համար: Միլորադովիչ հիշեցուցած է Մա-նուկ բեյին՝ անոր բրած խոստումը իշխան Պրոգորովսկիի թի բանակցությանց խղճան պարագային պիտի աշխատի Ահմեդ էֆենդիի մոտ Իսմայիլի եւ Զուր-ջովայի անձնատուության մասին և ինչպէր իր անհատը իր մասին ունի տեղեւորութիւն Ահմեդ էֆենդի, այն կանխածններուն համար զորս իր մասին ունի տեղեւորութիւն թուրքերը՝ իրեն ուսերուն նվիրված թուրքի և բւած է թէ անոր գործը հիմնապէս պիտի դյուրանա եթէ ուս զորքերը 10—15 հազար մարդով բանի մը տեղէ անցնին Դանուբը, ինչպէս Պիետրաշէն, Իսահովայի, Նիկոլայու-իսի, Միլիտարեի մոտերէն ու Գալացին և մեկ բանի օր դան պաշարէն Ռուս-ջուկը, որովհետեւ Ահմեդ էֆենդի պատրվակ պիտի ունենա զորք, ուսովա-մթերք և սլարեն շղրկել պաշարված բերդաբազմութիւնը, որոնց անձնատու-թիւնը հնարավոր պիտի զանա աշս կերպով: Առանց այս փրկարար միջո-ցին՝ դժվար թէ իրենց նպատակին հասնին ուսերը, շեշտած է Մանուկ բեյ, որովհետեւ հակառակ Ահմեդ էֆենդիի բովանդակ բարյացակամության, որեւ միջոց չկա արգելելու սրպնդի զինվորներն ու ուսովամթերքը Զուրջովա շանցին ի պաշտպանութիւն Զուրջովայի Միլորադովիչ միշտ պնդած է աշս կետին վրա թէ անհրաժեշտ է ամենեւ առաջ ապահովել բերդաբազմութիւնը անձնատուութիւնը, և կրկին ինչպէր իր կշտնվին թուրքերը, և առաջին հերթին ինքը, Ահմեդ էֆենդին: Մանուկ բեյ բւած է սակայն թէ նման փորձ մը Ահմեդ էֆեն-դիի կողմէ՝ պիտի միացնէր բոլոր թուրքերը և պնդած է իր նախկին թեյա-դրութեան վրա, ավելցնելով որ ինք անձնապէս նվիրված կմնա ուսական շահերուն և պիտի շնորհանա իր անձնվիրութեան ապացոյցը տալ որեւ առթիւ, և սակայն իրեն համար ավելի դյուրին է Ահմեդ էֆենդին համոզել սրպնդի վաշահի անցնի ուսերուն մոտ՝ բան թէ իրականացնել Զուրջովայի ան-նատուութիւնը առանց ուս բանակէն մաս մը անցած ըլլալու Դանուբի հան-դիպակաց եղբրքը:

Միլորադովիչ միշտ համառած է սկզբնական իր տեսակետին վրա, և աղեցուցած է թէ ուսերը որեւ բան պիտի չշահին եթէ Ահմեդ էֆենդի դա ուսերուն հանձնվի առանձին՝ առանց նախապէս հանձնած ըլլալու բեր-դաբազմքը:

Մանուկ բեյ բւած է թէ այնուամենայնիւ պիտի շարունակէ իր աշխա-տանքները, և թէ առաջմ նոր լուրեր կսպասե Պապիկէն՝ Ռուստուկի մեջ տի-րող տրամադրութեանց մասին:

Իշխան Պրոգորովսկի 1809 մարտ 17/29-ին Յաշէն Պետերբուրգ՝ կոմս Ռումանցեկին զրկված գրութեամբ մը կհաղորդէ բոլոր այն փորձերը, որոնք տեղի ունեցան Մանուկ բեյի միջոցով համոզելու համար Ռուստուկի այսին Ահ-մեդ էֆենդին սրպնդի առանց կալի ուսերուն հանձնել Զուրջովայի, փորձեր որոնք ապարդշուն անցան սակայն՝ որովհետեւ Ահմեդ էֆենդի ի վիճակի չէր

հղած ցարդ զինք շրջապատող պայմաններուն մեջ, զոհացում տալ իրեն հղած թելադրութեան: Պրոգորովսկի կալելացիներ թէ հուլա շունենալով որ Ահմեդ էֆենդի պիտի կրնա հետ աչառ օգտակար ըլլալ այդ մասին, և նկատելով մյուս կողմէն որ Պոլսէն սպասվող իր սուրհանդակը հուսալի չէր որ կրնար զոհացուցիչ պատասխան մը բերել իր առաջարկած պայմաններուն, հրաման տված էր դորապար Միլորադովիչի հանկարծական հարձակում մը գործել Զուրջովայի վրա⁶:

Ինչ կվերաբերի ուսական վերջնագրին, առ Բ. Դուռ զրկված էր գիւ Նոր՝ Պրոգորովսկիի հատուկ մեկ սուրհանդակին ձեռքով:

Ռուսներ քրտնիկագիր մը, Նաում Ռեմնիչանու՝ որ օրը օրին զրի առած է նույն օրերու անցքերը՝ կգրէ թէ 1809 ինտրովար 27-ին (մարտ 11) Յաշեն Պոլիս կմեկնէր ուս գնդապետ Հիտրով Բ. Դուռն հաղորդելու համար պատնասները հաշտութեան դժվարութիւններուն և պատասխան բերելու համար: Էստ Ռեմնիչանուի՝ հաշտութեանը դժվարացնող պատճառներն մեկն էր անգլիական չյուպատոսին ժամանումը Պոլիս, որուն վտարումը կպահանջէին ուսները Հիտրով, կալելացիներ Ռեմնիչանու, մարտ 4/17-ին կարի արկած մը ունենալով ճամփան, կվիրավորվի, և անոր տեղ ուսները կապիտան Պասկելիչը կգրեն, միենույն ատեն պատրաստվելով զինվորական գործողութիւններու:

Զոր. Լանժերոն կգրէ իր օրագրին մեջ թէ կապիտան Պասկելիչ մարտ 22-ին (3 ապրիլ) վերադարձավ Պոլսէն մերժողական պատասխան բերելով Ռուբերեն, բան մը որուն արդեն կսպասվէր: Պրոգորովսկի ուղեց օգտվիչ այդ հարմար պահէն՝ երբ դեռ պատրաստված չէին թուրքերը Նոր գործողութեանց համար և ձեռնարկել իսկույն գրավելու Զուրջովան⁷:

Գալով հանկարծական հարձակման՝ զոր զոր. Միլորադովիչ պիտի կատարէր Զուրջովայի վրա Պրոգորովսկիի հրահանգով, բախտավոր չեղած:

Զոր. Լանժերոն կպատմէ իր օրագրին մեջ թէ Ռուսուկի այսին Ահմեդ էֆենդի Զուրջովայի մասին հասկացողութեան եկած էր զոր. Միլորադովիչի հետ: Մէն դանադան պատրվակներով Զուրջովային բաշտ էր բոլոր թնդանոթածիկները և միայն 400 զինվորներ ձգած էր այնտեղ: Ան պիտի լքէր Ռուսուկը այն օրն իսկ երբ Միլորադովիչ Զուրջովայի մոտենար, և ինքն ալ պիտի յիանար անոր: Իր վրա կառնէր քաղաքի հանձնման պատասխանատվութիւնը: Կատարելապէս հաշվված այս ծրագիրը անվրիպելիորեն պիտի հաջողէր՝ եթէ անոր կիրարկութիւնը Միլորադովիչի հանձնված չլլար⁸:

Իրասխես ալ, ինչպէս ծրագրած էր Պրոգորովսկի, առանց սպասելու իրենց վերջնագրի պատասխանին՝ ուսները ռազմական գործողութեանց անհրաժեշտ իսկույն 1809 ապրիլ 5-ին: Բաժնված երբ թէնոր՝ անոնք գրավեցին ցան իսկույն 1809 ապրիլ 21-ին անոնք ձեռնարկեցին Բրալլայի պաշարման, Մյուս կողմէն 1809 ապրիլ 21-ին անոնք մեկ հարձակումը 5000 զոհ տալով, իսկ իսկույն 1—2-ին հտ մղվեցավ իրենց մեկ հարձակումը 3500 զինվոր հուլիս 14-ին ձախողեցավ զոր. Իսաակի փորձը նախկիններով 3500 զինվոր անցընել գետէն Քրալովայի մոտ՝ սերպերուն օգնութեան երթալու համար, վոր անցընել գետէն Քրալովայի մոտ՝ սերպերուն օգնութեան երթալու համար, և զինվորները վերադարձան ամի: Սեպտեմբեր 24-ին չհաջողեցավ նաև զոր.

⁶ Նույն տեղում, գործ 1928, թղ. 525—528:

⁷ Կ. էրբիչանու, հուլիս քրտնիկագիրներ, որոնք գրած են ուսներուն մասին ֆանարիթի. Ներս. շրջանին, Բուխարեստ, 1890, էջ 285:

⁸ Հուրմուզաքի, Դոկումենտներ, հավելված 3-րդ, էջ 156—159:

⁹ Հուրմուզաքի, Դոկումենտներ, հավելված 3, էջ 158:

Բազրատիոնի փորձը Միլիտարեն պաշարելու փոխարեն՝ զեկտեմբեր 3-ին ան կրցավ գրավել Բուսուլան:

Միլորազովիչ կծախողեր այս կերպով Զուրջովայի առջև, ձախողելով նաև անմիջական իր հույսերուն մեջ: Ինչպես կգրե զոր. Լանժերոն իր օրագրին մեջ, Միլորազովիչ նման հաղթանակ մը կուզեր պատրվակ ծառայեցնել իրեն՝ ընդհանուր հրամանատար դառնալու համար և ութը հոգի միայն տեղակ էին Զուրջովայի վրա հարձակման մը ծրագրին,— իշխան Պրոզորովսկին, Քեզակ, Կուտուզով, Հարտինգ, Միլորազովիչ զորավարները, Բուրբելչի ռուս հյուպատոս Քրիբրոն, Մանուկ բեյ և Ահմեդ էֆենդի¹⁰:

Հարձակման ծրագիրը սակայն վիժեցավ, միմիայն շնորհիվ վալահիո դանձատան վարիչ Ֆիլիպենկուի կնոջ, որ Միլորազովիչի սիրունին էր և որուն բնակարանը կապերն ռուս զորավարը: Անկե էր որ ֆրանսացիները իմացան դադարի ծրագիրը և հաղորդեցին որու որ պետք էր¹¹:

Այնպես որ թեև 1809 մարտ 24-ին ռուսները գրավեցին Սլոբոդիան, Զուրջովան կղիմանար:

Ահմեդ էֆենդի բնելու ալլես ոչինչ չուներ Ռուսչուկի մեջ: Ըրած էր արդեն ան իր կարելին: Տակալ կորսնցուցած էր բովանդակ հողը իր ռաբերու: տակ: Իր թշնամիները զորացած էին, և սկսած կացութեան տեր դառնալ Դանուբյան բովանդակ շրջանին մեջ: Պահը հասած էր որպեսզի ան երկու ապաստան ուզե ռուսերեն, իր անմիջական գործակիցներուն հետ մեկտեղ: Իրավ ալ՝ 1809 մարտ 13/25-ին Դանուբը կանցնին և հակողութեան տակ Ֆալասթորա կփոխադրվին նախկին կապուտան-փաշա Ռամիլ՝ Ռուսչուկի աշան Քյոսե-Քեհյա Ահմեդ էֆենդի. Թըրքովայի աշան Մեհմեդ Սեմիշ աղա, կապուտան-փաշայի արկղակալը՝ Ինջե բեյ, 100-ի չափ թուրքերու հետ մեկտեղ: Երեք օր հետո անոնք Բուխարեստ կհասնին: Զորս պաշտոնատարները կհչուր: Երեք օր հետո անոնք բնակարաններու մեջ, իսկ իրենց հետևորդները կարտոնվեն վիդին մեկնելու¹²:

Ֆրանսական հյուպատոս իրոյ հազիվ 1809 ապրիլ 8-ին Բուխարեստն, կտեղեկագրի Շամպայնի թե ռայնտեղ ժամանած են, ռուս պաշտպանութեան ապաստանելու համար, օսմանյան կայսրութեան երեք կարկառուն ղեմերը, կապուտան փաշա-Ռամիլ, այն որ Պոլսը ոմրակոծեց վերջին հեղափոխութեան ատեն, Ինջե բեյ որ այդ միջոցին Դարդանելի ամրոցներուն հրամանատարն էր և Ահմեդ էֆենդի՝ որ Մուստաֆա փաշան փոխարինած էր իբրև Ռուսչուկի աշան, անոր մեծ վեղիր դառնալուն հետո: Պրոզորովսկի հրավիրած է զանոնք ուղղակի Ռուսիա մեկնիլ և անոնք ընդունած են¹³:

Մանուկ բեյ նախընտրեց Բուխարեստ մնալ: Ոչ միայն անոր համար որ վալահիո մալաբաղաբը ամենեն հարմար վայրն էր ուրկե պիտի կարենայ աջակցիլ ռուսերուն՝ թուրքերուն դեմ իրենց շարունակած պատերազմին մեջ, այլև որովհետև աջգլխա կթելադրեին իր իսկ շահերը: Ընդարձակ իր կալվածները Բուխարեստի մեջ կամ անոր շուրջն էին, քաղաքին մեջ փառավոր բնակարան ուներ և զեռ նոր աշխտեղ էր շինել տվեր համբավավոր իր խանը: Եւ չէր խաթիր առևտրական իր կապերուն մասին զորս վալահիո մեջ ունի:

¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 159:

¹¹ Քեզովիբոնի, Մանուկ բեյ, էջ 16:

¹² Նաոմ Թըմիխիանու, էջ 285—286:

¹³ Հուրմուզաբի, Դոկումենտներ, հատոր 16-րդ, էջ 840:

երկրին ազահատներնուն հետ կապված իր մենաշնորհին մասին, ինչպես և ի մասին բոլորական տիրողոսին զոր ստացեր էր երկրին իշխաններեն:

Եվ ահա, 1809 օգոստոս 21 իր աշբերը կփակեր իշխան Պրոդորովսկի, ու պահ մը անոր կհաջորդեր զորալար Բազրատին: Համակրութունը զոր ծնունի սպարապետին մոտ վայելած էր Մանուկ բեյ, ավելի շնչովեցավ Բազրատինի օրով որ Շաշրենեք վրացի, Հայամերձ ի բնուստ, իրը հայրենակից իւր համարեալ զՄանուկ Պէյ՝ եղբայրաբար սիրով ընկալու զնա, և կապեցան բոլոր միմեանս սերտի մտերմութեամբ»¹⁴:

4

Մանուկ բեյի կապերը Դանուբն անդին

Հակառակ որ նոր մարդիկ եկած էին Բ. Դրան մեջ՝ թուրք պետության զուլսը և արդեն Ռուսչուկ անցած էր այդ նոր մարդոց իշխանության տակ և հակառակ նաև այն բանին, որ Մանուկ բեյ ինք ևս խույս էր տված Ռուսչուկեն ու եկած էր ապաստանիլ Բուխարեստ՝ ուր տներ ու տիրական էին ռուս բանակները, այնուամենայնիվ այն կապերը բուրբուրվին շէր խզած Դանուբի հանդիպակաց ափին հետ:

Ավելի ճիշտ՝ թուրքերը իրենք էին որ կշարունակեին կարիք ունենալ Մանուկ բեյի, մանավանդ ամեն անգամ երբ անհրաժեշտ ըլլային անոր բարեխոսությունները ռուսերուն մոտ:

Դանուբյան շրջանի թուրք պաշտոնատարները հաճախ էին դիմեր Մանուկ բեյի միջորդության դեռ Բայրաքթարի օրով: Մանուկ բեյի արխիվին մեջ բազմաթիվ փաստաթուղթեր կան՝ ինչպես անոր կողմն թուրքերուն եղած նյութական օժանդակություններու, նույնպես անոր կատարած միջամտություններուն մասին:

Այսպես՝ Սիլիստրիի մյութեսելլիմ էսսեիդ Մեհմեդ 1808 մարտ 13-ին կիսնդեր Մանուկ բեյին միջամտել ռուս զինվորական իշխանությանց մոտ հիշեր անուն թուրք աղջկան մը ազատման համար¹⁵:

Ուրիշ թուրք պաշտոնատար մը, էրուբերը, 1808 նոյեմբեր 1-ին Մանուկ բեյի կզրի Իսաբլայի մոտ ռուս զինվորական շարժումներուն մասին և անոր օժանդակությունը կիսնդեր Բենդերի նախկին Մուհաֆիդ Հասան փաշայի համար¹⁶:

Բայրաքթարի կուսակիցներուն տարտղնումեն ետքն ալ Մանուկ բեյ շարունակեց իր հմայքը պահել Դանուբն անդին, և իր կապերը երբեմնի իր բարեկամներուն հետ: Ռուսչուկի այն Բոշնակ Արզուլան, որ հաջորդեր էր Ահմեդ էֆենդիին, 1810 մայիս 1-ին կիսնդեր Մանուկ բեյին 20 հազար օխա չուղ զրկել իրեն և նաև աղ¹⁷:

1810 հուլիս 28-ին Մեհմեդ Սիրուրի նամակով մը կիսնդեր Մանուկ բե-

¹⁴ Մսերյան, էջ 197:

¹⁵ Բուխարեստ քաղաքի պատմության թանգարանի արխիվ, № 26391:

¹⁶ Անդ. № 26394:

¹⁷ Անդ. № 26417:

յլն միջամտել ուստի իշխանությանց մոտ ի նպաստ Թուրքուքանեն վերցված րանի մը աղջիկներուն¹⁸։

Քաղաքներէ նախկին թուրք հրամանատար Իբրահիմ 1810 հուլիս 8-ին Լճանուկ բնի տեղեկութիւններ կհաղորդէր այդ շրջանին մէջ մղված կռիվներուն մասին և գրառական օգնութիւն կխնդրէր Մանուկեն¹⁹։

Մանուկ բնի պահած սուլի ազդեցութիւնը թուրքերուն վրա շէր կրնար յմտահոգել ֆրանսացիները՝ որոնք պահ մը խանգաւառվել էին 1808 ռոյնմբուրի Պոլսո եղբրական ղեպներէն հետո, և հուսացեր որ Բալիկաններու մէջ ալլակ իրենց հեղինակութենէն կըրկվին Բայրաքթարի Լըրեմնի կուսակիցները, և անոնց կարգին նաև Մանուկ Բն, և այսպիսով ռուսերը կըրկվին հենարաններ ունենալ թրքական հակառիկ վրա։

Ըրդու, ֆրանսական հշտպատութ, 1809 ղեկամբեր 30-ին Բուխարեստեն կտեղեկագրէր արտաքին գործերու նախարար Շամպայնիի թև «ուրբ որ առաջ Ռուստուկեն խիստ զաղտնի հոն ժամանած են Լըկու անձեր և օթևտնած Մանուկ անուն շատ հարուստ հայուն րով, նախապես զանձապետ Մուստաֆա փաշային որուն շնորհիվ ընդունած էր ղրաղոման-իշխանի տիտղոսը և որուն մահվանէն հետո Եկած ապաստանած էր Բուխարեստ» մեծ հարգանք վաշելելով ռուսերուն մոտ։ Երկու անձերէն մեկը ղրկված է Ռեխ Էֆենտիին, և մյուսը մեծ վեպիրին ղրաղոման Մուրուզիի կողմէ, իշխան Բապրատիոնին ուղղված ղրերով։ Լաջողեցա իմանալ որ մեծ վեպիրն ու Ռեխ Էֆենտիի կպատասխանեն իշխան Բազրատիոնի կողմէ եղած առաջարկներուն և որ Մանուկ բն միջնորդ է ուստ և թուրք րանակներու միջև։ Կանգիտանամ այդ առաջարկներու պարունակութիւնը, րայց Բ. Դուռը կպատասխանէ անոր թև պիտի համաձայնի Լթ Ռուսիա պարպէ իշխանապետութիւնները։ Ինձ կհավաստեն թև այդ սլարագային Բ. Դուռը հոժար է ձամբել անղիական ղեսպանը։ Անհամբերությամը կսպասվի Բազրատիոնի պատասխանին։ Բոլոր ատուն տեպի կուսենան մեծ ղաղտնապահութիւն մէջ, րայց ես հաջողեցա իմանալ ղիվանին պաշտոնյաներէն մեկէն, որ շատ կսիրէ մեր աղղը»²⁰։

Եվ սակայն այս անգամ ևս հօդս պիտի ցնդին նապոլեոնի գործակալներուն հույսերը։

5.

Կամենցկին և իր հաղրանակները

Մանուկ բն իր ազդեցութիւնը պահեց ղոր. Կամենցկիի օրով ալ որ ռուս րանակներուն սպարապետ կարգված էր Պրոդորովսկիի տեղ 1810 թվականի հունվարին։

«Սա րանգի ալ րարձրամիտ էր և անձնհամ», և «վիս և անհամբոյր և ղժկարամատոյց» ղեպի երկրին րոյարները՝ որոնցմէ մեկն ալ Մանուկ բն ինքն էր, այս վերջինը շուգեց անձամբ անոր այցի եթալ իսկույն, այլ Պապիկը ղրկեց ղանաղան նվերներով։ Կամենցկի սակայն շիրմ փափագ հայտնած ըլլալով իր հետ տեսակցիլ՝ Մանուկ բն այցելեց անոր, այցելութիւն որուն ընթացքին 2—3 ժամ տեսակցեցան անոնք և ղոր. Կամենցկի փոխա-

18 Անդ, № 26501։

19 Անդ, № 26480։

20 Լուրմուգաֆի, Դոկումենտներ, հատոր 16, էջ 645։

Այս պարագան չէր կրնար չնպաստել ռուսական փորձերուն անձնատրվության հրավիրելու համար պաշարված թրքական ըրզրադադաքները Բուլոբ այդ փորձերուն առթիվ ռուսերը կարիք ունեցան Մանուկ բեյի օժանդակության և ան արդարև բացառիկ դեր պիտի կատարեր անոնց հանձնարման շնորհիվ այն վատահոսության զոր այդ ըրզրադադաքներու թուրքերը կշարունակեին ունենալ իր վրա և որ արժեք պիտի տար իր թեւադրութիւններուն:

Այսպես՝ երբ գոր. Բագրատիոն գրավեց Սիլխսարեն՝ գերի ինկող թուրքերուն մեջ Բայրաթթարին երբեմնի մարդիկն ալ կային։ Մանուկ բէյ միջամտելով՝ ռուս հրամանատարին մոտ զանոնք Բոխարեստ բերավ, 4—5 սր հուրասիրած իր տունը, հազվեցուց զանոնք, զրամական օգնութիւն տվաւ անոնց և զրկեց իրենց տեղերը պատվիրելով որ ուրիշ ճամփով զանոնք ևս, այսինքն՝ Խուսշուկ, Շիշթով, Նիկողոս, Ռահովալ, և Վիդին գծով՝ իր սույն վեհանձն ժևտները թուրքերու հանդէպ՝ լավ արձագանք կգտնեն թուրք շրջանակներու մեջ, և զանոնք կմղեն ավելի Բարյացակամ ըլլալ զնպի հայերը, ինչ որ զխափոր նպատակն էր արդեն Մանուկի։

Երբ առանց կոիվի կզրալվեր Ռազգրադ, ռուսերուն ձեռքը կիյնային փաշան և շատ մը թուրքեր ռորնք փորձեր էին փախչիլ և որոնք տարվեցան Քուլթուրան։ Պապիկ որ հոն կզտնվեր՝ անոնց մեջ ճանչցալ Վելի Աղան՝ վերականգուն Հաջի Ալիի տան, ան որ Պոլսեն փախուստին ատեն Փուշար Հիսարի մեջ ասայնչականություն րնժայեր էր Մանուկ րեյի։ Միասին էին նաև հիշրի մեջ ասայնչականություն րնժայեր էր Մանուկ րեյի, որ միջնորդելով Կամենցկիի մոտ, Քուլթուրան րեյի տվալ գանոնք, և հյուրասիրություն ու աջակցություն ցույց տվալ անոնց իր իսկ րնակարանին մեջ²³։

Ռազզզրազէն ըռնվաժ կարիշ կարգ մը թուրք զերիներ որոնք վալահիո
Հաւմիով Ռուսար կղզիվէին, Մանուկ բեյ Նույնպես վար զնել տվալ Քուենթի-
նա գյուղին մեջ, Բուխարեստի մոտիկ, և Ռազզրազէն Պապիկի միջոցով
բերվածներուն հետ մեկտեղ վերադարձուց թուրքերուն՝ ուս պապարապետին
հրամանով:

Իրաւանով:
ՄԲԻԻՆԻ ամբողջին մէջ ձեռքաւարկած և Յղեստ դրկված էր նաև իւր
ինքն Հաջի Ալի աղաւ, իր աստղնշականը: Մանուկ բնյ, հսդիվ լուր առած:

մատր դրկեց անոր ընտանիքը զոր նույնպես ազատած էր գերութենէն և որուն ևս աշակեցեցալ զրամասպես:

Անոնք որ թուրքերու մոտ կղառնային, միասին կտանեին նաև Մանուկ բէյի բարերարութեանց յուրերը:

Իտալացի գրաւումեն հետո՝ Կամենցկի Պապիլը զրկեց զոր. Զասի մօտ, որ պաշարած էր Ռուսչուկն ու Զուրջովանի Ռուսչուկը կպաշտպաներ Բոշնակ Աբգովլա՝ թովն ունենալով Ղարսեցի Ալլո փաշան, իսկ Զուրջովան՝ Այդըն փաշա: Հակառակ իր բոլոր փորձերուն՝ Զաս չհաջողեցալ անձնատուր ընել Բոշնակը, ոչ ալ Ռուսչուկը գրավել զենքով:

Ռուսչուկի հանձնման համար միջնորդելու պաշտոնը վիճակեցալ Մանուկ բէյի:

Ֆելչշարել, Բուխարեստի ավատրիական հյուպատոսը, 1810 հունիս 20-ին կհաղորդէր Մեղերնիխին թէ Մանուկ բէյ խորհուրդ տված է Բոշնակ աղան ռուսերուն հանձնել Ռուսչուկը՝ խնայելու համար բաղաբին ավերման²⁴:

Ուրիշ աղբյուրն ալ գիտնէր թէ Բոշնակ աղա ինքն էր որ Մանուկ բէյի միջնորդութիւնը պահանջեց ռուս հրամանատարեն:

Հիշեցնենք որ Ռուսչուկի առջև մղված կոիվներուն, 150 զինվորներու և երեք հայ բահանաներու հետ մեկտեղ, կմասնակցէր նաև Գրիգոր Արք. Զաքարյան Ակկերմանցին որ նույն իսկ վերափոխվէր էր կոիվներու ընթացքին և իր թաղար կմտներ հաղթական զորքին հետ մեկտեղ, հոն հանդիպելու համար Մանուկ բէյին որ Ռուսչուկ էր եկեր որպեսզի թուրքերն համոզե առանց կովի հանձնելու բաղաբու:

Մանուկ բէյ նույն ճարտարութիւնը ունեցալ Շիշթովի և Նիկոպոլի անձնատուլութեանց առթիվ ալ երբ հաջողեցալ հիշյալ զույգ բերդերը հանձնել տալ առանց արշուճահեղութեան: Նույն ամբողջներու հրամանատարները իրենք էին, որ հետեւելով Բոշնակ աղայի օրինակին, Մանուկի ներկայութիւնը կպահանջէին անձնատուր ըլլալու համար:

Դանուրի շրջանի թուրքերը Մանուկ բէյին երախտապարտ մնալու պատճառներ ունեցան հետագային ալ:

Ֆելչշարել 1811 ապրիլ 3-ին Բուխարեստն կգրէ Մեղերնիխին, թէ հետեւանք տալով Մանուկ բէյի թելադրութեան՝ զորաւար Լանժրոն ետ առալ Սիլիստրեն և Նիկոպոլիսը քանգելու իր որոշումը²⁵:

7.

Յօռնսա և իր շղպնությունը

1806—1812-ի ռուսեթուրք պատերազմին վերջին շրջանը կզուգադիպի արդեն այն տարիներուն, երբ Նապոլեոն կծրագրեր իր մեծ արշավանքը Ռուսիո վրա: Ոչ որ ուրեմն իրեն շափ շահագրգռված էր որպիսով տեսն զճո երկար թուրքառուս թշնամութիւնները: Եվ րնական էր որ Դանուրեան շրջանի իր գործակալները ղեկավարութեամբ տեսնէին Մանուկ բէյը դարձյալ ասպարեցի վրա, այս առկամ արդեն տարբեր դերի միջ:

²⁴ Հուլիսի 19-րդ, մաս 11, էջ 648:

²⁵ Անգ, էջ 714

Ֆրանսական ժագուտը զոր ունեւր ռուս բանակի զորավարներէն Լանժերոն ապահովաբար դեր կատարած է այն չկամ արտահայտութեանց մէջ զորս կնիւրէ Մանուկ բէյին իր օրագրութիւնը գրի առած ոտեն:

Այսպէս, զորավար Լանժերոն պատերազմական իր օրագրին մէջ 1809 մարտին թշնամական կերպով կարտահայտովի Մանուկ բէյի մասին, իրեն թէ ան իր հետ միասին վերջոյցած ըլլա, Պոլսէն փախած միջոցին, հանգուցյալ Բայրաքթարին գուբերն ալ, և կրսե թէ ի զուր է շնորհւած Ս. Վլադիմիրի Գ. կարգը նման արկածախնդրի մը և լրտեսի մը, և Ռուսչուկի առման մասին խոսելու առն ևս իր կարծիքը աննպաստ է ի մասին Մանուկ բէյի և Քյոսե-Քէհլա Ահմեդ էֆենդիի²⁶:

Ավելի հետո, 1809 հուլիսին, Լանժերոն իր օրագրին մէջ կծու ակնարկութիւններ կրնէ Մանուկ բէյի մասին, ըսելով որ ան Թուրքիո կողմէն ձշտված ածան գիւնելով արտօրէ կգնի Վալահիո մէջ և կվաճառէ Բուլղարիո մէջ քառապատիկ գիւնով²⁷:

Հաջորդ ամսուն իր նույն օրագրին մէջ կգրէ թէ վստահութիւն չունի Մանուկ բէյի խողովակով ռուս հրամանատարութեան հաղորդված լուրերուն վրա, թէն ստիպված է այնուամենայնիվ գործածել դայն²⁸:

Ձոր. Լանժերոն իր օրագրութեան մէջ Գրիգոր Արք. Զաբարյանի մասնակցութիւնը Ռուսչուկի գրավման համար մղված կռիւներուն,— որոնց ընթացքին նույնիսկ պիտի վերաճորվէր բարձրաստիճան հայ հոգեւորականը՝ պարգեատրելու համար հետագային իր ցույց տված քաջութեան առթիւ,— այնուամենայնիվ կրսե թէ «թուրքերու դէմ մղված պատերազմի մը մէջ պետք է կարելի եղածին շափ բիշ գործածել, նույն իսկ մեր գիրքերուն մոտեցնել, հայեր, հույներ և վալահներ»²⁹:

Ուշագրավ է որ Լանժերոն իր պատերազմական օրագրին մէջ չի խնայեր նույն իսկ Կուտուլովին՝ որուն հանդեպ անբարյացակամ տողեր կնիւրէ: Սովետական հեղինակ մը որ գրադած է թուրքերուն դէմ ռուս բանակներու ջախջախիշ հաղթանակներով Կուտուլովի հրամանին տակ, կանդրադառնա Լանժերոնի շարամիտ տողերուն, դանոնք նոր փաստ մը սեպելով այն շարաշուր գերին համար զոր ռուս բանակի շարքերուն մէջ ծառայող օտարներ ունեցան ռուս մեծ զորապետին դէմ, նույնիսկ իրենց վերագրելով, ինչպէս կրնէ Լանժերոն, պատիվը անոր տարած այս կամ այն հաղթանակին³⁰:

Լանժերոնի սույն աննպաստ վերաբերումը Մանուկի հանդեպ՝ անով մահալանդ աչքի կզարնէ որ ան հիմնովին կհակասէ բոլոր մյուս ռուս զորավարներու բարյացակամ և զրավատալից արտահայտութիւններուն նույն այդ Մանուկ բէյին նկատմամբ:

Սախ ունիւր Պրոկուրովսկիի 1808 դեկտ. 18 թվակիր գնահատական դիրքը Մանուկ բէյի մասին, այն արտոնութեան առթիւ որ անոր ընտանիքին կտրվի Բուխարեստ զով հաստատվելու³¹:

Նույնքան զրվատալից է զոր. Բագրատիոնի կողմէն 1809 սեպտեմբեր

26 Հուրմուգաֆի, Գոկումենտներ, հավելված 3, էջ 156—159:

27 Անդ, էջ 185:

28 Անդ, էջ 198:

29 Հուրմուգաֆի, Գոկումենտներ, հավելված Ա. 3-րդ մաս, էջ 278:

30 П. А. Жулин, Разгром турецкой армии в 1811 г., Москва, 1952, стр. 53—54.

31 ԲՅԳԹԱ, № 65336:

13-ին Մանուկ բեյին տրված վկայականը³², որու շահերու հանդեպ անոր ցույց տված անձնիւք զանքերուն մասին:

Այդ վկայականն հրկու օր էտք, 1809 սեպտ. 15-ին, Բուխարեստի ռուս հյուպատոս Լուբա Քիրբիս, իշխան Պրոգորովսկիի հրահանգով նոր վկայական մը կհանձնե Մանուկ բեյի ի մասին անոր մատուցած ծառայություններուն³³։

Ձոր. Միլորազովիչ, իր կարգին, 1810 հունվար 25-ին վկայական մը կատորազրեն Մանուկ բեյի շալլած ձիգերուն մասին, և այդ առթիվ հրահանգ կուտա ոտա իշխանութլուններուն՝ ամեն պաշտպանութլուն ընծայել անոր և անոր ընտանիքին³⁴։

1810 մարտ 12-ին զորավար Բագրատիոն ուրիշ վկայական մը կհանձնե Մանուկ բեյին՝ միշտ զրկատելով անոր մատուցած ծառայութիւնները և նույն օրն իսկ, ուրիշ պաշտոնազրով մը կվավերացնէ Վալահիո զիւլանին կողմէ 1809 հունիս 9-ին Մանուկ բեյի տրված առանձնաշնորհումները ի մասին անոր ունեցած կալվածներուն իշխանապետութեան մէջ³⁵:

Նույն տարվան սեպտեմբերի 4-ին ղորավար կոմս Կամենցկի շնորհակալություն կհայտնե Մանուկ բեյի՝ այն ծառայություններուն համար զորս ան մատուցած է որոս բանակներուն³⁶։

Դեռ չենք խոսիր ղեհաշատանքի այն արտահայտություններուն մասին,
որոնց արժանապատիւը ուստ արքունիքը Մանուկ բլբ դեռ 1810-ին:

Արդարև նույն տարվան մախիս 20-ին էր որ Ալեքսանդր Ա. ցարը Մանուկ
բեյի էշնորհներ Ս. Վլադիմիրի աստիճանին Գ. կարգը³⁷:

Ավելի հետո, 1814 հոկտ. 3-ին, ցարական ուժադուլ մը Մանոկ բռնի պիտի շնորհվեր «Պետական իրական խորհրդական» տիտղոսը, Ալեքսանդր Ա. ցարին կողմէ ընդունված օրն իսկ՝ Վիեննայի մէջ:

Յրանսական գործակալներու, և անոնց կողքին դորավար Լանժըրոնի անբարյաջակամ արտահայտութիւնները իրենց արձագանքը բերին մինչև մեր «Ինքուն» Անոնք պատճառ եղան որ Մանուկ բեյը սխալ ճանչցվի հետագա սերունդներին, և ան հիշատակվի պարզապէս իբրև հասարակ կապալառու մը և սեղանավոր մը, և շատելը զայն հիշեն այսօր... Բուխարեստի իր համբավավոր խանին հետո

իր համարավոր խանին հետո՝
Պատմությունը, սակայն, իր անակնկալները ունի ինքն ալ, Հուլիսին՝
ԿԿԽԿ՝ հանկարծ դեպքեր՝ որոնց վրա իշած էր մոռացություն թանձր մշտելը։
ԿԿԽԿ՝ հանկարծ դեպքեր՝ որոնց վրա իշած էր մոռացություն թանձր մշտելը։

Արխիվային նյութերը՝ որոնք հայտնվեցան վերջին տասնամյակներում ստիպեցին որ պատմությունը իր մեղքը քաղե...

32 Собрание актов, III, 1838, стр. 354.

33 ԼԿԳՊԱ, ֆոնդ 380, ուղ. 5, գործ 7, թ. 191.

34 РРМРЦ, № 35072;

35 РРМРЦ, № 35124.

36 РДМРЦ, № 35068.

37 *ԼԿՊՊԱ*, *Ֆոնդ 880*, *ց. 5*, *գործ 7*, *թ. 82*:

Կուտուզովի ժամանումն Եւֆ

Քուրբերը, սակայն կարիք ունեն օր առաջ հաշտվելու ռուսին հետ: 1811 տարվան սկիզբը անոնք Մանուկ բեյի կղիմեն դարձյալ ռուսերուն մոտ նոր միջնորդութեան մը համար:

Նույն տարվան հունվար 26-ին Բուխարեստ կհասնի թուրք պատվիրակ մը որ ի միջի ալոց Մանուկ բեյի կրերն Ռեխ-էֆենդին ընդարձակ մեկ գիրը որ Մանուկ բեյն կխնդրէր միջնորդել ռուսերուն մոտ հաշտութեան մը համար, ղդացնելով սակայն կանխաւ թէ պիտի չհամակերպին հողային զիջումներու:

Պարտված էին թուրքերը, բայց ոչ ջախջախված: Դեռ քաջութիւն կղզային անոնք պատվով դուրս գալ արդեն հինգ տարի տեղդ այս պատերազմն: Զանոնք համակերպութեան ստիպելու համար՝ նոր հարված մը դեռ անհրաժեշտ էր:

Զորավար Կուտուզովի անվանումը 1811 մարտին իրր ռուս զորքերու հրամանատար՝ զորավար Կամենցկիի տեղ, կուգար նոր թվական մը բանալու ըլլա պատերազմական գործողութեանց, ըլլա հաշտութեան բանակցութեանց մեջ, նոր թափ մը տալով անոնց:

Կուտուզով առաջին անգամ չէ որ կու գար այս շրջանները: Ան մաս էր առեր ռուսեթուրք նախկին պատերազմին ալ, և ինք էր շահեր երեք մեծ հաղթանակներ, 1790 ղեկտեմբերին Իսմայիլի, 1791 հունիսին Բարադաղի և ամիս մը հետո Մըշինի մեջ: Մասնակցեր էր նաև սույն պատերազմին՝ 1807 մարտին ղրկվելով Մուղովա, բայց իշխան Պրոզորովսկիի հետ իր տարակարծութեանց պատճառով վիճել փոխադրվել էր հաջորդ տարին: Հիմա, 1811 մարտին, կրկին կուգար Դանուբյան ռազմարեմը այս անգամ արդեն իրրն ընդհանուր հրամանատար ռուս բանակներուն:

Կուտուզով ևս առաջին օրն կարիք ունեցավ Մանուկ բեյի, ինչպես ունեցեր էին զինք նախորդող բոլոր ռուս հրամանատարները: Մանուկ բեյի օժանդակութիւնը չէր կայանար միայն իր և իր մարդոց գործոն դերին մեջ ղինվորական գործողութեանց ընթացքին, այլ անոր աջակցութեան մեջ ալ թուրքերուն հետ հաշտութեան բանակցութեանց առնել:

Յիշեցաքել, Բուխարեստի ավատրիական հյուպատոսը, 1811 մայիս 8-ին կտեղեկագրէ իր կառավարութեան՝ խորհուրդներուն մասին ղորս Մանուկ բեյ կուտա ղորավար Կուտուզովի թուրքերուն հետ բանակցութեանց մեջ անուրունիքի գիրքին մասին³⁸:

Այդ բանակցութեանները արդարև պիտի սկսեն շուտով:

Անոնք 1811 հունիսին սկիզբ առին Բուխարեստի մեջ մեկ կողմն Համիդ էֆենդիի և մյուս կողմն Պոլստ ռուս ղեսպան Իտալինսկիի միջև³⁹, առանց սակայն անմիջական արդշունք մը տալու:

Այնպես որ 1811 օգոստոս 17-ին ռուսեթուրք բանակցութեանները դեռ որեւէ պտուղ տված չէին⁴⁰:

38 Նուրմուգաֆի, Դոկումենտներ, հատոր 19, մաս 2, էջ 719:

39 Նուրմուգաֆի, Դոկումենտներ, հատոր Բ, հավելված Ա, էջ 614:

40 Անդ, էջ 620:

Կուտուղով կհայտնեն թե այդ մասին պիտի հաղորդեն ցտորին, հայտարարելով սակայն մեծ վեղիբրին թե պիտի չհամարձակի նման առաջարկ մը ներկայացնել իր վեհապետին բայց միայն այն պարագային, եթե Այսրդիայի թուրք բանակը անձնատուր ըլլաւ:

1811 զեկտեմբեր 7-ին մեծ վեղիբը կհամակերպի նվաստացուցիչ աչառաջարկին ալ: Այսրդիայի թուրք զինվորները, որոնք 36 հազարին 12 հազարի իջած էին՝ կհանձնեն իրենց թնդանոթներն ու զենքները:

Դեկտեմբեր 11-ին թուրք լիպոբորները կժամանեն Բուխարեստ:

3.

Մանուկ բէյ իրեն միջնորդ բանակցություններուն

Ահա կրկին ասպարեկի վրա է Մանուկ բէյ:

Ինչպէս հայտնի է՝ Բուխարեստի հաշտութեան բանակցութեանց մեջ ռուս պատվիրակութեան անդամներն էին Անդրե Խալիսկի, Պլոսո ռուսական ղեկավար, զորավար Ժան Սարանիւ, և Պլոսո ռուս ղեկավարատան զխալիք ղեկավար Ժոզեֆ Ֆոնդոն, իսկ թուրքի պատվիրակներն էին Սեյիդ Մեհմեդ Գալիբ, Սրվան Ռեիս էֆենդին, Ասիական կողմի կապառներ Մուֆրի զադե Բերահիմ Սելիմ էֆենդին, և ենիչերիներու զխալիքներն Աբդուլ Համիդ էֆենդին, զխալիք խորհրդական ունենալով Գիմիտրաքի Մորուզին, ավագ զբաղմամբ Բ. Գրան, որ ծագումով հույն էր:

Այդ, ոչինչ ավելի ձեռնտու էր ռուսերուն համար, քան մտերիմ կապերը զորս Մանուկ բէյ ուներ Բուխարեստ ժամանող հաշտութեան թուրք պատվիրակութեան հետ:

Հիրավի՝ Սեյիդ Մեհմեդ Գալիբ բէյ, որ Յաշի ձախողած բանակցութեանց ընթացքին թուրք պատվիրակն էր եղեր և որ թուրք պատվիրակութեան պետը կամար սույն րանակցութեանց ընթացքին ևս՝ մեկն էր Մանուկ բէյի ամենամոտիկ թուրք բարեկամներէն:

Ան իրեն հետ մեկտեղ մաս էր կազմեր Ռուսչուկի մեջ Բայրաքթար Մուստաֆա փաշայի շուրջ հավաքված խմբակին և մասնակցեր էր Բայրաքթարի կառավարութեան ալ: Ենիչերիները Բայրաքթարի բոլոր գործակիցները իրենց պատվարութեան ալ: Սուլթանը զայն պահէր էր Ռեիս էֆենդիի պաշտոնին վրա, և ալի անգամանքով ալ ան կու գար հիմա հաշտութեան թուրք պատվիրակութեանը զխալիքներու:

Մանուկ բէյի և Գալիբ բէյի մտերմական կապերը այնպիսին էին, որ թուրքի Ռեիս էֆենդին չէր բաշխեր նույնիսկ զբանական օգնութեանը դիմելու իր հայ բարեկամէն: Մանուկ բէյի արխիվին մեջ պահված են 1809 մարտի 12 և 13 թվակիր անոր զույգ նամակները որոնցով զանազան զումարներ փոխ ուղած է ան՝ ռուսերու հետ բանակցութեան համար Յաշ հասնելուն առթիւ⁴²:

Գալիբ բէյ նման փոխառութիւններու համար Մանուկ բէյի դիմած է

42 Բուխարեստ քաղաքի պատմութեան թանգարանի արխիվ, № 26230 և 26233:

մտերիմ նամակին մեջ թե Ռուսիո կայսրը հրամայած էր Կուսուղովին թուրք պատվիրակության հետ անհրաժեշտ շփումները ունենալ իր՝ Մանուկ բեյի միջոցով. «նայ ևրս հրամայեալ էր թե նայ իմոյ միշնորթութեամբ խոսեցի պատասխանելն (թուրքաց) մեծ ղեսպանին, բլլա ալս բանըս արշինինըն խիստ գաղտուկ էր, միայն թուրքիոյ մեծ թեսպանն և Գուխուղովն և ծառայթ, և այլ ֆոնթոներն զի Հայ էր ի մէջ բրինձ Գուսուղովի և իմոյ թարգման, այլ ուրիշ մեկ մարթ չի գիտեր ոչ թուրքիոյ մէկայլ երկու թեսպանին և ոչ նոցա: Թարգման Մարուղըն և ոչ բուստոց (ղեսպանն), ոչ (ի) թալինցրին»⁴⁵:

Բուխարեստի հաշտութեան բանակցութեանց և Մանուկ բեյի կատարած ղերին մասին բարեբախտաբար թանկագին վկայութիւններ կ'մնան ըլլա ռուսական արխիվներու վաղեմութիւններուն, բլլա օտար հուպատոսներու տն-ղեկագիրներուն մեջ, առանց հիշելու փաստանյութերը, որ Բուխարեստի պատմութեան թանգարանի իր սեփական արխիվին մեջ կ'պահպանէ թուրք միաշայն ևն վկայելու բացառիկ այն ղերին մասին՝ զոր Մանուկ բեյ խաղաց ռուս և թուրք սուլն բանակցութեանց ընթացքին, ղեր որ ղերախտաբար մոտոցութեան տրված է պատմական հետազոտութեանց մեջ:

Հյուպատոսական այն տեղեկագիրներուն մեջ զորս Բուխարեստի և Յալի օտար հուպատոսները ղրկած են իրենց կառավարութեանց՝ ղանտն տեղ-յակ պահելու համար ռուսին երկիրներու մեջ տեղի ունեցող անցողաբաններուն, բացառիկ շահեկանութիւն կ'ներկայացնեն Բուխարեստի ավստրիական հյուպատոս Ֆելչարելի հղած տեղեկագիրներ Մետերնիխին, ըթե ֆրանսական հյուպատոսները տարված էին առավելապէս պատերազմը երկարածոված տեսնելու մտահոգութեամբ, Ավստրիո գործակալները նույնքան մոտեն կ'են-տեմին Բուխարեստի անցքերուն, մզված տարբեր շահագրգռութենէ: Այդ նպատակով ալ անոնք ավելի մոտեն շփում ունեն թուրք պատվիրակության շրջանակներուն հետ, և մասնավորապէս պատվիրակության ավագ խորհրդական իշխան Մորուզիի՝ որուն հետ մտերիմ խոսակցութիւններ ալ կու-նենային: Ֆելչարելի իր 1812 ապրիլ 9 տեղեկագրով Մետերնիխին կ'հաղորդե, յօրինակ անոր հետ իր մեկ գաղտնի տեսակցութիւնը ուր խոսքի նյութ եղած է Ռուսիոյ մոտաքր ավստրիական բանակի մը, ինչ որ պիտի ստիպեր ռուսն-րը Վալահիան պարպել և հնարավորութիւն տալ թուրքերուն Գանուրը անցնելու⁴⁶:

Դեպքերը այլապէս պիտի զարգանային, և այս ու նման ծրագիրներ պիտի ծառայէին պատմական արձանագրութեանց էջերը զարգարելու համար միայն:

10.

Ռուպեսգի կնճիկ Բուխարեստի ղաջնագիրը

Ռուս և թուրք շփումները պիտի աշխուժանային 1812 տարվան հետ: Մեկ կողմէն նկատելի կ'դառնար որոշ աճապարանք մը երկուստեք, որով-հետեւ երկու կողմէն ալ կարիք ունենին օր առաջ վերջացած տեսնելու թը-

⁴⁵ ԼիՊՊԱ, ֆոնդ 880, ց. 5, գործ 7, թղ. 214:

⁴⁶ Հուլիսագրի. Գեղումներ, 20-րդ, 1, թ. 12—13:

Նամոթյունները: Սյուս կողմն հռչային զիջումներու խնդիրը կղծվարացներ հասկացողոթյուն մը կողմնրուն միջև, ինչպես զղծվարացուցեր էր նախապես կատարյալ ըլլոր հարցերուն առնն, նունիսկ Բայրարթարի օրերնն սկսած:

Կալիր էֆենդի, թուրք պատվիրակության պետը, 1812 հունվար 4-ի,
 ռուս լիազորներուն կնեկակայացներ թրքական վերջնագիրը, որ սուրհանդակի
 մը միջոցով կղրվեր իսկույն Պետերբուրգ:

Այս կապույթյան մեջ կղժվարանաւո ռոզղակի շփում մը երկու պատուի-
րակութիւննց միջեւ:

Մասնակ բեյին կթելագորվի, օրինակ, ջանալ համոզել Գալիբ բեյը այն վտանգներուն մասին, որոնք թուրքիոյ կապառնան դուրսէն, և մատնանշել սնոր շահագրգռող պետութեանց փորձերը, որոնք կջանան թրծարծել առանձին-ինքն ինքն ուրբան շահավոր պիտի ըլլա թուրքիոյ համար բարի դրացիութեան կին թն որբան շահավոր պիտի ըլլա թուրքիոյ համար բարի դրացիութեան կապեր հաստատուել հայկական իր զաւակին հետ, ոչ միայն արագ վերջ տալով ներքին պատերազմին, այլ և փոխադարձ օգիւթեան դաշինք մը կնքելով, այսինքն տեսակ մը զինակցութիւն՝ որուն կփափաքին նաև առանքը⁸:

* Ըստ հետադարձ համանորար պետք է լինի միայն (առաքելություն): Մանոթ. խմբ.:

1928-ին հաշտության զաշնագիրը կնքվեցավ վերջնապես, և հունիսի մեջ էր միայն որ ան կրածնվեր ուսման հոգերեն:

Բուխարեստի զաշնագիրը 1812 հունիս 23-ին կվավերացվեր Վերնայի մեջ, և հաջորդ օրը նապոլեոն կձեռնարկեր իր մեծ զորհին ընդդեմ Ռուսիո:

Մանուկ բեյ կրնար հպարտ ըլլալ արագացուցած ըլլալուն համար ուսուխիւրը հաշտության սուլն զաշնագրին կնքումը, և այս՝ ի մեծ արժամատւթուն նապոլեոնի և իր մեծ ու փոքր զործակալներուն, որոնք իրենց բոլոր միջոցներով աշխատել էին երկարաձգելու թշնամութիւնները, ուստի զորքերը զրադած պահելու համար Դանուբիան սուլն չբռնին մեջ ուստի պետութիւնը զեմ նապոլեոնի ծրագրած մեծ արշավանքին ատեն:

Մանուկ բեյ զեռ շորս տարի ափելի առաջ կուզեր իրականացնել հասկացողութիւն մը երկու պատերազմիկ կողմերուն միջև, եթէ պարագաները թույլ տված ըլլային իրեն:

Այն վկայականին մեջ զոր իշխան Պրոքորովսկի իր մենտեղն առաջ հրահանգած էր հանձնել Մանուկ բեյի՝ Բուխարեստի ուստի հուպատոս Լուրս Բիրբոր, 1809 սեպտեմբեր 15-ին, հիշատակելու առթիվ Մանուկ բեյի մատուցած ալլադան ծառայութիւնները ուստի զենքերու հաջողութեան համար, կվկայել ի միջի ալլոց թէ Մանուկ բեյ «գիտցած է հանգուցլալ Բալուարթար Մուստաֆա փաշան բարչացական տրամադրութեան մեջ պահել զեպի Ռուսաստանը, տրամադրութիւն, որ պետի առաջնորդել ելուտ կողմին համալալ զհաջողութիւ հաշտութեան մը եթէ մահ, Պրոքտ վերջին բմբոստութեան բնթացքին, խլած չըլլար այն խաղաղասեր մեծ վեզիրը»⁵²:

Եթէ հասկացողութեան փորձերը վիժեցան այն ատեն, Մանուկ բեյի կամբքն բոլորովին անկախ պայմաններու երեսն, շորս տարի հետո անոնք կիրականանային՝ ի հեճուկս նապոլեոնի և իր զործակալներուն բոլոր հուսանքուն և սաղարներներուն, իսկ սուլն հաջողութեան մեջ Մանուկ բեյ իր վճռական գերն ունեք դարձլալ:

Մտերմական այն համակին մեջ զոր Մանուկ բեյ հաշտութեան կնքումն ափելի բան տարի մը հետո այն է 1813 օգոստոս 6-ին Սփրիտեն պիտի զրկեր Պետերբուրգ իշխան Հովակիմ Լաղարյանին, կթվէ խոշընդոտները, որոնց պետը եղավ զիմադրավել հաշտութիւնը ապահովելու համար պատերազմիկ կողմերուն միջև, Ռուսաստանի այնքան նպաստողոր պայմաններու մեջ, կողմերուն միջև, Ռուսաստանի այնքան նպաստողոր նախդիւնի որ այնպէս և ալ՝ հակառակ սաղարներներուն «չարայայախտ նախդիւնի որ այնպէս և ալ՝ հակառակ սաղարներներուն...»⁵³:

11.

Ստատեկու համար իր ձեռնդավալբին

Բուխարեստի զաշնագիրը նոր հանգրվան մը կրնար Մանուկ բեյի կյանքին մեջ:

Անոր հետագա գործունեութիւնը ամբողջապես կկապեր ուստի շահերու հետ:

⁵² ԼԿՊԱ, ֆոնդ 330, ց. 5, դոք 7, թղ. 191—195:

⁵³ Անդ, թղ. 212:

եւ սակայն բոլորովին ալ չէր խզած ան իր կապերը թուրքերուն հետ, մասնաւանդ անոնց՝ որոնց հետ անցեր էր իր ամբողջ կյանքը Դանուբի ափերուն վրա և որոնք, փոխադարձաբար, զեռ իրեն կապված կղզային իրենք զիրենք:

Հաշտութեան կնքումը առիթ մը եղավ Մանուկ բեյի՝ իր վեհաձեռնութեան նոր մէկ ապացույցը տալ թուրքերուն, այս անգամ այն գերիներուն, որոնք պիտի վերադարձոյն Ռուսիայէն և որոնց մեջ ինք ևս բարեկամներ կհաշվելու վերադարձողներուն մեջ էին հայտնի Փեհլիւան փաշան, Իսխիլալը Ահմեդ փաշան, Արաբ փաշան, Չափան օղլու Մեհմեդ փաշան, Մորալը Ալի փաշան, և զեռ ուրիշ բազմաթիւ կարկառուն գեմեր՝ որոնցմէ ոմանք ծառայեալ էին Բալթիկ ծովի օրով: Անոնցմէ շատերուն Մանուկ բեյ օգներ էր իրենց գերութեան շրջանին. հիմա, երբ անոնք Բուխարեստ կհասնեին իրենց գերութեան՝ Թուրքիա դառնալու համար, իր հոգածութեան առարկա դարձած բոլորն ալ, ամեն կերպով օգնելով անոնց, Քյոսե-Քեհյա Ահմեդ էֆենդի Նիկոլաեկա մնալոր էր՝ վստահութեամբ շտապելով Թուրքիո նոր փշխանութեան վրա, իսկ Ռամիլ փաշա առայժմ կսպասեր Յաշմ:

Երբ Կոստուզով 1811 հուլիս 12-ին կպարպեր Ռուսչուկը հրո ճարակ ընելու հետո գայն, Բոշնակ Աբդուլլահ որ ինք ամիս առաջ, 1810 հոկտեմբեր 5-ին, գայն հանձներ էր ռուսերուն՝ առանց կոիւ մղելու, ինչպէս թելադրեր էր իրեն Մանուկ բեյ, կդառնար կրկին Ռուսչուկ վերստանձնելու համար քաղաքին այանութունը, դայն գտաւ հետին ծայր թշուառութեան մեջ, ու ամեն կարգ ու կանոն շրջված այնտեղ հիմնի վայր: Իր առաջին մտածումն եղավ Ռուսչուկ հրաւիրել Մանուկ բեյը՝ վստահ որ ան միայն կրնա դարման անիլ այս տաժանելի դրութեան: Այս նպատակով ալ բանիցս նամակներ գրեց անոր Մանուկ բեյ ի սկզբան վստահութեան շտապելու, և Ռուսչուկ զրկեց Պապիկը զոր շատ սիրով կերպով ընդունեց Բոշնակ: Պապիկ հաժապեց վերադարձին թէ եղած հրովերը քաղաքին բարիքին համար է միայն: Այնուամենայնիւ, պարագաներու բերմամբ Մանուկ բեյ չկրցաւ շուտով մեկնել: Երբ սակայն 1812 հոկտ. 2-ին ծովակալ Չիշակով ռուս զորքերը բաշեց Բուխարեստէն, Մանուկ բեյ որոշեց սպասախանել Բոշնակի հրավերին, և հոկտեմբեր 18-ին մեկնեցաւ թուրք սլաւոփրակութեան պետին՝ Գալի բեյի հետ, որուն ևս գրած էր Բոշնակ Մանուկ բեյը համոզելու Գալի 5 օր միայն մնաց Ռուսչուկ և մեկնեցաւ Շումլա մեծ վեղերին մօտ, իսկ Մանուկ բեյ զեռ ատեն մը մնաց հոն և իր խորհուրդներով սատարեց բարեկարգելու քաղաքը ուր ինք ծնեւ և հրկար ատեն ապրեւ էր: Իր թելադրութեամբ էր, որ, օրինակ, Բոշնակ զեղչեց շրջակա գյուղերուն վրա գրված տուրքերը, որոնք կհնչեին բնակչութեանը:

12.

Բ. Դրան մոլեգնութունը

Նիւ ճիշտ այդ օրերուն նոր մոլեգնութուն մը կհամակեր Բ. Դուռը: Ան կսկսեր միջոցներու ձեռնարկել պատահասելու համար անոնք, որոնք պատրաստեւ և նվիրագործեր էին իր նվաստացումը Բուխարեստի մէջ:

54 Մսեթյան, էջ 221—222:

55 Մսեթյան, էջ 222—225:

Այդ մոլեկանությունը ան սկսել էր ցույց տալ, Բայրաթթարի եղբրական վախճանին հետո, բոլոր անոնց գեմ, որոնք գործակցել էին անոր՝ ըլլա ենիշերիննրու տիրապետությունը ջախջախելու համար անոր ձեռք առած միջոցներուն ատեն, ըլլա անոր փորձերուն առթիվ ռուսերուն հետ հասկացողության մը գալու համար:

Ասոնցմա ոմանք պատուհասվել էին 1808 նոյեմբերի դեպքերուն վաղորդային իսկ, ուրիշներ ենիշերիննրու վրեժխնդրութենէն հողոպրած՝ հաջողքի էին ռուսերուն ապաստանել, ինչպես նախկին կապուտան փաշա Մամիկ, Ռուսչուկի այլան Քյոսե-Քեհչա Ահմեդ էֆենդին, Թրնովայի այլան Մեհմեդ Մամիշ աղան և ուրիշներ, ու կապրեխ տարազրության մեջ:

Հալածանքն պիտի չաղատելին նաև անոնք որ զեր կատարել էին Բուխարեստի հաշտության կնքման մեջ: Արդարև դեռ չորցած էր դաշնագրին տակ զրկած սատրապրությանց միւսներ, երբ Բ. Դուռը հետապնդել սկսավ բոլոր անոնք, որոնք աջակցել էին Թուրքիոյ համար այնքան անկաստողաշնայողին մը կնքման, սկսելով նույն իսկ անոնցմա որոնք Ռուսիո հետ մտրձեցման հր կուտակից էին դեռ Բայրաթթարի օրով: Ընչու է՝ ան պիտի խնայել թուրք պատվիրակության պետին, Գալիբ բեյի, որ Սուլթանին մասնավոր համապարկություն կվազելներ և հետագային մինչև սատրապամություն պիտի բարձրանար. բայց բոլոր մյուսները հալածանքի նշավակ պիտի ըլլային մեյ մեկ կերպ:

Իր շղթայաղերծած այս հալածանքին մեջ Բ. Դուռը կուր գործիքնեռ ունեցավ իրեն: Ասոնցմա էին Բուխարեստի և Յաշի համար իր անվանած նոր իշխանները, մանավանդ առաջինը անոնցմա որ Յանուր Կարաջա Վոդան էր և որ կուրար կատարալ պատուհաս մը դառնալու վախճիտ բնակչության համար:

Ինչպես տեսանք՝ Մանուկ բեյ բալական երկար մնացել էր Ռուսչուկ, ուր գնացել էր Բոշնակ աղայի հրավերով: Այնտեղ էր դեռ երբ 1812 նոյեմբերին Շումլա, մեծ վեպիին հանդիպելով, Բուխարեստ իր պաշտոնատեղին բերմար վախճիտ նոր իշխանը, Յանուր Կարաջա, որ Թուրքաքանէն անցնելուն փափաքեցավ Մանուկ բեյը իշխանը, Յանուր հանգիստուն՝ հազար հալուն փափաքեցավ Մանուկ բեյը իշխանը, իսկ Կարաջա ուղղակի թյանը շնորհիվ Մանուկ բեյ վերադարձել էր Ռուսչուկ, իսկ Կարաջա ուղղակի դացել էր իր աթոռը գրավել:

Մանուկ բեյ դեռ Ռուսչուկ էր նույնպես երբ լուր առավ թև Շումլայի մեջ իր զխատված է Դիմիտրակն Մորուզին՝ ռուսնթուրք դաշնագրի կնքման մեջ իր ունեցած դերին համար: Լուրը իրեն հաղորդված էր Պապիկին կողմն, որ իր կարգին դայն իմացած էր իշխան Կարաջային: Կարաջա Պապիկին խնդրած էր լուրը տեղեկացնել նաև Մանուկ բեյին և անոր թելադրել որպեսզի զգուշանա Գալիբ բեյին և թրթրակցի անոր հետ, ան ևս, ըստ Կարաջայի տեղեկութային, Բ. Դուրան կողմն դատապարտված ըլլալով մահվան, իբրև պետը ռուսերու հետ նվաստացուցիչ այդ հաշտությունը կնքող թուրք պատվիրակության:

Եվ ահա, դեռ Ռուսչուկէն Բուխարեստ չմեկնած, Մանուկ բեյ նամակ կատանար նույն ինքն Գալիբ բեյին, որ իր կարգին զինք կզգուշացնել Կարաջա իշխանէն, հայտնելով որ ան համախորհուրդ շարաշուք Հալեթ էֆենդիի ջա իշխանէն, հայտնելով որ

ԷԶԵՐ ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻ ԿՅԱՆՔԵՆ*

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

Բ

ԿՈՒՑՈՒԶՈՎԻՆ ԱԶԱԿՑԵԼՈՎ

№ 13

ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ ԿՓԱԽԶԻ ԸՆԴՄԻՇՏ

Հերթը իրեն չհասած՝ Մանուկ բեյ խոհեմությունն ունեցավ խույս տալու երկրեն, Արդեն 1813 հունվար 18-ին Ալեքսանդրու Հանջեբլի, Մուղղավայի նախկին իշխանը՝ որ ատենին բարիքներն էր տեսած Մանուկ բեյին, կտեղեկացներ այս վերջինին, թե Կարաջա առիթի կապակի ծուղակը ձգելու համար գինքն ալ, նման նախազգուշացումներ Մանուկ բեյ ստացած էր նաև Պոլսո իր բարեկամներեն¹, Կարաջա, որ պահ մը բարեկամական կեղծ արտահայտություններով հանդիպումներ ունեցիր էր Մանուկ բեյի հետ, նույնիսկ իշխանական աթոռը գալ նստելի հետո, 1813 մարտ 28-ին հրովարտակով մը շնչված կհայտարարեր հանկարծ Մանուկ բեյի տիտղոսներն ու վայելած պաանձնաշնորհումները երկրին մեջ²։

Ազդանշանն էր աս հալածանքի մը, որ պիտի շուշանար՝ եթե ատենին շարքենար Մանուկ բեյ, Արդարև, քանի մը օր ետք, ապրիլ 1-ին, զիշերանց խույս կու տար ան երկրեն, և կերթար ապաստանիլ Սիրիու։

Մանուկ բեյի վերջին բաժանումը պիտի ըլլար աս ռումեն հողին, ինչպես և թուրք երկիրներեն, ուր այնքան ինչքեր կձգեր, նույնպես և այնքան կապեր, Այն ջերմ համակրության հետ զոր ան կթողուր Դանուբի և Դըմբովիկայի ափերուն վրա, և առավելապես Թուսզուկի և Բուխարեստի մեջ, կույին ցայի ափերուն վրա, և առաջին հերթին վալահիո և Մուղղավայի նոր իշխանշուտ հրճվողներ ալ, և առաջին հերթին Սկարլատ Կալիմաքի, որոնք երբեմն այնքան խառններ Զանգու Կարաջա և Սկարլատ Կալիմաքի, որոնք երբեմն այնքան Լարախիք տեսած, հիմա, Բ. Դրան ձեռքը կույր գործիք դարձած, պաշտոն ասելին զինք հալածելու։

* Վերջ, Սկիզբը տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին» № 3, 1969 թ. և № 2, 1970 թ.։

1 ԲՅՊԹԱ, № 35091։

2 Նույն տեղը։

Առաջին հրահանգներին պիտի ըլլային նաև ֆրանսական զործակալները՝ որոնք տապալած կտեսներին հանձին Մանուկ բեյի ուխտյալ ոսոխ մը նապոլեոնի շահերուն:

Բուխարեստի ֆրանսական հյուպատոսը, լըդու, 1813 հունիս 9-ին կտեղեկագրեմ Մալիկին, թէ իր նախորդ ղեկուցող չաղորդած էր Մանուկ բեյի փախուստին և անոր ինչքերուն վրա զրկած սկիւրեստրին մասին: Այժմ կազմեցնեմ, թէ հրահանգ եկած է Բ. Դոնէն Վալահիո իշխանին՝ չվերցնել արգելքը և կարեւորութիւն չտալ ուս հյուպատոսին բողոքներուն և թէ կիսովի նոյնիսկ, որ Բ. Դոնը Պոլսու ուս պատվիրակին պահանջած է այդ Մանուկը. զոր դատաւիր կնկատեմ և որ իբր թէ մեծ գումարեկ ունի վերագարձնելիք³:

Եվ, այնուամենայնիվ, թուրքերը չուղեցին թողուլ Մանուկ բեյի օձիքը, ոչ միայն անոր համար, որ Դանուբի ափերուն վրա զեռ կարիք ունեին անոր ծառայութիւններուն երկրին տնտեսական կյանքին մէջ, այլ որովհետեւ իրենց համար աղետ մը պիտի ըլլար, եթէ ան վերջնականապէս հանձնվեր ուսական շահերուն, պատերազմէն հետո ալ:

Մանուկ բեյի արխիվին մէջ բազմաթիւ նամակներ կան Պոլսէն ղրկված իրեն թուրք պաշտոնատարներու կողմէ՝ որոնք անընդհատ Պոլսի կհրավիրեն զինք, ըսելով, որ Բ. Դրան շրջանակներուն մէջ համակրութիւն և բարյացակամութիւն կտիրեն ղեպի իր անձը և պատճառ մը չկա, որ ան չզոռնա իր հայրենիքը: Առաջին հրավերը ան կատանար հաղիվ Սիրիու հաստատված, այսինքն 1813 մայիս 22-ին, Քեչյա-զաղե Ահմեդ Ամիշ աղայի կողմէ, որ իր մտերիմն էր եղեր Բայրաքթարի օրերէն, և որ հաջողքեր էր իր զիրքերը պահել նոր իշխանութեանց օրով ալ⁴:

Մանուկ բեյ ոչ միայն լուրջի շառավ այդ հրավերները և իր զիրքը որեւէ կերպով չփոխեց, այլ Սիրիոյն Քիշնէ ղրկված նամակներով խորհուրդ տվավ Ահմեդ էֆենդիին ալ՝ չխաբվի անուշ խոսքերէն Բ. Դրան զործակալներուն, որոնք կու գային թուրքիա հրավիրելու զինքն ալ⁵:

Բայց միևնույն ատեն անպատասխանի ալ լծողուց իրեն ուղղված սիրարալ այդ հրավերները, և 1813 հունիս 23-ին գրեց Ահմեդ Ամիշ աղային այն շարժառիթներուն մասին, որոնք պժգացուցեր էին զինք, և այն անշնչելի մթնոլորտին մասին՝ որ զեռ կշարունակեր տիրել օսմանյան մայրաքաղաքին մէջ⁶:

Հրավերները կանգ չառին սակայն: Մանուկ բեյ փաղաքշական զիրք ստացավ 1813 օգոստոս 11-ին և 14-ին ալ⁷, որոնք այլևս անպատասխան մնացին:

Եվ սակայն միշտ թուրքեր եղան, որոնք հետագային ալ կարիք ունեցան Մանուկ բեյին, ինչպէս կարիք ունեցեր էին պատերազմի շրջանին՝ ուսներուն մոտ զանազան միջամտութեանց համար:

Այսպէս՝ 1815 հուլիսի 25-ին, երբ արդեն Մանուկ բեյ վաղուց հեռացած էր թուրք հողէն, Սուլեյման Սըրրի, որ վերահսկող անվանված էր Սիլիստրայի

3 Հուլիսի 16, Դոկումենտներ, հատոր 16, էջ 9:

4 Բուխարեստ քաղաքի պատմութեան թանգարանի արխիվ. № 26407, 26528, 35062»

5 Անդ, № 35059:

6 Անդ, № 35166 և 35167:

7 Անդ, № 35168, 35160:

բերդերուն նորոգութիւն, Մանուկ բնյի Բուխարեստի ներկայացուցիչ Ասա-
տուր Ավետչանէն աջակցութիւն կ'ենդրեր Բուխարեստի մեջ կատարվելիք
դնումներու առթիւ⁸:

Մյուս կողմն, բացի այն թուրքերէն, որոնք ապաստանած էին ուսերուն
մօտ և որոնք իրենց տարագրութիւն շրջանին հանախ կարիք ունեցան Մա-
նուկ բնյին, անոր հետ բարեկամական կապեր պահեցին նաև իր նախկին
բարեկամներն ալ՝ որոնք մնացել էին Թուրքիա:

Յերբովչայի ալան Յուսուֆ աղա 1816 մարտ 9-ին կիմացներ Բրաշով
Մանուկ բնյին, ին 33 քիւլ ծխախոտ ղրկած է իրեն իբր նվեր, ինև ան այդ
պահուն Պետերբուրգ մեկնած էր արդեն⁹:

Դեռ խոսքը շնկեր ընկեր այն թուրքերուն, որոնք Ռուսիա ապաստանած
էին կամ գերի տարված էին և որոնք անընդհատ կարիք ունեցան Մանուկ բնյի
դրամական օգնութիւն՝ ըլլա անոր ռումեն հողի վրա գտնված օրերուն, ըլլա
թուրք երկիրներէն մեկնելու հետո: Բուխարեստի թանգարանին մեջ բազմա-
թիվ են անոնցմէ ստացված գիրերը նշումական օգնութիւն համար¹⁰:

Պետք է ավելցնել, որ շատ ճիշդ անհրաժեշտ եղան Մանուկ բնյի՝ որ-
պեսզի կարենա իր մօտ, Տրանսիլվանիա բերել Բուխարեստի մեջ իբր պա-
տանդ պահված իր ընտանիքը, ինչպես և գրավումն փրկելու համար թուրք
գերիշխանութիւն տակ մնացած շրջաններու մեջ գտնվող իր ինչքերը:

Յիշելու է, Բուխարեստի ավտորիական հյուպատոսը, 1813 մայիս 12-ին
կտեղեկացնէ Վիեննա՝ վարչապետ Մետերնիխին՝ ի մասին Մանուկ բնյի
կալվածներուն կնքման և անոր ընտանիքին մեկնելուն դեմ դրված արգելքին,
ինչպես նաև այն դիմումներուն մասին, զորս այդ առթիւ կրէր Պոլսո ռու-
սական դեսպանը¹¹:

1813 հուլիս 2-ին Ռուսիո վարչապետ կոմս Ռումյանցե պաշտոն կուտա
Պոլսո դեսպան Իտալիենկիի միջամտել Բ. Դրան մօտ որպեսզի ռուս հպա-
տակէ Մանուկ բնյ տիրանա թուրք հողի վրա գտնված իր կալվածներուն¹²:

Մյուս կողմն Մանուկ բնյ ինքն իսկ 1814 փետրվար 2-ին Սիբիրոն կգրէ
Պոլիս՝ ներքին գործերու նախարար Գալիք բնյի, որպեսզի հրահանգէ Բու-
խարեստ՝ վերցնել Յանքու Կարաշա Վոդայի կողմն իր բնակարանին վրա
դրված կնիքը և թույլ տալ իր ընտանիքին գալ իր մօտ¹³:

Բայց հազիվ 1814 մայիսին է, որ Մանուկ բնյի ընտանիքին թույլ կտրվի
անցնել Տրանսիլվանիա¹⁴:

Նոր էջ մը կրացվի այնուհետև Մանուկ բնյի կյանքին մեջ, էջ, որ հազիվ
4 տարի պիտի տևեր թուրք հողէն հեռանալն ետք և որ սակայն նույնպես լե-
ցուն է շահեկան դրվագներով, այս անգամ արդեն ռուս պետութիւն շահերու
ջրէն անկախ մեջ, սկսելով իր շփումներէն Վիեննայի մեջ Ալեքսանդր Ա. ցա-
րը անկախ մեջ, սկսելով իր շփումներէն ռուս հողի վրա գալ հաստատվելու,
րին հետ և անկե ստացած հրավերներն ռուս հողի վրա գալ հաստատվելու,
մինչև իր ստեղծած տնտեսութիւնը շնչելու մեջ և իր մեծ ծրագիրը իր ծախ-

8 Անդ, № 35104:

9 Անդ, № 35143:

10 Անդ, № 26373, 26400, 26441, 26472, 26480, 26514, 35155, և այլն:

11 Հուրմուզաբէ, Դոկումենտներ, 20, 1, էջ 93:

12 Քեզլեկունի, Մանուկ բնյ, էջ 28:

13 Բուխարեստ քաղաքի պատմութիւն թանգարանի արխիւ, № 35168:

14 Հուրմուզաբէ, Դոկումենտներ, 20, 1, էջ 162:

րով տիպար քաղաք մը հիմնելու Ռինիի մօտ, և սլաշտունը, որ ուստ արքունի-
րին կողմեն վստահվեցավ իրեն հետևելու թուրք շարժումներուն Դանուբի
շրջանին մեջ, ինչպես և Բուխարեստի և Յաշի իշխաններուն գործունեության՝
ի վնաս ուսմեն ժողովուրդին, զրկագներ, որոնք արժանի են նյութ դառնալու
ուրույն հողվածներու և որոնք, այլապես, կերևան մանրամասնորեն. Մա-
նուկ բեյի կյանքին և գործին նվիրված մեր ընդարձակ մենագրության մեջ:

№ 14

ՄԱՆՈՒԿ ԵՎ ԻՐ ՀԱՅԵՐԸ

Մանուկ բեյի կյանքին այս գլուխը փակելն առաջ շենք կրնար բանի մը
սող շնվիրել իր հայ գործակիցներուն, այսինքն անոնց, որ աշակցեր էին
իրեն՝ ուստ շահներուն մատուցած իր ծառայությանց ընթացքին, ըլլա սպաս-
րադմական գործողություններու պահուն, ըլլա հաշտության համար իր կա-
տարած աշխատանքներուն մեջ:

Արդարև, Մանուկ հավատարիմ մարդոց խումբ մը կհավաքեր միշտ իր
շուրջը. Բացի բազմաթիվ այն գործակիցներէն, որոնք անհրաժեշտ էին իր
առևտրական այնքան ընդարձակ գործունեությանց համար. Դանուբի զույգ
ափերուն վրա, աշխատակիցներու ուրիշ խումբ մը իր տրամագրության տակ
ունէր ան իր քաղաքական գործունեության մեջ:

Այս մարգին վրա անմիջական աշակիցներ էին չորս Սերաստյանները—
Պողոս, Մեսրոպ և Գաբրիէլ երեք եղբայրները նախ, և չորրորդը Մարտին՝
Մեսրոպի որդին. Լեզուներու տեղյակ և քաղաքական ինտրիգներու մեջ թըրծ-
ված՝ չորս Սերաստյանները ծանոթ անուններ էին Դանուբի զույգ եզերքնե-
րուն վրա, և զանազան առիթներով իրենց ծառայությունները ի սպաս էին
դրած ուսմեն երկիրներու իշխաններուն: Անոնցմէ օգտված էր նաև Մանուկ
եղած անսովորաբար ուսերու հետ իր շփումներու ընթացքին: Բայրաքիարի օրով
Պողոս Սերաստյանն էր եղբր առավելապես, որ բանագնացի գեր կատարած
էր: Մեսրոպն էր, որ առհասարակ կշարագրեր հայերեն լեզվով իր նամակ-
ները, մինչ Մանուկի իր իսկ գրի առած գրությունները հայատառ թուրքերեն
էին, թուրքերենը եղած ըլլալով իր մայրենի լեզուն: Գաբրիէլ գործնական աշ-
խատանքներ էր, որ կկատարերու իսկ Մարտին ասպարեզ եկավ համեմատա-
բար ավելի ուշ, 1808-էն հետո:

Բոլոր Սերաստյաններն ալ միշտ անձնվեր մնացին իրեն, և եղան ուսե-
րու հետ իր գործակցության բոլոր հանգրվաններուն մեջ: Մանուկ բեյ, իր
կարգին միշտ պաշտպան, մնաց անոնց, և երբ կմերժեր իրեն համար որևէ
գրամական հատուցում ուսերուն իր մատուցած ծառայությանց փոխարեն՝
ուստ իշխանությանց հոգածությանը կհանձնարարեր Սերաստյանները:

Սերաստյան երեք եղբայրներն ալ ուսական շահերու շրջանակին մեջ
սյուսի մնային հաշտության գաշնագրի կնքումնէն ետքն ալ, շարունակելով
վայելել ուսական պաշտպանությունը:

Այնպէս որ, երբ Ռուսիո կանցլեր Նեսելրոդ 1813 հուլիս 13/25-ին Պե-
տերբուրգէն կգրեր Պոլիս՝ ուստ զնսպան Իտալիսկիի, թե ցարը Մանուկ բե-
յին ուսական քաղաքացիություն շնորհած է և կհանձնարարեր հետևաբար

անոր՝ անհրաժեշտ պաշտպանությունը ընծայել Մանուկ բեյին Վալահիո և Մուղղոլայի մեջ իր ունեցած գործերը կարգի դնելու առթիվ, որպեսզի ան կարևոր օգտվիլ ժամկետն ու պտուրություններին, զորս Բուխարեստի դաշնագիրը կապահովեր երկու կայսրությանց դադթականներուն, կազմելոցն էր միևնույն ատեն, թե ռուս քաղաքացիություն շնորհված է նաև Պողոս, Մեսրոպ և Գաբրիել Սեբաստյաններուն, և թե անհրաժեշտ է անոնց ևս ընծայել միևնույն պաշտպանությունը¹⁵։

Բայց ոչ որ այնքան անձնվիրությամբ ծառայեց Մանուկ բեյին, որքան Պապիկ Արթինյան և Ասատուր Ավետյան, որոնք իր հավատարիմ գործակիցներն եղան ոչ միայն իր սեփական գործերուն մեջ, այլ ռուս շահերուն իր բերած օժանդակության ատեն ար։

Հետագային, իր Ռուսիա հաստատվելուն հետո, երբ կմիջամտեր ռուս արքունիքին մոտ որպեսզի տիտղոսներ շնորհվին նաև իր զույգ աջակիցներուն, իր դիմումին մեջ կակնարկեր նաև անոնց մատուցած ծառայություններուն այդ առթիվ։

Ասատուրի համար կրսեր, օրինակ, թե սուլթան Մուստաֆայի օրով օգնական նշանակված էր իր մոտ, և Բայրաթթար Մուստաֆա փաշայի հրամանին տակ կառավարիչն էր եղեր Շիշթովի շրջանին, իսկ իշխան Պրոգորովսկիի ատեն իր հետ միասին անցած էր ռուսերուն։ Զորավար Կամենցկիի օրով հաստատված էր Զիմնիշա, Շիշթովի դիմաց, և իրեն, Մանուկի, կղրկեր շահական յուրեր, զորս կոմս Կամենցկիի կփոխանցեր ինքն ալ իր կարգին, Նիկոլայի և Կուլեի բանակցությունները իր միջոցով եղած էին և երկիցս հանդիմություն ունեցած էր Կուլե անցնելու թուրքերուն մոտ։ Կուսուղովի օրով ալ Զիմնիշա մնացեր էր և ճշգրիտ լուրեր կղրկեր Զուլթովա ուղղակի կուսուղովի՝ իրեն։ Ան Զիմնիշա մնացեր էր մինչև հաշտության կնքումը։

Ավելցնեք, որ Ասատուր իր աներծագն էր և 1813-էն 1916 Բուխարեստ ղեկ երիք տարի մնաց Մանուկ բեյի գործերուն զուխը, հետո վերջնապես Բեսարաբիա անցնելու համար։

Գարով Պապիկին՝ Մանուկ բեյ անոր համար կգրեր, թե Բայրաթթար Մուստաֆա փաշայի օրով զինվորական պաշտոնի վրա էր ան հազարապետի աստիճանով, և Թրնավայի շրջանին մեջ Գաբրովան և Դերինդենը կկառավարեր, իսկ Պրոգորովսկիի ատեն ինքն ալ միասին էր անցեր ռուսերուն։ Մեծապես օգտակար եղած էր զոր. Բագրատիոնի իրրե քաջատեղյակ Քալկանյան շրջանի դիրքերուն և անոր հրահանգով ծառայած զոր. Զասի հրամանին տակ, ավելի հետո մաս աննելու համար կոմս Կամենցկիի վարած գործողություններուն¹⁶։

Սույն Պապիկն էր, որ Բայրաթթարի օրով Մանուկ բեյին ընկերացած էր Պոլիս, ուրկն ինք ևս խույս էր տվեր 1808 նոյեմբերի եղերական զեպքերին հետո, ուշագրավ դեր կատարելու համար Դանուբյան բերդաքաղաքներու գրավման ատեն մասնավորապես։

Մանուկ բեյի աջակցող հայերուն թիվը չի փակվիլ այս քանի մը զեմբով։ Ան ամենուրեք գործակիցներ կձարեր իրեն, բոլորին ալ վրա տարածելով իր հեղինակությունը, բայց և իր բացառիկ հոգածությունը։

15 ՄՌԱՔԱ, գործ 2290, թղթ. 28։

16 Բուխարեստ քաղաքի պատմության թանգարանի արխիվ, № 35207։

Վ Ա Վ Ե Ր Ա Թ ՈՒ Ղ Թ Ե Ր

Վաճառքաւորները, զորս ունինք ի ձեռին, լրիվ կպարպեն Մանուկ բեյի կատարած վճռական դերը պատերազմի այս նոր շրջանին՝ փութացնելու համար ռուս և թուրք հաշտութիւնը, և այս կերպով աջակցելու համար Նապոլեոնի ձախողանքին:

Այդ վաճառքաւորները իրենց ստվար մասով պիտի կցվին այն մենագրութեան՝ զոր պիտի նվիրենք Մանուկ բեյի կյանքին ու գործունեության և զոր այս պահուս հայերենի վերածելու վրա ենք՝ ռումաներէն շարադրած ըլալով զայն նախապէս:

Ավելորդ չսեպեցինք սակայն անոնցմէ մէկ քանին կցել մեր հողավածին սուրհերկորդ մասին, ինչպես ըրինք առաջին մասը փակելու ատեն ալ: Փաստաբաւորները, զորս կենդակայացնենք, առնչություն ունին առավելապես այն աշխատանքներուն հետ, որոնց լծփեցալ Մանուկ բեյ ռուս և թուրք պատերազմի վերջին փուլերուն ընթացքին, այսինքն Բայրաքթարի եղերական վախճանեն և իր գործունեությունը վերջնականապէս ռուս շահերուն կապելէ հետո:

Ե 1

ՄԱՐՏԻՆ ՍԵՐԱՍՏՅԱՆԻ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՊՐՈՉՈՐՈՎՍԿԻԻ ՀԵՏ

1808 ղեկոնմբեր 2 (նոյեմբեր 20)

Բախարեստ

(Հատված տեսակցութենէ մը, զոր Բախարեստի մէջ ունեցալ 1808 նոյեմբեր 20-ին Ռուս-զուկի Ամմեղ Էֆենդիին կողմէ զրկված Մարտին Սերաստյան՝ որ նամակներ և նվերներ կրէրք մարաջախտ իշխան Պրոպրովսկիին):

Պ. Սերաստիանին (ուղղե՛ Սերաստյան) ըսալ մարաջախտին, թի Ահմեդ Էֆենդիի զինք զրկած է հատկապես նորին բարձրութեան ուղղված բարեկամական նամակով մը, նորոգելու և ամրացնելու համար բարեկամութեան և իրաւաւորակացողութեան կապերը, ընդմեջ իրեն, Մուստաֆա փաշայի հաջորդին և մարաջախտին, հաժախալով, որ ինք ևս իրավունք ունի անոնց և փափաքելով արժանանալ անոր վստահութեան և հարգանքին:

Մարաջախտը պատասխանեց, թի Ահմեդ Էֆենդիին իր համբաւին կճանչնա. և բանի որ ան կուզա հաջորդելու իր հանգուցալ բարեկամ՝ Մուստաֆա փաշային, իրեն համար հաճույք կսեպի իր բարեկամությունը հավաստել անոր իբրն իր հարեանը:

Մարտին խնդրեց մարաջախտին Ահմեդ Էֆենդիի անունով՝ ընդունիլ այն քանի մը ընծաները, զորս ան կզրկեր նորին բարձրութեան ի նշան բարեկամութեան, ըստ ներկայացված ցուցակին:

Մարաջախտը պատասխանեց, թե զանոնք կրնգունի իբրեւ հրաշխիք քա-
րեկամութեան և նկատելով, որ շատ քիչ ատենական համար եկած է հոս և
ուշիշէ չէ բերած հետը, իբեւ համար հաճուցը պիտի սեպե Յաշեն ուղարկել
անոր իր փոխադարձ լարեկամութեան ապացուցութիւնը:

Մարաջախտը հարցուց հետո, թե Պոլսո հեղափոխութեանը վերջ գտա՞ծ
է արդեւ:

Մարտին պատասխանեց, որ հաղիվ երեք օր տեւած է տն, և թե ըմբոստ
ենիշերինեբը, տեսնելով սուլթան Մուստաֆայի դիակը՝ բաշված են, հեղաշա-
ղելով սուլթան Մահմուդի հրամաններուն: Ու ըստի, թե Մուստաֆա փաշան
ինքն էր, ու ինքզինքը օդը հանելը՝ ձեռքը շինալու: համար ապստամբներուն,
որոնք իր կշանքին կապառեալն:

Մարաջախտը հավաստեց, որ խիստ զգացվում է իր հանգուցյալ բարե-
կամին Մուստաֆա փաշայի աշա եղբական մահվան համար և որ իր կար-
ծիքով լազ չէր, որ մեկ հարվածով ան փորձեր փութել օսմանցինեբու զինվո-
րական բովանդակ հին սիւտեմը:

Մարաջախտը հարցուց, թե ի՞նչ էր շարժառիթը սույն աղետին:

Մարտին պատասխանեց, թե ենիշերինեբը զժգո՛հ մնալու պատճառներ
ունենալով և միեւնույն տտեն զազտնի հասկացողութեան եկած ըլլալով հան-
գուցյալ սուլթան Մուստաֆայի հետ, իր եղբայրը (Մահմուդ Բ.) ստիպված էր
զայն ղոհել, վերջ տալու համար սույն ըմբոստութեան, որ կապառնար իր գա-
հուն և ստիպելու համար ապստամբները, որպեսզի իրենց պարտականու-
թեան զգոխը անցնին:

Մարաջախտը հարցուց, թե որո՞նք հաղթեցին ի վերջո, ենիշերինեբը թե
սելժենները¹⁷: Մարտին պատասխանեց, թե սելժենները իրենց պարտութենեն
հետո բաշվեցան ասիական կողմը, Սկյուտար:

Մարաջախտը հարցուց, թե ներկայիս մեծ վեզիրը ո՞վ է մայրաքաղաքին
մեջ:

Մարտին պատասխանեց, թե սուլթան Մուստաֆա այդ բարձր պաշտոնին
կոչած էր Առնաւուտ Մեմիշ էֆենդին, այն նույն անձը, որ սուլթան Սելիմի
օրով իր զորքերով պաշտպանած էր Վալահիան Վիդինի Պազվանդօղլուին առ-
պատակութեանց դեմ: Մարտին ավելցուց, թե Բեքիր աղան՝ որ Ահմեդ էֆեն-
դիի բացակայութեան Ռուսչուկի հրամանատարութեանը վարած էր, սպանված
չէ, ինչպէս պահ մը լուր տարածվեցավ հոս, ալլ ընդհակառակն, վերջեբս իր
բարեկամական կապերը նորոգեց Ահմեդ էֆենդիի հետ, երգում տալով, որ
պիտի ծառայէ հասարակաց գատին:

Մարաջախտը ըսավ, թե շատ բաներ այրած են մայրաքաղաքին մեջ և
շատ մղկիթներ կրակի տրված, և հարցուց, թե Այա-Սոֆիան՝ ևս այրած է և
շատ մարդ զոհա՞ծ է կոիվներու ընթացքին:

Մարտին պատասխանեց, թե թրքական բազմաթիվ տուններ հրո ճարակ
եղած են, թե մղկիթները փրկված են, թե Այա-Սոֆիայի վրա բռնկած կրա-
կը մարված է, թե երկուստեք մարդկային կորուստներուն թիւը մոտ 15 հա-
զար կհաշվվի:

Մարաջախտը ըսավ, թե կապուտան-փաշան աղատած է նավու մը վրա ապաստանելով:

Մարտին հաստատեց, թե ան նալով գացած է Կաղիր փաշայի հետ մեկտեղ մինչև Վիզա, Մեղիայի մոտիկ, Սև ծովու ծովաբերնին ետին, մայրաքաղաքն ոչ շատ հեռու, և թե այնտեղ կգտնվին Բեքիր աղայի հրամանատարությամբ 15 հազար զինվորներ:

Մարաջախտը ըսավ, թե ուրեմն կրնա ան Ռուսչուկ անցնիլ, Ահմեդ էֆենդիի մոտ, և ի հարկին կարող է գալ ապավինել Վալահիա, ուր ինք, մարաջախտը, անոր ապաստան պիտի ընծայե, ապահովված իր թշնամիներուն կողմն որևէ վտանգի դեմ:

Մարաջախտը անոր հարցուց նաև, թե ո՞վ է Ռեիս էֆենդին ներկայիս:

Մարտին պատասխանեց, թե վերջերս սուլթան Մահմուդի կողմն այդ պաշտոնին կոչվեցավ Գալիր էֆենդին:

Մարաջախտը դիտել տվավ, թե աս այն Գալիր էֆենդին է, որ ասկե առաջ պաշտոնի վրա էր և բանակցեցեցաւ Մլորոզիայի զինադադարի դաշնագրին առթիւ:

Մարաջախտը տեղեկություն ուզեց Մանուկ բեյի և սպատար Բիրիքայի մասին:

Մարտին պատասխանեց, որ Ահմեդ էֆենդի լուծ ըլլալով Մանուկ բեյի ժամանման մասին վիզա՝ Ռուսչուկին հեռուն ձիավորներ զրկեց որպեսզի ընկերակցին անոր և որ ան հասած պետք է ըլլա արդեն. գալով Բիրիքայի, որ Ռուսչուկեն Պոլիս էր մեկնել Մանուկ բեյի ետեւն, այնտեղ մնաց իր ընտանիքին մոտ:

Նորին բարձրութիւնը անոր դիտել տվավ, որ <սուլթան Մահմուդ> վերջին շառավիղն է օսմանյանց տոհմին և այլևս հաջորդ չունի:

Մարտին պատասխանեց, թե անոր սուլթանուհիներեն ոչ մեկը հղի է մինչև այսօր:

Մարաջախտը հարցուց, թե պիտի ընդունվի՞ Իսմայիլի Փեհլիվան աղային մատուցած հրաժարականը:

Մարտին պատասխանեց, թե Ահմեդ էֆենդի մերժած է անոր հրաժարականը և հրավիրած է զայն, որպեսզի իր բարվոք և հավատարիմ ծառայութիւնները շարունակեն նաև իր իշխանութեան տակ:

Մարաջախտը ըսավ, թե Բրայլայի նազիրը, հանգուցյալ Մուստաֆա փաշայի թշնամի՞ն՝ զոհ եղած պիտի ըլլա անոր մահվան լուրը առնելուն:

Մարտին ըսավ, թե հիշյալը ինք ևս պիտի հաշտվի Ահմեդ էֆենդիին հետ, որ ավելի մեղմ է, քան իր հանգուցյալ նախորդը:

Մարաջախտը հրահանգներ տվավ, որպեսզի պ. Մարտին հոգածութեան արժանանա, մինչև որ Ահմեդ էֆենդիի ուղղված իր պատասխանը պատրաստ ըլլա և հանձնվի իրեն՝ անգամ մը ևս իր ներկայութեան ընդունվելով, որպեսզի հավաստվի անոր իր բարեկամութիւնն ու հարգանքը դեպի Ռուսչուկի իր այս լավ հարեանը:

1809 հունվար 10 (1808 թվականի 29)
Բախարսես

Դրագոման Մանուկ խիստ զաղտնի կերպով հաղորդեց ինձ, թե Ռուսչուկեն իր մեկնումին ժամանակ, մտերմաբար խորհուրդ տված է նախկին կապուտան-փաշա Ռամիդ փաշային, որ վերջերս ապաստանած էր այնտեղ, որ եթե ուղե անցնել Վալահիա՝ ռուսերուն մոտ, պիտի գտնե ներկա պարագաներուն խիստ նպաստավոր ընդունելություն մը և քսվարար երաշխիք առ միշտ, մանավանդ, որ ծագումով իրիմցի է ինք, բայց ան պատասխանած է, թե իր նախատեսությունները և հույսերը հակահեղափոխության մը համար, պատճառներ են թուրքիա պահելու զինքը:

Մանուկ ինձի ըսավ, թե Ահմեդ էֆենդի թորախտավոր ըլլալով և ծանրաշնչություն ունենալով, որոնց ննթարկվեցավ ուժգնապես սույն դժբախտ հեղափոխության երեսն, կվախնա, որ անսպասելիորեն մեռնի ան, ինչ-որ անկարգությունները իրենց զաղաթնակետին պիտի հասցնե Ռուսչուկի մեջ. ահա թե ինչու ինք <Մանուկ> փութացուց իր մեկնումը Ռուսչուկեն և պիտի ջանա իր ընտանիքը ևս Բուխարեստ փոխադրել հոնկե որքան կարելի է շուտ:

Անոր հաղորդած են Ռուսչուկեն, թե Ահմեդ էֆենդի մուշտակ հագցուց (պաշտոն տվավ) զանազան սպաներու, թե այնտեղ կսպասվի շուտով Իսմայիլի Փեհլիվան ադան, թե լուր կա նաև, որ Դանուրի եզերքներուն մոտ կհասնին շուտով Բ. Դրան բանազնացները, բայց Վիգբի և Ադրիանուպոլսո շրջականերուն մեջ կտիրեն այս պահուս խռովություններ և ըմբոստություններ, որոնք մոտալուտ ներքին պատերազմ մը կզգացնեն և կսպառնան Բուլղարիո և Ռումելիի մեջ շփոթություններ պայթեցնելու. այլապես վախնալիք ոչինչ կա Վիգբիի և Ռուսչուկի կողմը. իսկ Ահմեդ էֆենդին պաշտոնական ոչինչ չըստացավ դեռ Բ. Դրենն:

ՄԱՍԷԱ, գործ 1928, թղ. 36, ֆրանսերեն պատճեն:

1809 հունվար 17/29
Բախարսես

Դրագոման Մանուկ ինձ մեկ նամակը ցույց տվավ Ռուսչուկի իր գործակալին՝ Պապիկի, որ Ահմեդ էֆենդիի հավատարիմն է և ստանձնած է իր (Մանուկի) շահերը ևս իր բացակայության և որ խորհրդապահաբար իրեն կհաղորդե հետևյալը:

Իսմայիլի Փեհլիվան Աղան, ուզած ըլլալով մոտենալ Ռուսչուկի, որպեսզի Կուրբան-Քալարամի տունը տոնե Ահմեդ էֆենդիի իշխանության տակ

գտնվող գյուղի մը մեջ, իբր լիազոր Իսմայիլ իւզլամ էր իր տեղակալ Աբու Աղան իր հաղարի շափ հավատարիմ զինվորներով, իր հետ բերելով զնպի Բաբադաղ շուրջ 700 զինվորներ, և երբ կանգ առած էր Կուսկունջուկ գյուղը, Աբա Աղային լուր ստացած և, թև նախորդ մեծ էնզիր Չիլիրի փաշան¹⁸, զոր Մուստաֆա փաշա Պուսնի բշած էր զնպի Իսմայիլ, որպեսզի հոն իր ծախքով բանակ մը պահէ սուլն բերդաբաղարին պաշտպանութանը համար, զլուխն անցած տեղվույն բնակիչներուն և մնացյալ պահակազորքին, հայտարարած է, թև այլևս չեն ուզեր Փենչիվան աղան, ոչ ալ իր տեղակալը, որուն առջև պիտի փակվին դուռները և որ կրնա բաշվիլ երթալ իր մարդոց հետ:

Փենչիվան Աղա սուլն հեղակարծ զնպքը հաղորդած ըլլալով Ահմեդ էֆենդիին, այս վերջինը անոր ղրկած է իսկույն իր վստահելին՝ Հաճի Ամիլ Աղան բերանացի հայտնելու համար անոր, թև պետք է առայժմ որեւէ ձեռնարկ չընել Իսմայիլի և իր հափշտակչին դմ, թև պետք է ձեռք բաշել և իր ճակատագրին թողուլ վայրը իր բնակիչներով, զորս մոլորեցուցած է փաշան, որ, իրեն ներշնչելով, հակառակորդն է իրեն, և հաղորդելու անոնց, թև ոչ մեկ նպատակ ունի կոխել մղել իրենց դեմ և բռնի վերցնել բաղաբը, բայց պետք է ի վիճակի ըլլան զայն շղիջիլ ռուսերուն և անոնց կողմէ հարձակած պարագային զայն պաշտպանել ինչպէս պաշտպանեց Փենչիվան Աղան մինչև այսօր: Փենչիվան փաշայի բաշվելէն հետո՝ աչետեղ միայն 2000 զեշ զինվորներ կ'մնան, որոնց ծոցին մեջ վեճերն ու խռովութիւնները պիտի սկսին: Ահմեդ էֆենդիին կ'սորհի իր հավատարիմ ու սիրելին՝ Փենչիվան աղան գործածել իր բնախը և փորձված զինվորներուն հետ՝ ընդդէմ Ըլբըզլուի¹⁹ դավադիրներուն և մնացյալ ապստամբներուն:

Մանուկ ինձ հավաստեց, թև Մեսրոպ Սերաստյան տեղեկութիւն շունկը ցարդ այս լուրեն, որ գաղտնի կ'պահէի Ռուսերու մեջ: Զեր վստմութիւնը պիտի դատե անոր կարեւորութիւնը, նկատի ունենալով, որ Մանուկ ինչ կ'հավաստե, թև Փենչիվանի բաշութիւնն ու համառութիւնն էր, որ թուրքերուն ձեռքը պահեցին ցարդ այս կարեւոր և ահաւոր բերդաբաղաբը:

Մանուկ մտերմական իր խոսակցութեանց ընթացքին ինձ ըսավ. թև եթէ Ահմեդ էֆենդիին չի պաշտպաներ Իսմայիլը Ռումելիի իր զինվորներով, զորս Բ. Դուռը ոչ թև Փենչիվան Աղային, այլ ուրիշին հրամանին տակ պիտի գնէ և որոնք ոչ մեկ արժեք պիտի ունենան այլևս, անոր համար է, որ աշպիտով պատերազմը պիտի վերսկսի, Իսմայիլի գրավումը անհունապիս ավելի պիտի գյուրանա և նույնիսկ անոր անձնաւթութիւնը անհնար պիտի ըլլալ: Ան ինձի ըսավ, թև Ահմեդ էֆենդիին ներկայիս հանգիստ է և ապահով ռուսերուն կողմէ, այնպիս որ անպաշտպան կ'թողու Զուրջովան և Իսմայիլը, և իր զորքերը կ'գործածեն ապստամբներուն դմ և իր սեփական երաշխագործութեան համար իր իշխանութեան տակ գտնված վայրերուն մեջ, որոնք կ'գտնվին ըմբոստներուն և իր հակառակորդներու սպառնալիքին կամ գրոհին ներքե, թև թշնամութեանց վերսկսման պարագային ինք հանձն կ'առնէ համոզել Ահմեդ էֆենդիին, որպեսզի համաձայնի Մարաշախտին (Պրոզորովսկի) հետ թև՝ մեկ և թև՝ մյուս բերդաբաղաբին համար, բայց պետք է առայժմ փաղաքշիլ զայն ու խնայիլ անոր (Ահմեդ էֆենդիին): Ան (Մանուկ ինչ) դիս երգվնցուց այս մա-

¹⁸ Զեյնիի Մուստաֆա, մեծ վեզիր, 1807 մայիս 4—1808 հուլիս 29:

¹⁹ Ըլբըզլու Սյուլեյման, որուն պաշտոն տված էր Բ. Դուռը Ահմեդ էֆենդիին «շաշիվ տեսնելու»:

սին չխօսիլ որևէ մեկուն հետ, նկատի ունենալով, որ իր ընտանիքը զեռ կցտնիլի թուրքերուն ձեռքը և կվախենա, որ անոնց կսղծն վտանգի և շնաջնջումի նշավակ կդառնա. (բւսով) թե կսպասե հաշտութեան՝ լիազորներուն վաւահա անցնելուն՝ որպիսիք իր ընտանիքը աղատե անոր սպառնացող վտանգներեն, մասնաւորաբար, ներկա դժնդակ պարագաներուն մեջ: Ան ինքի ըսավ, թե ուրիշ ոչ մեկուն պիտի չարտահայտվիր այս կերպով՝ որովհետեւ (համոզված է թէ) ևս երբեք չպիտի օգտագործեմ իր ըսածները, շարաշար չպիտի գործածեմ իր վստահութիւնը և չպիտի ուղեմ դայն զօհն որևէ անդադտնապահութեամբ. (ան ըսավ) թէ այս կերպով ան կսպասե տեսնելուն, որ ինչ դարձվածք պիտի ստանան բանակցութիւնները, որոնք պիտի սկսին՝ իր ծառայութիւնները ի սպաս զնելու համար մարաջախտին, շուղելով և չկրնալով որևէ բան խոստանալ կանխապէ, բայց հուսալով, որ պիտի կարենա մեծապէս օգտակար ըլլալ մէզի: Ան ինք զպացուց, թէ մեծ հակառակորդ մը ունիք հանձին Ալատրիո, որ մոլորեցուցած է և կշարունակե մոլորեցնել թուրքերը և կզրդե դատները ընդդէմանալ սույն իշխանութեանց մեզի կցվելուն: Այս առթիւ պետք է դիտել տամ, թէ ավստրիական զործակալ պ. դր Բրենների ճամբորդութիւնը զնպի Յաշ, պ. Դյուրլենբի օժանդակելու զմական տակ,— ի բացակայութիւն պ. Համմաքի, որ գծոված ըլլալով (Մոլդովայի) դիվանին և ուստերուն հետ՝ յի կրնար այս պահուս Զաշ վերադառնալ, առանց անպատեհութեան կրնա Մոլդովայի ավստրիական հյուպատոսարանի վիսիլի հարցերուն աշխատանքին մէջ ունենալ բոլորովին զիվանագիտակաւ նպատակ մը, ձգտելով աշխտեղ լրտեսել և հետազոտել ավելի մոտեւ լիազորներու զիմումները, մանավանդ ինչ որ կրնա վերաբերիլ իշխանապետութեանց և մասնաւորաբար վալախո հողվածին:

Մանուկ բեշ ինք ըսավ, թէ այն ատեն պիտի կարենա ինք բողաղերծել ամեն բան առանց վերապահութեան, որովհետեւ, ըսավ ինք, ի՞նչ օգուտ զհահարիւլելի առանց օգտակար ըլլալու գործին, եթէ իշխանապետութիւնները պիտի վերադարձվեն Բ. Դրան. այն ատեն թուրքերը պիտի նշմարեն, որ քողաղերծ ըրած է իրենց շահերը և գաղտնիքները Դանուբի հանդիպակաց եզերքին վրա և կորստանան պիտի մոտենիլ ու պիտի ստիպվի նույնիսկ հեռանալ այս երկրներէն և վաւահալեն՝ ապաստան փնդրելու ալլուր, զերծ մնալու համար թուրքերու և հույներու հաւածանքներեն, որոնք մեծապէս պիտի թշնամանան իրեն: Այս բանին համար պետք է, ըսավ ան, հետաձգեմ և հրաժարիմ բացարձակապէս նույնիսկ մտերմական բնույթի ամեն զիմումն իմ պետերուս մոտ. ստիպվեցա խոր գաղտնապահութիւն խոստանալ իրեն իր հայտնութեանց համար և իրեն ըսի թէ որևէ մեկին ավելի գիտեմ, թէ որքան կրնա աղքեղ Ահմեդ էֆենդիի և նույն իսկ Բ. Դրան նախարարներու կարծիքին վրա, մանավանդ երբ սուլթանը ևս իրեն հանդէպ կպահանջուի անպատեհական զգացում մը, զոր արտահայտեց նաև հանգուցալ Մուստաֆա փաշայի հայ սեղանաւորներուն. (ան ըսավ), թէ այսպիսով ըլլա իր սեփական, ըլլա մեր շահերուն պահպանման համար, պետք է խնամքով ծածկել երեսութիւնը և որքան կարելի է երկար ինքզինք նվիրված ցույց տալ թուրքերուն շահերուն, և ցույց տալ, որ մարաջախտին մոտ իր ունեցած վարկին շնորհիւ կմիջամտե ի նպաստ թրքական շահերուն Դանուբի սույն եզերքներուն վրա:

Պարտքս սեպեցի բոլոր այս մտերմական մանրամասնութիւնները հաղորդել մարաջախտին միմիայն առ ի գիտութիւն իրեն, խնդրելով իրմէն, որ

զիս պզտիկ շիոդու հանդեպ Մանուկ բնյի, ոչ ալ ուրիշին, տեղի շտալու համար որեւէ տարակուսանքի և կարենալ շարունակելու համար, առանց որեւէ կասկածի, իրմն քաղել այս կարգի տեղեկութիւններ, որմն մարաջախտը պիտի կարենա լավագոյն օգուտները քաղել ի նպաստ մեր օգոստոսափառ վեհապետին շահերուն: Մանուկ ինձ կրկնեց իր իսկ սեփական բառերով. «Առանց համարձակելու շատ առաջ երթալ և առանց ոչինչ խոստանալու կհոսամ, որ իմ տվլալներս և իմ միջոցներս մարաջախտին օգտակար պիտի ըլլան այնքան ազդեցիկ կերպով, որքան չպիտի կարենային ըլլալ 20 հազար ռուս ղինվորներն բաղկացած բանակ մը այս շրջաններուն մեջ»:

Կհամարձակիմ հանձնարարել այս առթիւ պ. Մեսրոպը և իր զավակը՝ Մարտին Սեբաստյանը, ղորս անհրաժեշտ է պահել Դանուբին անդին և զանոնք մշակել ի բացակայութիւն Մանուկ բնյի, որպեսզի շարունակեն իրենց ծառայութիւնները բաղձացված հաջողութեամբ:

ՄԻՒԱԲԱ, գործ 1928, թղ. 82—84: Ֆրանսերէն պատճեն:

№ 4

ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻ ԵՎ ԶՈՐԱՎԱՐ ՄԵԼՈՐԱԴՈՒԹԻ

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1809 մարտ 4

Բուխարեստ

(Հաղորդագրութիւն այն գաղտնի տեսակցութեան մասին, կոր Ն. Վ. տեղակալ-վորապար Միլորադովիչ և դրագոման Մանուկ բնյ ունեցան, կոլեգիայի խորհրդական Քիրիլլովի միջոցով, վորավարին ապարաւքին մեջ):

Մանուկ բնյ ղորավարին հայտնեց իր երախտագիտութիւնը այն բարութեան համար, ղոր իշխան մարաջախտը (Պրոդորովսկի) ունեցած էր հրահանգ տալով որպէսզի բնդունվի իր ընտանիքը:

Զորավարը Մանուկ բնյը ապահովեց մարաջախտին նպաստավոր տրամադրութեանց և իր վիճակին նկատմամբ անոր ունեցած ջերմ շահագրգռութեան մասին: Հետո ըստվ անոր, թի մարաջախտը իրեն վստահած ըլլալով իր՝ Մանուկ բնյի խոստումը, թի բանակցութեանց խզման պարագային պիտի դուրացնեն Ահմեդ էֆենդիի մօտ Իսմայիլ և Զուրջովա բերդաբաղաւքներուն անձնատվութիւնը, կուզն իր հետ միասին մշակել ծրագիրը գաղտնի այն պատրաստութիւններուն որոնք կիրարկութեան պիտի ղրվին այդ նպատակին հասնելու համար:

Մանուկ բնյ ըստվ, թի շանքեր թափելու վրա է համոզելու համար Ահմեդ էֆենդին, որ ինք ևս զա ապաստան փնտով Վալահիո մեջ և զայն բերելու համար ռուսներուն կողմը: Այն ատեն կուլեգիայի խորհրդական Քիրիլլով հաղորդեց ղորավար Միլորադովիչին պարունակութիւնը մարաջախտին ղրկած իր ղուցեց տեղեկագիրներուն այն թաքուն ձեռնարկներուն մասին, ղորս Մանուկ բնյ կատարած է Ահմեդ էֆենդիի և Ռամիզ փաշայի մօտ, տեղեկագիրներ, որոնք նորին վսեմութեան փետրվար 28 թվակիր հրահանգներէն ավելի առաջ հղված են:

Զորավարը հարցուց Մանուկ բեյի, թե որե՞նք պատասխանս չունե՞ր՝ իր վըստահելի մարդեն՝ Պապիկին և թե կկարծե՞, որ Ահմեդ էֆենդին մեզ կհանձնեն բերդաքաղաքը առանց կռվի՝ եթե թշնամությունները վերականգնվեն։

Մանուկ բեյ պատասխանեց, թե տրված ըլլալով իր ներկա կացությունը և նպատակովոր նկարագիրը Ռուսշուկի բնակիչներուն, որոնք կկասկածին արդեն Ահմեդ էֆենդիի վրա իբրև նվիրված ռուսերուն, հնարավոր չի գտներ այս անձնատվությունը՝ առանց ռուս բանակի մը երեման Դանուբին անդին և նույն իսկ այն կարծիքին է, թե անմիջապես որ ռուսները ուզեն անցնիլ Դանուբի շորս կետերեն, Պիետրոյանս, Ռուհովայի և Նիկոպոլիսի միջև, Սիլիստրայի մոտ, և Գալացին 15 հազար մարդով, Իսմայիլի, Զուրջովայի և Բրայլայի բերդաքաղաքները պիտի իյնան ինքնին, որովհետև Ռումելիի զանազան շրջաններու և Դանուբյան սույն եզերքներու բնակիչները, որոնք պիտի երթային զորացնել այդ բերդաքաղաքներու պահակազորքերը՝ չպիտի կարենան իրենց վայրերը թողուլ աշտեղ մեկնելու համար. ասկե դատ, Ահմեդ էֆենդիին կախված է պարեն և զորք չղրկել Իսմայիլ և Բրայլա, և եթե ռուս բանակ մը զա տասը օր պաշարել Ռուսշուկը, ան արդարացի պատրվակ պիտի ունենա հրավիրելու բնակիչները, որ կարենալ պահպանելու համար իրենց ընտանիքներն ու ստացվածքները, պետք է անձնատուր ըլլան ռուսերուն, և արգելելու զանոնք իրենց դուռները թողուլ զբաղվելու համար Զուրջովայով, և այսպեսով իրականացնել Ռուսշուկի անձնատվությունը և անմիջապես հետո էլ Զուրջովային. ասկե դատ այս միակ միջոցով է, որ ան պիտի հաջողի թույլ չտալ, որ վեց հազար հրացանները, զորս կնեղկայացնեն Ռուսշուկի բնակիչները, իրենց սեփական պաշտպանությամբ զբաղած, կարենան Զուրջովա անցնիլ։ Առանց ասոր, ըսավ ան, հակառակ Ահմեդ էֆենդիի բովանդակ բարի կամեցողության, որե՞նք միջոց չկա արգիլելու, որպեսզի զինվորներն ու ռազմամթերքը Զուրջովա չանցնին ի պաշտպանություն Ռուսշուկի։

Զորավարը դիտել տվավ, թե ուրեմն Իսմայիլի և Զուրջովայի ռուսերուն հանձնվելու մասին իր տված խոստումին համաձայն չէ, որ կարելի է հույս դնել Ահմեդ էֆենդիի վրա։

Մանուկ բեյ ըսավ, թե իր տվյալներուն վրա հիմնվելով կենթադրեմ, որ ապահով ըլլալու համար Զուրջովայի, Իսմայիլի, Բրայլայի և նույնիսկ Վիդինի անձնատվության՝ պետք է ռուս բանակ մը անվերսպ և առանց ժամանակ կորցնելու անցնի Դանուբին անդին և իսկույն քալի զնպի Բալկաններու ոտքերը՝ ստիպելու համար այս շրջաններու թուրքերը, ամենուրեք անոնց պարտադրելու համար օրերը և գողացնելու համար նույնիսկ Պոլսիները։ Փերկարար այս միակ միջոցով է, որ կարելի պիտի ըլլա զբավել օժանդակ զինվոր և ռազմամթերք ստանալու հնարավորություններն զրկված այս բերդաքաղաքները, առանց արյուն թափելու։ Առանց ատոր, թուրքերը, որոնք պատակաւ տած են այս պահուս ներքին տարակարծություններով, պիտի միանան բոլորերը, տարված ֆանատիզմ, միահամուռ կանգնելու համար ընդդեմ իրենց կրոնքի թշնամիին։ Այլպես ինք խոստում չտվավ այնպես կարգադրել, որ Ահմեդ էֆենդին Զուրջովան կարենա հանձնել, առանց որ Ռուսշուկի հողամասը Դանուբի մյուս կողմեն ռուս բանակե մի պաշարված ըլլա։

Զորավարը պատասխանեց, թե այս հատակագիծը ծանոթ էր և լավ, բայց պետք էր տեսնել, թե միջոց չկա՞ նախապես զբավել բերդաքաղաքները։ Այս բանին համար Մանուկ բեյ պետք էր ըմբռնել տար Ահմեդ էֆենդիին, թե սույն

պատերազմը պիտի մղվի մինչև ծայրագույն կետ՝ ոչ թե հանգուցյալ զորավար Միքելսոնի օրով եղածին նման, թե մարաքսիստը բոլոր միջոցները ձեռք առած է իր բանակին հայթայթելու համար այն սամենը, ինչ որ անհրաժեշտ է, թե Բրյադի մեջ ան ունի պաշարման հանդ հրետանի մը և նկատի ունենալով, որ մարաքսիստը դործունյա և նախաձեռնող է, Ահմեդ էֆենդի դատարարութեամբ է պարտութեամբ մատնելու Զուրջովայի գրավումն իսկ առաջ, տրված ըլլալով, որ ինք ևս շրջապատված է սամեն կողմն թշնամիներով և հակառակորդներով և թե, հետևաբար, իր սեփական փրկութեամբ պետք է փնտրի այստեղ և նախապէս հասկացողութեան գա ոտսերուն հետ և հանձնէ իր բերդաբաղաբը:

Մանուկ բն ըսալ, թե Ահմեդ էֆենդի, իրեն թուրք, պիտի չկարենա այդ բանը ընել՝ եթէ նույն իսկ ուզէ, քանի որ Ռուսընդը Զուրջովային զատող խիստ փոքր հետաժողովները կոչուրացնէ ձնշումը (պրեսամ) քնակիչներուն օգնութեան երթալու բերդաբաղաբին՝ առաջին իսկ սպասնալիքներուն, և ռուսներուն մոտեցած պահուն: Անոնք անվրիպելիորեն պիտի սպաննեն Ահմեդ էֆենդիին: Եվ արդեն գերազանց և հանդիպակաց եղբորին խիստ մոտ գտնվող ուժի մը սպանալիքի տակ առանց ըլլալու ալ, թուրքերը իրենք որեւէ բերդաբաղաբ պիտի չհանձնեն հոժար կամքով: Մանուկ բն ըսալ նաեւ, որ հորմահետ ֆէհլիան Աղա հեռացալ Իսմայիլին, այս բերդաբաղաբը չի գտնվիր այլեւ Ահմեդ էֆենդիին իշխանութեան տակ:

Զորավար հարցուց, թե Մանուկ բն կրնա՞ շուտով պատասխան ստանալ իր վստահելի մարդեն՝ Պապիկին:

Մանուկ պատասխանեց, թե գրավոր պատասխան մը չի կրնար ունենալ, բայց շուտով սուրհանդակ մը պիտի գրէ անոր Ռուսընդ՝ այստեղ կանչելու համար զայն, որպէսզի տեղեկութեաններ հաղորդէ և նոր հրահանգներ ստանա:

Զորավարը սույն խնդրուն մասին Մանուկ բնի հետ զաղտնի երկրորդ տեսակցութեան մը հետաձգեց անոր (Պապիկի) վերադարձին:

Նորին վստածութեան ըսալ նոր, Մանուկ բնին, թե կրնա վստահեցնել Ահմեդ էֆենդիին, թե մարաքսիստը տոգորված է բարյացակամութեամբ և վհահանձնութեամբ և որ Մանուկ բն ինքն ալ կրնա հույս գնել ամենաշուիչ վարձատրութեան մը՝ իր իր մատուցած ծառայութեանց համար, և պատված պիտի զգա ինքզինք իր ազդեցութեանը ի գործ գնելու այդ նպատակով, եռանդով և ճշտութեամբ:

Մանուկ բն ապահովացուց զորավարը, թե նվիրված է Ռուսիո շահերուն դեռ թուրքիա գտնված ատեն և հիմա, որ ռուս կայսերական բանակին անմիջական պաշտպանութեան տակ է՝ քնականարար իր դործունեութեանը պիտի կրկնապատկէ բոլոր այն բաներուն մեջ, որոնք կախում ունին իրմէ: Կըսէ միեւնուն ատեն, թե իրեն համար ավելի դուրին է Ահմեդ էֆենդիին Ռուսընդին անցընել Վալահիու, քան թե իրականացնել Զուրջովայի անձնատվութեանը: Դիտել տալով, թե ներկայիս ճիշտ պահէ է, երբ թուրքերը, պատակաւ, չպիտի կարենան ռուսներուն զորավար և կենդրոնացալ դիմադրութեան մը ցուց տալ: Առանց աղոր, ըսալ, եթէ ուզվի բերդաբաղաբները պաշարել անտաւոր կերպով, անոնց ամեն կողմն հաջողական օգնութեաններ պիտի հասնին, և անոնց գրավումը շատ սուղ պիտի արժն մեղի:

Ձորավարը հրավիրեց Մանուկ բեյը Պապիկի վերադարձը ախաղացնել իմանալու համար անկեկ Ահմեդ էֆենդիի տրամադրությունները և տեղեկագրելու համար մարաջաստին:

Նորին վստիսությունը բռավ Մանուկ բեյին, որ երբ Ահմեդ էֆենդի ռուսերուն հանձնախմբի ատանձին և առանց բերդարադարին, բան մը պիտի չշահինք աղկե, տրված ըլլալով, որ անոր անձնական բոլոր լավ հատկությունները բավական չէին զայն ահագոյն զինվորական մը դարձնելու Այդ պարագային ավելի լավ էր, որ մնար այնտեղ և իր տեղը բերվեր ուրիշ մը, որ պատերազմիկի ավելի տաղանդ ունենար, քան ինչ որ ինք ունեցած էր մինչև այսօր:

Մանուկ բեյ պատասխանեց, թե Ահմեդ էֆենդի այս պահուս ավելի զորեղ է, քան իր բոլոր հակառակորդները, որ ան կրնա ետ մղել որեւէ հաջորդ՝ զոր Բ. Դուռը պիտի ուղեր նշանակել իր տեղը, և որ հակառակ այս բոլորին ինք բոլորովին հուսահատված չէ զայն համոզելու հաջորդական թնադրություններով, և կամ զոնե, որքան հնար է, զայն տրամադրված պահել ի նպաստ ռուսերուն և այս նպատակին համար իր կողմն որեւէ միջոց չպիտի խնայե, ինչպես որ ըրավ անոր Բուքրեշէն բաշված ատենը, բայց միեւնոյն ատեն, ըսավ Մանուկ բեյ, պետք է նկատի ունենալ Ռուսոյն ու Ղուրբուլան շին նմանիւր Բուքրեշի:

ՄՌԱԲԱ, գործ 1928, թղ. 539—542, Զրահներն պատճեն:

№ 5

ԹՈՒՐԷ ՊԱՏՎԻՐԱԿ ԳԱԼԻԲ ԲԵՅ ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻՆ

1809 ժարո 12 (1924 Մոհարրեմ 25)

Յաշ

...Մեր Յաշ ժամանումը որոշված ըլլալով, առիթ մը կփնտռի բարեկամության և սիրո զգացումներս արտահայտելու Ձեզի և ի՞նչ ավելի լավ առիթ կրնար ըլլալ, քան զրամական առիթը:

Արդարեւ, տեսակցության մը մեջ ի Բուխարեստ, հայտնեցիք ինձի, որ կարիքի պարագային դիմեմ ձեզ առանց քաշվելու Հիմա կարիք ունենալով դրամի, ինձ մեծ գոհունակություն պիտի պատճառեր, եթե ինձ զրկեք 5000 ղրուշ, պահելով իրր մուրհակ սույն նամակս, զոր ինձ վերադարձնեք, եթէ վերադարձնեմ Ձեզ հիշյալ գումարը: Կամ եթե անհրաժեշտ է ուրիշ մուրհակ՝ պատրաստ եմ զայն ուղարկել Ձեզ:

Հետևաբար գրեցի և Ձեզ հղեցի ներկա տողերս, որպեսզի հայտնեմ Ձեզի, որ խիստ շնորհակալ պիտի մնամ, եթե շտապով ինձի զրկեք հիշյալ գումարը: Առիթն կօգտվիմ հարգանքներս հայտնելու համար Ձեզի: Ինձ կմտահոգն այն պարագան, որ դեռ չվերադարձավ Մեսրոպ:

(կնիք)

Մյուս էջին վրա Մանուկի ձեռքով հայատառ թուրքերեն գրված է. «Յաշին մեկը 5000 ղրուշ փոխառություն կուզեմ»:

Բուխարեստ քաղաքի պատմության թանգարանի արխիվ, № 26233, ընագիր, Թուրքերեն:

ԳԱԼԻԲ ԲԵՅ ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻՆ

1809 մարտ 12 (1924 Մտնաբեմ 25)
3աշ

Մանուկ բնիկն, արժանալից մեր բարեկամին.

Նրբ կդտնվենք Բուրնշ, խոսակցության մը ընթացքին, զոր ունեցանք
դրամի մասին, ինձ հայտարարեցիք, թե կարիքի պարագային օգնության
պիտի հասնիր ինձ: Այն ատեն այնքան կարիք չունեի, և հայտնեցի Ձեզ թե
պիտի գրեմ, երբ անհրաժեշտ ըլլա, միևնույն ատեն Ձեզ արտահայտեցի շնոր-
հակալություններ Ձեր ինձ ցույց տված ժեստին համար: Հիմա սակայն ստիպ-
ված եմ հայթայթել ինչ-ինչ առարկաներ, տալու համար զանազաններու և
ասկէ զատ կարիք ունենալով ինչ-ինչ ծախսերու համար, շնորհակալ պիտի
ըլլամ, և թե անմիջապէս ինձ ղրկեք 15.000 ղրուշ, կամ ուղղակի դրամով, և
կամ փոխանցագրով (հավալե): Կհուսամ, թե պիտի ղրկեք որքան կարելի է
շուտ, և մեզ պիտի հաղորդեք, թե մեր կողմէն ինչ տեսակ մուրհակ պետք է
տանք և որու անվան:

(ԿնիՔ)

Սեյիդ Մեհմեդ Սեյիդ Գալիբ

Կռնակի էջին վրա Մանուկ բնի իր ձեռքով գրած է հայատառ թուրքերէն.
«մեկը 15 հազար ղրուշ փոխ կուզեմ»:

Բոյսաշէտ քաղաքի պատմության թանգարանի արխիվ, № 26230, Բնագիր, Թուրքերէն:

№ 7

ԻՇԽԱՆ ՊՐՈՋՈՐՈՎՍԿԻ ԿՈՄՍ ՌՈՒՄՅԱՆՅԵՎԻՆ

1809 մարտ 17/29
3աշ

Իմ շատ հարգելի տներ, կոմս Նիկոլայ Պետրովիչ.

Հունիսի 26 թվակիր և 17 համար գաղտնի գրության հետ մեկտեղ Ձեր
վսեմության օգնականին՝ պետական մտերիմ բարտուղար կոմս Մալտիկովի
մեկ պատենը ղրկած էի կողբիայի խորհրդական Քիրիբոյի տեղեկագրին, որ
կպարունակեր Մանուկ բնիի այն խոստումը, թե այն պարագային, երբ ղին-
վորական գործողությունները սկսին Ռուսիո և Բ. Դրան միջև, մեզ աջակցու-
թյուն ցույց տա այն իմաստով, որ պիտի համոզե Ահմեդ էֆենդին մեզ հանձ-
նել Իսմայիլ և Ջուրջովա բերդաքաղաքները: Որովհետև այն ատեն մտադիր
էինք հայտնության բանակցություններու ձեռնարկել օսմանյան Դրան լիազոր-
ներուն հետ, չկրցանք որեւէ ձեռով օգտվիլ նման խոստումն մը: Սակայն, ավե-
լի հետո, երբ, նորին վեհափառության անձնապէս տված հրամանին վրա,
Պուլիս ղրկեցի Ձեզ ծանոթ հայտարարությունը և կսպասեի, որ Բ. Դրան պա-
տասխանը անգոհացուցիչ պիտի ըլլա, պատշաճ ուշադրությունը ընծայեցի
կրկին Մանուկ բնիի խոստումին, որպէսզի անկէ օգտվիմ անմիջապէս, որ
պատերազմը կրկին սկսի: Ինձ անկարելի նշով ճամբորդություն մը կատարել

մինչև Բուխարեստ, որպեսզի անձամբ տեսնվիմ Մանուկ բեյի հետ, իսկ թղթ-
թակցությունը պիտի ձգվեր խնդիրը, ի վնաս գործերու բարձր ընթացքին:

Եվ որովհետև տեղակալ-գորավար պ. Մխրատգովիչ եկած էր այստեղ
մասնակցելու համար կոնգրեսին, որ չգումարվեցավ սակայն, և քանի որ ան
պիտի դառնար ես՝ իր պաշտոնատեղին, զաղտնի հանձնարարություն տվի
անոր, որպեսզի հանդիպում մը ունենա Մանուկ բեյին հետ և միասին պատ-
րաստեն հատակագիծ մը՝ որուն համաձայն կարենանք համոզել Աճմեդ էֆեն-
դին, որպեսզի առաջին հերթին մեզ հանձնեն Զուրջուվա բերդաբաղաբը:

Կեցեմ, Ա տառի ներքև, պատճենը այն հրահանգներուն, զորս այն ատե-
տվի կուլեգիայի խորհրդական Քիրիբոյին: Ադկե հետո, նույն իսկ այդ օրը,
տեղեկագիր մը ստացա Քիրիբոյին այն խիստ վտանգավոր կացության մա-
սին, ուր կգտնվեր ոչ միայն Մանուկ բեյը, այլ Ռուսշուկի Աճմեդ էֆենդին
ինքն իսկ: Այս տեղեկագրին պատճենը պատիվ ունեցա Ձեզ զրկել մարտ 13
թվակիր և 65 համար մտերմական գրությանս հետ մեկտեղ: Բն ինչ հրա-
հանգներ տրվեցան իմ կողմի պ. պ. Մխրատգովիչի և Քիրիբոյի, կիմանաք
ներսիակ պատճեններն, որոնք նշանակված են B և C տառերուն տակ: Sb-
ղակալ-գորավար Մխրատգովիչ, դեռ Բուխարեստ չհասած, ողջամբ հասած է
այնտեղ Մանուկ բեյի ընտանիքը, ինչպես արդեն տեղեկացաք 13 մարտին
63 համարով իմ Ձեր վսեմության զրկած գիրես: Ադկե անմիջապես ետք Մա-
նուկ բեյ Սլոբոդիա և Ռուսշուկ զրկեց իր հավատարիմ մարդը Պասիկ, որ-
պեսզի համոզեն նախկին կապուտան-փաշա Ռամիզ փաշան և Աճմեդ էֆենդին
զալ ապաստան ինտոնել Վալահիա, ռուս բանակներու պաշտպանության
տակ: Պ. Քիրիբոյի տեղեկագիրներն այդ բանս կեցեմ ներկա գրությանս
D և E տառերուն ներքև: Ադկե հետո, մարտ 9-ին, ստացա F և G տառերով
նշանակված տեղեկագիրները տեղակալ-գորավար Մխրատգովիչի և Մանուկ
բեյի միջև տեղի ունեցած տեսակցության մասին:

Երբ իմ ականջիս հասավ այն ստույգ լուրը, թե Դուրը Աճմեդ էֆենդիի
տեղ նշանակած է ուրիշ մը, իսկ ինքը դատապարտված է մահվան, իրողու-
թյուն մը, զոր Ձեզ հաղորդեցի, շատ հարգելի պարոն, 13 մարտ թվակիր և 64
համար գրությամբս, այն ատեն հարմար սեպեցի պնդել պ. պ. Մխրատգովի-
չի և Քիրիբոյի մոտ, որպեսզի հաղորդեն Աճմեդ էֆենդիին, Մանուկ բեյի մի-
ջոցով, իր շատ վտանգավոր կացության մասին, և զայն համոզեն որպեսզի
հանձնեն Զուրջուվան և զա ապաստանի Վալահիա: Սույն գրությանս հետ,
H և I տառերուն ներքև, Ձեզ կհղեն քաղվածքներ իմ այդ հրահանգներես:

Վերջապես, հաջորդ օրը, թղթատարով ընդունեցի պ. Քիրիբոյի 9 և
10 մարտի տեղեկագիրները, նշանակված L և M տառերով, ինչպես նաև
[Մխրատգովիչ] Միխայիլ Անդրեևիչի սուրհանդակով զրկած տեղեկագիրնե-
րը, ներկա գրությանս կցված N և O տառերուն ներքև: Բոլոր այս տեղեկա-
գիրները կատարելապես համոզեցին զիս, որ, մեկ կողմի, եթե նույն իսկ
Աճմեդ էֆենդի վճռե արդարև Ռուսշուկեն խույս տալ Վալահիա, Զուրջուվան
անձնատուր պիտի չլլա մեզի, իսկ, մյուս կողմի, շատ զեշ կացությանս մեջ
է ներկայիս սույն բերդաբաղաբը և շատ տկար պահակազորք մը ունի: Ենդե-
հիվ այն կասկածներուն, զորս պիտի ունենան թուրքերը մեր գնվողներուն
տեղափոխություններուն պատճառով, ինչպես նաև այն միջոցներուն հետե-
վանքով, զորս Դուրը ձեռք պիտի առնե անվրեպ շատ կարճ ատենին, Զուր-
ջուվայի այս գեշ կացությունը փոփոխություն պիտի կրե, և այդ պարագայի

սույն բերդաքաղաքին գրավումը պիտի պահանջի ժամանակի մեծ կորուստ և խիստ մեծ զոհողություններ մեր կողմից: Նկատի ունենալով նաև այն փաստը, թե սույն ամսվան 20-ին շուրջ պիտի ավարտի պայմանաժամը, երբ պետք է ետ դառնա իմ կողմից Պոլիս գրկված սուրհանդակը, և որովհետև այնտեղեն չեմ սպասեր գոհացուցիչ պատասխան մը, այլ միայն մղված կայսեր և հայրենիքին օգտակար ըլլալու ջանքին, շկրցա կորսցնել այսօրան հալվագչուտ առիթ մը և հետևաբար հրաման տվի տեղակալ-գորավար Միլարսիովիչին հանկարծակաւ հարձակում մը շղթայուղերով Զուրջովայի վրա և կարևորին ընել գրավելու համար բերդաքաղաքը Այս մասին այսօր իսկ կտեղեկագրեմ Նորին վեհափառության, խոր երկյուղածություններ հղելով անոր նաև պատճենը իմ կողմից պ. Միլարսիովիչի տրված հրամանին:

Որպեսզի նորին վեհափառությունը տեղյակ ըլլա քվանդակ այս գոյծողության ընթացքին, կխնդրեմ, շատ հարգելի պարոն, տեղեկագրեցեր նորին վեհափառության բոլոր պարագաներու մասին, զորս նկարագրեցի վերև:

Հիշելով նորին վեհափառության իմ մասին արտահայտած բարյացակամ զննատությունը, որ կարելի ամենամեծ երջանկությունն է աշխարհի վրա, մեծապես երախտապարտ պիտի ըլլամ Զերդ վսեմության, եթե բարի ըլլաք ինձ հաղորդել. թե նորին վեհափառությունը ի՞նչպես ընդունեց իմ կողմից առկված այսքան հանգուցն որոշումը: Շատ մեծ և ամբողջապես բացատրելի անհամբերությամբ մը պիտի սպասեմ ձեր պատասխանին:

Կմնամ...

Իշխան Ա. Պրոգորովսկի

2. Գ. Ժիշտ սուրհանդակին մեկնումի պահուն, ստացա Պոլսո մեր թըղթակիցներուն նամակներն քաղվածքներ, նշված P և Q տառերով, որոնց կիցն է R տառով, իբրև հետաքրքրություն, նոր տոմարով մարտ 3-ին Վիեննային ղրկված քուլետինը, զոր ինձ բերին Բուխարեստին:

ՄԱՌԱՔԱ, գործ 1928, թղ. 525—528, Բնագիրը ուսուրեն:

№ 8

ՄՍԵՐՅԱՆ ՌՈՒՄՋՈՒԿԻ ՇԻՇԹՈՎԻ ԵՎ ՆԻԿՈՂՈՒՍ ԳՐԱՎՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Տեսեալ Քամենցքեայ՝ թէ ժամանակ աշնանույն մերձեալ է և ինքն դեռ չմարթի առնուլ զՇումլի՝ ուր կար բանակն փոխարրայի (Քրքաց), ած զումարեայ զգորսն ամենայն ի վերայ Ռուսչուգայ՝ զի գէթ զայն առնուցու Եվ Պօշնաք՝ որ տատանէր տապնապեր յանձն՝ վասն սովոյն տիրելոյ քաղաքին և վասն հրափողոյն ու Ռմբացն նուազելոյ, իբրև լուաւ՝ եթե միահամուռ ամենայն զօրութեամբ զան Ռուսք յարձակիլ չիւր վրայ՝ խորհեցալ անձնատուր լինել: Եւ ի միտանգամս զալ բանբերին առ ինքն նովին առաջնով պատգամաւ ի դիմաց Քամենցքեայ՝ զայս ետ նմա պատասխանի. «Եղէջ անձնատուր՝ եթե անեցէք ի բանակ ձեր այդր զՄանուկ պէյ ի պայմանել զղաշինս ուխտի մերոյ»: Զայս իբրև լուաւ Քամենցքի, նոյնհետայն նամակ արարեալ առ Մա-

նուկ պէյ, հրաւիրեաց զնա զալ առ ինքն Եւ նա առանց բնաւ ժամակորսյա լինելոյ, աճապարեաց չորաւ հաս ի բանակ նորաւ Իսկ Քամենցքի քանդի կասկածեր զՊոշնաքայ, թոյլ շետ Մանուկ պէյի գնալ հանդիպել նմա ի մեջ բերդին, այլ՝ առաջարկեաց զի Պոշնաք ինքն եկեացէ։ Եւ ապա Պոշնաք հնգերորմբք արաժք յամբողջն՝ եկ ի բանակ անդ Ռուսաց՝ տեսանել զՄանուկ պէյ։ Եւ յաւուրն երկրորդի Մանուկ պէյ ևս մտեալ է բերդն՝ խոսակցաւ ընդ Պոշնաք-րա և ընդ Ալեքս փաշայի կարենեցույ. և ապա առ երկր զՊոշնաք ի բանակն սուսաց։ Իսկ Պոշնաք թէպէտ և զբազարն խոստանալոր տալ, բայց ըստ այնոցիկ պայմանաց զորոց խօսեցեալ էր Մանուկ պէյ, այսինքն է զի որ ի ներքո քաղաքին էին վօրք թողուցին երթալ զինուր իրեանց ի բանակն փոխար-բայի, և միւս՝ զի տաճիկ որերոյն ևս տուցին սայլք որչափ և պէտք իցեն առ շուկոյ յերկիր օսմանեան, ուր ուրիշ և կամիցին գտանել հանդիսաւ Ի հաս-տատել զաշինն օրինակ զայս ի ձեռն Մանուկ պէյի՝ և Պոշնաք (յամի 1810 ի հոկտ. 5) զօրօք իւրովք ի Ռուսոցաց, և ժողովուրդք հաճեաց հանգերձ ախլուր և կարասեօք անկան ի լու դէպ ի Շումլի՝ ունելով աորնթեր հեծելա-զօրս ի սլաշտպանութիւն և անց բաղաքն ի ձեռն Ռուսաց։

Յանձնատուրն լինելոյ Ռուսոցայց ահ սաստիկ անկաւ ի վեհայ բերդո-րացն մերձակայից, որպիսիք էին Շիշթով և Նեապոլ. Քանդի չգոյով նոցա ուժգին պաշարեալ (զի ոռօք զամենայն զօրութիւնս իրեանց ածեալ կոտեալ էին ի սլաշարումն Ռուսոցայց), չն՝ ևս անձնատուր լեալ էին։ Եւ յորժամ առաջագորեցաւ վերակացուց նոցին անձնատուր լինել, պատասխանի ետուն թէ՛ ռուսաց տեսանելոյ զՄանուկ պէյ՝ չտամք զբերդեանն անպատերազմաւ։ Եւ ինչ և քաղաքապետն Նեապոլսոյ Հաճի Իպիշ Օղլու Ալի Աղա, և քաղաքա-պետն Շիշթովայ Զիլիհտար Ահմեդ Աղա յամականի ևս արարին զայսմանէ առ Մանուկ պէյ։ Եւ ի հասանել նամականոյն առ Քամենցքի, նա առաքելով զայնոսիկ առ Մանուկ պէյ, խնդրեաց ի նմանէ անձամբ երթալ ի Շիշթով և ի Նեապոլ, և ածել զնոսա ի նուաճումն որպէս զիարդ ինքն զիտիցէ։ Իսկ Մանուկ պէյի զալս նուազ յերթին իւր ի քաղաքսն յայնոսիկ դժոխմբերելի պատահեցին դէպք։ Զի ի հարկին ստիպելոյ բռնադատեալ նորա անցանել երիվարաւ ընդ վտակ, մի Դանուբայ հեղեղեալ յոյժ ի յաճախելոյ անձրեաց ընդ այն աուրս, և զկամեցեալ ժամակորոյս լինել՝ մնալով ջուրցն նուաղելոյ, զմահ յական ետ, աճապարեաց անց ընդ ջուրն մաղապուր(ծ) ի մեծէ վտան-դէն լինելով։ Էր ընդ նմա յայնժամ և մի ոմն մերադնեաց Յակոբ անուն Հաճի Աւետիսեան (Ի ոմանէ լուեալ է որդին Մանուկ պէյի զպատմութիւն անցիցս)։ Զմեծութիւն զայսր վտանգի կշռել ունիմք մեք յայնմանէ, զի մի ոմն ի ոռօ ձիաւորացն որ կարգեալ էին յուղեկցութիւն Մանուկ պէյի, ի պտուտից ջուրցն վարեալ՝ հեղձաւ։

Ի մտանել Մանուկ պէյի ի բերդեանն, և ի խօսիլն ընդ երկացունց քաղա-քապետացն՝ անդէն իսկ ի նմին աւուր (ի հոկտ. 17) տալ ետ զքաղաքն ի ձեռս ոռօաց ըստ պայմանացն, որովք տուան Ռուսոցու։ Եւ տաճիկ որեանն՝ որ ի քաղաքս յայնոսիկ գտանէին, ելեալ ի բնակութեանց իւրեանց՝ դէմ եդին գնալ ի Դանուբ. և տուաւ նոցա յուղեկցութիւն ձիաւորք ի ոռօաց, զի մի որ ինչ արգել նոցա լինիցի զճանապարհոյն։

... Ի զաղթել տանկալ ի Ռուսոցուց, ի Շիշթովայ և ի Նեապոլեայ՝ յուղի արկ Մանուկ պէյ զընտանիոն Մուսթաֆա փաշայի (Պայրաթթար) շքով մե-ծաւ և փառաւորութեամբ. և զորս միանգամ ճանաչէրն ի զաղթականաց ան-

տի՝ չվերջացաւ պատուասիրել ըստ իւրաքանչիւր ածանցաց, Եւ ոչ միայն այս, այլ յաւել ևս նպաստ մեծապէս լինել ամենայն աղքատաց, մանաւանդ որոց և՛նիշերեան զասոցն էին՝ զի ոչ դարմանս և եթ քաշխեսց նոցա զկերակրոյ՝ այլ և դրամս, զի՝ մի զպիտոյցից ինչ անձկութիւնս կրիցեն ի ճանապարհի մինչ ցծամանելն յիւրեանց տեղիս: Եւ ապա բազումք ի բարերարելոց անտի երթեալ ի Կոստանդնուպոլիս՝ այնչափ իմն և այնպիսի հռչակաւ դառատաձևնութիւնն քարոզեցին զՄանուկ պէյի, մինչև հասանել համբաւոյն ի լիս արքայի: Լուսւ դայն և Շնչիսիզիսլամն: Սա թէև ծանօթ չէր ցայնժամ Մանուկ պէյի, բայց յետ այնորիկ բարեկամութիւն շատ եղոյց նմա փոխարէն երախտեացն նորա առ տաճիկս: Նոյնպէս և զխաւորագոյն իշխանն (Աղալար Աղասը) ենիշերեաց էյիպ Աղայ՝ մի յաղատելոց ի գերութենէ ձեռամբ Մանուկ պէյի, երթալ ի Կոստանդնուպոլիս՝ պատմեաւ մանենցուն՝ զիս՝ որ երախտագիտ ի Մանուկ պէյն լեւալ էր ինքն: Եւ վասն այնորիկ սկսան ենիշերիք այնուհետև հաշտ ակամբ նայիլ ընդ հայս ի բաց առաջին զրկահարանսն թողեալ:

Մտերյան, անդ, էջ 207—212:

№ 9

ԹՈՒՐԷ ՆՈՐ ՊԱՏՎԻՐԱԿԻ ՄԸ ԺԱՄԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

1811 հունվար 3^ի

Բոխարեստ

(Հատված հյուպատոսական տեղեկագրե մը)

... Հունվար 26-ին Բուխարեստ հասալ թուրք պատվիրակ մը, Քափիջի-Բաշիի հանգամանքով: Ան միեւնոյն նուաման էֆենդին էր, որ բազմիցս զըրկված էր Շումլայեն, մեծ վեզիրին կողմն հաղորդագրություններ բերելով ռուսական հրամանատարության: Պալատան միրահորի աստիճան ունի, և ներկայիս մեծ վեզիրին տան մեջ կգտնվի իբր սպայ: Ան իջեանեցալ պ. Խտալինսկիի տան հարեան բնակարանին մեջ և շատ սիրալիւր ընդունելության արժանացաւ, ըլլա ռուս սպարապետն, ըլլա ռուս բանակի մյուս զորավարներն: Ինչ որ շատ հավաստի կերպով լուր ստացվեցալ իր առաքելության նպատակին մասին, այն է, թե մեծ վեզիրեն պ. Կոստ Կամենսկիի ուղղված քաղաքավարական պարզ նամակի մը հետ զոր մասին կրեին, ան պաշտոն ունի Մանուկ բեյին բերելով՝ Ռեիս-էֆենդիին ընդարձակ մեկ գրությունը, որուն մեջ կըսվի, թե հիմնվելով այն վստահության վրա, որ կա Բ. Դրան իր հարումին մասին, պաշտոն կհանձնվի իրեն միջնորդել Ռուսիո հետ հաշտության մը մասին, առանց որ Բ. Դուռը հավանի թիւ մը հող զիջիլ: Դյուրին է գուշակել, որ այս առաքելությունը ևս, իր նախորդներուն պէս, որեւէ արդյունք պիտի չտա: Ինչ որ ավելի որոշ կհայտնվի նման առիթի մը, ռուսերուն անհամբերությունն է հաշտության համար, և ոչ որ կկասկածի, թե ան պիտի չկարենա արագորեն կնքվիլ, եթե պատվով կարելի ըլլա զուրս գալ անկէ, այն բանն հետո, որ այնքան բարձրադասակ հայտարարվեցալ բովանդակ Եվրոպայի, թե կարելի չէ հրաժարիլ իշխանապետություններն:

Հօւմուզաքի, Դոկումենտներ, 16, էջ 896: Ֆրանսերեն պատճեն

Հարգելի պարոն կոմս Նիկոլայ Պետրովիչ.

Այս օրերս Մանուկ բեյ Նեղալ Քեհյա բեյին մոտ շոն գտավ իշխան Մորուզին, որ առանձին սենյակի մը մեջ կզբաղի ծածկագիր նամակներու ընթերցմամբ, մինչ Գալիբ էֆենդի սալոնին մեջ, երկու լիազորները և Չափան-Օղլու կվիճեին թուրք բանակին կացութիան մասին և կրսեին, թե որքան դժվար պիտի ըլլա անոր համար տոկալ նոր պատերազմի մը, սլակասին հետեանքով ամենաանհրաժեշտ նյութերու, ինչպես օրինակ վրաններու, որոնք ամբողջութեամբ գրավվեցան ղեռ անցյալ տարի մեր զորքին կողմէն:

Իշխան Մորուզի սրահ մտավ և Քեհյա բեյին հանձնեց թուրք լեզվով գրութիւն մը. միևնույն ատեն երրորդ լիազորը, Համիդ էֆենդի, խնդրեց անոնցմէ ընդհատել խնդրան անախորժ վիճաբանութիւն մը: Գալիբ էֆենդի, գրութիւնը կարգաւ հետո, զայն փոխանցեց Համիդ բեյին, ըսելով. «Ասիկա պիտի ուրախացնէ Ձեզ. շատ հաճելի լուրեր ունինք»:

Համիդ էֆենդի Գալիբ բեյի վերադարձուց թուղթը, դիտել տալով, որ պետք էր նախապես հրահանգ տալ զայն թարգմանելու: Հետո Քեհյա բեյ սույն թուղթը հանձնեց Չափան-Օղլուի, ավելցնելով. «Ասիկա մեզ զորող մեր զործակատար Մավրոյենին է»:

Մանուկ բեյին տեղեկութիւն ստանալով սույն վիճաբանութիւն մասին, պաշտոն հանձնեցի անոր բոլոր ջանքերն ի զօրծ ղեն չիշյալ թուղթին պարունակութիւնը գիտնալու համար, բայց ասկէ հազիվ բանի մը շաքաթ առաջ ան հաջողեցավ այդ ընել:

խոսակցութիւն նստելով Գալիբ բեյի հետ շորս աչքի մեջ, հարցուց անոր, թե իրապէս լավ լուրե՞ր կպարունակէր գրութիւնը, զոր իշխան Մորուզի հանձնեց էր իրեն: Քեհյա բեյը պատասխանած է, թե այն թուղթն էր, զոր ստացած էր Վիեննային զործակատար Մավրոյենին և որ կիմացներ իրեն, թե անխուսափելի է պատերազմը Ֆրանսայի և Ռուսիո միջեւ, թե ան պիտի պայթի նույնիսկ շատ մոտ ատենին և թե ֆրանսական զորքերը բոլոն շարժումի մը մեջ են ու արդեն Հոնոսը անցած են առաքումները:

Պարտականութիւն կսեպեմ ձեր վսեմութիւն տեղեկացնել Գալիբ էֆենդիին ստացված այս լուրը և կկարծեմ, թե ավելորդ չէ ավելցնել թե (ֆրանսական) չուպատոս լըդուն, զոր միշտ հսկողութիւնս տակ կպահեմ, ոչինչ չէ հաղորդած սույն պատրաստութիւնեց մասին թուրք լիազորներուն և կզոհանա միայն անոնց հաղորդելով լուրեր ֆրանսական հաղթանակներու մասին Սպանիո մեջ, բան մը, զոր կտեղեկացնէ ինձ ամեն անգամ, որ հանդիպենք իրարու:

Խորին հարգանքներով, և այլն...

Կոմս Միխայիլ Կուտուզով

Հ. Գ. Ներկա հաղորդակցութիւնը գրելն հետո իսկական պետական խորհրդական Յոնթոն ինձ ներկայացուց տեղեկագիրը, ուր կխոսվի Մանուկ բեյի և Քեհյա բեյի հանդիպման մասին: Սույն տեղեկագիրը Ձեզ հղելով իր քննադրով, կմնամ, և այլն:

Համաձայն Ձեր վստմության հրահանգներուն՝ երեկ հաղորդեցի Մանուկ բեյին այն ծրագրին մասին, որ կազմված է ընդդեմ օսմանյան կայսրության և նկատողություններ, զորս այդ ծրագիրը ներշնչած է Ձեր վստմության: Լեզուն զոր անոր խորհուրդ տվի բռնել Քնյա-բեյին հետ՝ Ձեր վստմության ինձ հանձնարարածն է:

Ըսի ես անոր, որ Ձեր վստմությունը տեղեկացած է ստույգ աղբյուրի, թե հատկապես, որ ուրիշ պետությանց կողմն քանի մը տարիներ ի վեր հղացված է փնացնելու համար օսմանյան կայսրությանը նվրուպայի մեջ՝ այս պահուս կհետապնդվի տեղագրին կերպով և նույն իսկ մոտալուստ կլվի անոր կիրարկությունը, թե սույն պետությունները նկատած են, որ ներկա պատերազմին բոլոր արշավանքները Բ. Դրան ի վնաս եղած են մեծապես, որքան նվրուպայի, նույնքան Ասիո մեջ, և որ ներկա արշավանքը վերջացած է անոր համար շատ ավելի աղետալի կերպով, թեև Ռուսիա իր քանակին մեծ մասը քաշած ըլլալով Դանուբի եզրերներեն՝ կզոհանա պարզ պաշտպանողականով մը, մինչ Բ. Դուռը համախմբած է իր բոլոր ուժերը հարձակողականի անցնելու համար. թե պետությունները կհետեցնեն, որ թուրքերը պիտի չկարենան երկար դիմադրել [Ռուսիո] կայսերական արքունիքին. թե համար վարկայանն է բաժնելու անոր ավարը. թե անոնք սրամաղրկած են այս բաժանումը առաջարկելու կայսերական արքունիքին:

Գալով, հետո, այն խորհրդածություններուն, զորս այս լուրերը ներշնչած են Ձեր վստմության, ըսի Մանուկ բեյին, թե սույն ծրագիրը հակառակ է որքան կայսեր անձնական զգացումներուն, նույնքան իր թագին շահերուն, նորին վեհափառության նպատակը, չափավոր պայմաններով հաշտություն առաջարկելով, կձգտի իր արագ եղբայրացությանը, խափանել Բ. Դրան ղեմ դարձնված դավը և բարեկամ դառնալով անոր՝ դառնալ պաշտպանի անոր նվրուպական ստացվածքներուն. թե այսպիսով պետք չէ, ինչպես կըլլար հին ժամանակներու մեջ, այս հաշտության վրա նայել միմիայն իրրե վախճանը պատերազմին. թե կներկայանա այստեղ մեծ կայսրության մը, որ ձեռք ձգած ըլլալն ետք, Աստուծո օգնությամբ, մեծ առավելություններ Բ. Դրան ղեմ մղած իր պատերազմին մեջ, կփափաքի սահման մը դնել անոր հաշտությանը. թե իր այս ընթացքը իրեն թելադրված է մասնավորապես խորհուրդներն մյուս պետությանց, որոնց նպատակն է օգտվիլ ներկա պատերազմին օսմանյան կայսրությունը տապալելու համար նվրուպայի մեջ. թե կայսեր սույն սրամաղրկությունները, մեկ կողմ թողելով ուրիշ ամեն շարժառիթ, բավական են ստիպելու Բ. Դուռը, իրրե փոխարինություն, այն դուշին զիջումներուն, զորս նորին վեհափառությունը կպահանջե (Այստեղ Մանուկ բեյի հիշեցուցի Բուկովինայի զիջումը Ավստրիո՝ խոստացված և չկատարված օգնության մը փոխարեն): Թե նորին կայսերական վեհափառությունը կրնա առավել շափով հավանել սույն զիջումներուն, իբր հաղթանակի իրավունք, և իբրե իրավունք հինգ տարիս ի վեր մղվող մեծածախս պատերազմի մը վնասուց հատուցման. թե, եթե պատահելով անկարելին, Բ. Դուռը կասկածի տակ ձգե վեհանձն և մեծաճողի մտադրությունները, գլուրին է իրեն ապա-

հովիվի այդ մասին, առաջարկելով, բացի հաշտության կնքումեն, դինակցության մը, որով կրկու պետությունները փոխադարձաբար երաշխավորեն զիրար իրենց հասարակաց թշնամիներուն դեմ. թե Մեծ Տիրոջ (սուլթանին) կորովի նկարագիրը և հոգեկան ամբողջութեան հիացում կ'ապահովեն Զեր վսեմության, բայց ըլլա ինքը, ըլլա իր կառավարությունը իրենց իմաստութեամբը պետք է նժարը գնեն նորին կայսերական վեհափառության կողմէն պահանջված փոքր զիջումները և անհաշիվի հետևանքները այն վտանգաւոր կացութեան, ուր պիտի գտնվի ունեցող լոյսարությունը, երբ նվրոպայի զլխավոր զահէճենքուն միջեւ յայտարարելի ունեցող լոյսակցութիւնները վերջ գտնեն համաձայնութեամբ մը և նույն իսկ պատերազմով մը, որ պիտի ծագի ընդդէմ Բ. Դրան, Ռուսիո հետ հաշտութիւն կնքելու ժամանակ լուսեցած:

Այնչեցոյցի, որ եթէ մյուս պետությունները կջանան տարհամոզել Բ. Դուռը, անոր համար է, որ անոնք գիտեն, թէ արագ հաշտութեան մը պիտի խանդարեն բաժանման իրենց ծրագիրը. պատերազմին շարունակութիւնը պիտի պայտանջ անոր կիրարկութիւնը և ավելի դուրսին պիտի դարձնեն, ավելի ևս նվազեցնելով իր հասոյթները, պաշտպանութեան իր միջոցները:

Ի վերջոյ դիտել տվի անոր, թէ Ռուսիո հետ հաշտութիւն մը Թուրքիո պիտի թողու իր բոլոր միջոցները ձնելու համար վեհաբիթները և թումր մը կանգնելու սույն հորձանքին դեմ, որ կսպառնա պետության և կրօնքին, Բ. Դուռը թող չմոռնա ասկէ զատ, թէ Ռուսիա ինչ մեծ ազդեցութիւն ունի օսմանյան տիրապետության ենթակա բազմաթիւ երկրներու մեջ և թէ այս պահուն է չապահովաբար, որ ան պիտի մերժեն քանի մը զոհողութիւններ, որոնք մյուս կողմէն պիտի երաշխավորեն իր երկիրները, չբացնելով իր թշնամիներուն կողմէն դարբնված դավերը:

Մանուկ բէյ նույն օրն իսկ գացած է Գալիքէ ֆենդիի մօտ, իբր պատըրվակ ցույց տալով ի սկզբան թէ լսած իմ անհանգստութեան մասին՝ եկած է զիս տեսնելու և մեծապէս անտրամադիր գտած և հարցնելով իմ անհանգստութեան պատճառը՝ իբր թէ պատասխանած եմ իրեն, թէ տարբեր է անոր շարժառիթը, յայտնեն հետևանքն է անհաճո լուրի մը զոր Զեր վսեմութիւնը հաղորդած է ինծի՝ անոր կցելով իրականութենէն իսկ ներշնչված իր խորհրդողածութիւնները և թէ (Մանուկ բէյ) ինքն ալ փափաքելով դանոնք գիտնելա՝ դժվարութիւն ցույց չեմ տված իրեն ևս տեղեկացնելու:

Զետո կրկնած է Գալիք բէյի ինչ որ ըսած էի իրեն: Այս վերջինը զայն ուշադրութեամբ մտիկ ընելէ հետո մինչև վերջ, դիտել տված է, թէ վաղուց է, որ խնդրո առարկա է այս բաժանումը: Եւհա ճիշտ այդ պատճառով է որ, պատասխանած է Մանուկ բէյ, ան պիտի հայտնվի շուտով, որովհետեւ քանի երկար որոճան ծրագրի մը վրա, այնքան մոտալուտ կղաղնա անոր կիրառութիւնը, եթէ ան լքված չէ երբեքս:

Զինակցութեան դաշնագրի մը առաջարկին գալով, Գալիքէ ֆենդի դիտել տված է, թէ զայն դեռ Զուրջովայի մեջ ներշնչած է պ. Դ. Իտալիսկիին, մասնավոր տեսակցութիւն մը ընթացքին, զոր ունեցած է անոր հետ, բայց պ. Դ. Իտալիսկիին ոչինչ չէ պատասխանած իրեն: Մանուկ բէյ, որ կանգիտանար այս պարագան, ըսած է անոր, որ կամ բավական հստակ կերպով չէ բացատրված պ. Դ. Իտալիսկիին, կամ զուցե Զեր վսեմութիւնը ի վիճակի չէր այն ատեն պատասխանելու այդ մասին:

Գալիքէ ֆենդի անդրադառնալով վերստին ըսած է, նկատողութեան ձևին տակ, թէ իր փորձառութիւնը իրեն սորվեցուցած է ճանշնալ նվրոպայի ար-

բունիքները և շատ լավ գիտեմ, որ անոնք օտար դատի մը չեն կրնար երբեք հարիլ, բայց միայն իրենց շահերուն համար:

Մանուկ բեյ պատասխանած է իրեն, թե կկարծեմ, որ բոլոր պետութայնց վարժուկները առաջնորդված է առհասարակ այս սկզբունքին. թե նորին վնասութիւնը այս անկեղծ անկեղծ խոստովանութիւնն էր կրնա հայտնելով, որ օսմանյան կայսրութեան բաժանումը երբեք ձեռնտու չէ (ոտա) կայսերական արքունիքին շահերուն, իր բաժինը այս բաժանման մեջ, նկատի ունենալով վայրերուն դիրքը, չի կրնար այն կարևորութիւնն ունենալ քան ինչ որ ունի մյուս պետութայնց բաժինները և թե այդ է շարժառիթը, որ անոր կենդանի ծրագիրը երաշխավորելու օսմանյան ստացվածքները նվորսայի մեջ, ինձ կթվի, շարունակած է Մանուկ բեյ, որ այս երաշխավորութիւնը մեծ բախտավորութիւնն էր պիտի ըլլար, որովհետեւ հակառակ պարագային, այսինքն օսմանյան կայսրութեան մեջ, թե պիտի չկենքովի հաշտութիւնը, ռուսական արքունիքը պայմաններու հարկադրանքին տակ ստիպված պիտի ըլլար հարիլ բաժանման ծրարին և ինչ Բ. Դուռը նույնիսկ կարենար արգելք ըլլալ անոր ամբողջական կիրարկութեան, այդ բանին պիտի հաջողեր՝ ավելի մեծ զիջումներ ընելով Ռուսիոյ, քան անոնք զորս ան կպահանջեան ներկայիս, իսկ մյուս պետութայնց շատ ավելի մեծ զոհողութիւններով:

Սույն բովանդակ տեսակցութեան ընթացքին զգալիորեն այլակերպ եղած է Գալիի էֆենդիի դեմքը, տխուր և մտածկոտ եղած է ան: Մանուկ բեյ համարակութիւն զգացած է այն ատեն ըսելու անոր, որ վայելելով (թուրք) վնասակարին վստահութիւնը՝ պարտավոր է հողը ստանձնել քաղմաթիվ դժվարութիւններ լուծելու և կրավորական գործիք մը հանդիսանալով շահմանափակվիլ, որ եթե իր տեղեկագիրները սուլթանին վրա անհրաժեշտ ամբողջական ազդեցութիւնը չեն ընեն, պետք է տեղեկագիրներ հասցնեն անոր բերանացի, ծանրակշիռ և զեպքերուն ականատես աւարժանաձայն տանձնավորութեանց միջոցով:

«Մեր վնասակարը, պատասխանած է անոր Գալիի բեյ, երկտասարդ է. երկուով կպատճառեմ իր կրթութիւնը. չենք համարձակիր ընդդիմանաբանել իր կարծիքին: Փորձեցինք միջոցները, զորս կառաջարկեմ ինձի. անոր բերանացի ևս տեղեկագիրներ ներկայացնել տվինք և այս նպատակով ալ Ռուսշուկեն իրեն ուղարկեցինք, երբ խնդրո առարկա էին հաշտութեան պայմանները, Բերի բեյը, որ կշիռ ունեցող և հարգանք վայելող անձնավորութիւնն էր: Բայց ո՛չ ինքը, ո՛չ ալ ուրիշները հանդգնութիւնը չունեցան տեսնելու և մտածելու իրենց իսկական կերպը հայտնել անոր ներկայութեան: Ասկե զատ նախարարներն ու մեծամեծները, որոնք Պոլիս կման, վայելելով ամեն հանգստութիւն և դուրսութիւն, շատ քիչ կհաճաղողին ֆիզիկական և բարոյական ցավերով, որոնցմէ կտառապինք մենք, բանալին թիկունքը գտնվողներս: Ինչ կվերաբերի ինձի՝ կրավորական գործիք մը ըլլալն շատ հեռու, հաճախ պետք եղածին ավելի ուժեղ եղաւ, բայց ես ալ կբաժնեմ մյուսներուն երկուողները»:

Մանուկ բեյ պատասխանած է անոր, թե ըստ այն բարձր և արդար կարծիքին, զոր մեր մեծ տերը ունի իր տաղանդներուն, իր փութաշնորհայն և իր հավատարմութեան մասին, և ամբողջական վստահութեան, զոր վնասակար իր նկատմամբ կտածեմ, ան երբեք չի կրնար նշավակ դառնալ նկարագրի այդ կրթութեան՝ որ երկուտ կգարձեն ուրիշները:

Գալիք բնյ բոլորովին համոզված չէ այդ մասին. սակայն առանց Մանուկ բնյին ըսելու որոշակի՝ զգացուցած է թև սուլթանին պիտի ներկայացնեն հաղորդագրությանը, որ իրեն հղավ:

Պետական իսկական խորհրդական Յոսիֆ Յոնքոն

ՄՅԱՔԱ, գործ 1982, թղ. 75—78, Բեագիր, Ֆրանսերեն:

№ 12

ՋՈՐԱՎԱՐ ԿՈՒՏՈՒՋՈՎ Ն. Պ. ՌՈՒՄՅԱՆՑԵՎԻՆ

1812 Մարտ 3 (փետրվար 20)

Քուխարեստ

Շատ հարգելի կոմս Նիկոլայ Պետրովիչ.

Առաջնորդվելով Ձեր վսեմության սույն ամսո 4 թվակիր դադարի գրությանն՝ հանձնարարեցի Մանուկ բնյին հանդիպում ունենալ Քեհյա-բնյ Գալիք էֆենդիին հետ լուսաբանություններ տալ անոր, ազդարարության ձևով, ի մասին այն օգուտներուն, զորս պիտի քաղեր Բ. Դուռը մեզ հետ անհապաղ հաշտության կնքումեն և անոր հետ վիճարանության մտեն իր երկրին քաղաքական կացության, ինչպես և վտանգին մասին, որ անոր կսպառնա, այնպես ինչպես բոլոր ասոնք մատնանշված են վերոհիշյալ գրության մեջ:

Սույն զադտնի առաքելությունը մեր կողմն վստահվեցավ Մանուկ բնյին խորհրդական պ. Յոնքոնի միջոցով և մանրամասնված է այն տեղեկագրին մեջ, որ մեզ ներկայացվեցավ հիշյալին կողմն և որուն բնագրին իսկ պատիվ ունիմ կցեմ ներկա գրությանս, որպեսզի մանրամասնությամբ տեղեկանաք հրահանգներուն, որոնք տրվեցան Մանուկ բնյի և Գալիք էֆենդիի կողմն հայտնված կարծիքներուն:

Կմնամ, և այլն...

Կոմս Միխայիլ Կուտուզով

ՄՈԱՔԱ, գործ 1982, թղ. 73—74, Բեագիր, Ռուսերեն:

№ 13

ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅ ԻՇԽԱՆ ՀՈՎԱԿԻՄ ԼԱՋԱՐՅԱՆԻՍ

1813, օգոստոս 6

Սիրիա

(Անդրադառնալով իշխան Հովակիմ Լազարյանցի կողմն Պետերբուրգեն 1813 հունիս 26-ին իրեն ուղղված նամակին՝ որով Լազարյանց մեղադրած էր Մանուկ բնյի, թե ինչու՞ ժամանակին չէր մեկնած Վալահիայեն ռուս զորքերուն հետ մեկտեղ և ստիպված եղավ հետո հանկարծակի փախուստ տալ Քուխարեստեն, Մանուկ բնյ 1813 օգոստոս 6-ին կպատասխանե Լազարյանի Սիրիոյն, ուր գտած էր ապաստանի վալահիայեն խույս տալն հետո):

«...Եւ այլ տեղ իմ մեղաթրեալ եւ ըզժառայթ վասն է՞ր. արաջ պատրաստութիւնս չի տեսի և յազարակք զընեցի և եղեալքն է՞ր չը ծախեցի ժամանակով որ ի դարնալըն բուստաց զորացըն և ես իւնէյի ընթ նոսայ. իրաւի, տէր իմ, ունիս իրաւունք. այլ անսըխանալին աստուած է. զի ոչ ունէյի ազըն թե այսմ երկիրքըն այլըս դարցցի տէրութեանն թուրքաց. տեսանելով և իմանալով ի բերանոյ կըլավնալումանտիրաց, ողորմած կայսեր սէրն և ջանքըն ուր ունեք երկիրացս այսոքիկ, նըմանապես կոռֆ Ռոմանցովի և յայլ կողմէ տեսանէյի և ըզթուրաց անուժութիւնըն որ շունէյին կարողութիւն պատերազմիլ ընթ ռուստաց զօրացն. ամենայն ժամ ի պատրասթի գիտէյի Թանուփայ

գետոյն սահմանութիւնն յարանց ինչ պատճառի որպէս էր կամբ ողորմած կայսերը»։

(Մանուկ բնյ հիշելի հետո թև ուս ալն զորովարնէրը՝ որոնք ի սկզբան կհրամայեին բանակին՝ չկրցան հանդամանքներն օգտվիլ և երկր անգամ պատահութիւն կորսնցուցին թուրք բանակը չախջախելու և պատճառ եղան հաղթանակը հապաղեցնելու, կովկասն թև թուրքերը, սիրտ առած նապոլեոնի խրախուսանքներն, այնքան անպիշող էին դարձած հաշտութեան բանակցութեանց ընթացքին, որ դաշնագիրը նվազ նպատակովր պիտի ըլլար, թև չըլլար իր իսկ միջամտութիւնը)։

«... Զի այս շարայապիթ նապոլիոններն այնպէս մեծ յոյս և սիրտ տրեալ էր թուրքաց բազում խոսքամբ որ գիտէ տէր թև ծառայթ միջնորթ չի լինէչի ընթ յայսմ հաշտութեան և ոչ Փուրով գետըն մինչև ի Դանուր գետըն սահման չէր լինէր. զի թուրքերը միայն զՊենտեր և Հոթուն մինչև Գոնտուր կոչեցեալ գետըն կամէչին սահման լինիլ. այլ թև չի կամեցիին թուրք նորէն պատեարգմըն բանալ ընթ խրատոյ շարայապիթ նապոլիոնին և բարեկամ չորայ նորայ որ ունէչին Ըստանպոլ. այլ թուրքաց մեծ թէսպանըն Կալիպ էֆենտին որ բարեկամբ էր ի վաղուց յետէ ծառայիթ միջնորթութեամբ և բազում ջանիքս հազիւ խոսք արի գաղտուր որ շինեցէ սահմանըն Փուրովթն մինչև որ մտանէ ի Թանուր գետըն, որպէս և եցիւ. և եկի բրինձ Գոնտուրովին ասացի նայ լըս գրեց կայսերըն որոյ բրինձ Գոնտուրովին Ըստացեալ պատասխանն ի կայսերէ. նայ լըս հրամայեալ էր թև նայ իմոյ միջնորթութեամբ խոսեցի պատասխանըն (թուրքաց) մեծ դեսպանին. զի այս բանարշիներն խիսթ գաղտուկ էր. միայն Թուրքիոյ մեծ թեսպանըն և Գոնտուրովին և ծառայթ, և այլ ֆոնթոնըն զի Հայ էր ի մէջ բրինձ Գոնտուրովին և իմոյ թարգման. այլ ուրիշ մեկ մարթ չի դիտեր ոչ Թուրքիոյ մէկայլ երկու թեսպանըն և ոչ նոցայ թարգման Մորուզըն և ոչ թուստաց (թեսպանըն), ոչ (ի) Թուրիցքին. այսկից կարծեմ ծառայթ որպէս պատմեց ինձ բրինձ Գոնտուրովին, ողորմած կայսերն և կոաֆ Րոմանցովըն դիտեն այսմ ծառայութիւններս ի մէջ այսմ հաշտութեան և ի մեջ պատերազմի. իրաւի տէր իմ շատ աշխատեցի վկայ աստուած որ ինձանից լըս շատ Ըստակ լըս խարճեցի, արանց մեկ ինթերեսի. միայն այսմ գործիս գլուխ լինելըն և աւարտվելըն ի միջ կողմէ իմուն ինթերեսն էր և յայլ կողմէ ողորմած կայսերըն ծառայութիւնս ունեմ որ և նորայ կամքն լինի»։

(Մանուկ բնյ հետո կախոտս որ պարագաներուն բերմամբ, մանաւանդ նապոլեոնի վերահաս սպառնալիքին հետեանքով, իրեն շահողեցալ շատ ավելի նպատակովր պայմաններ սպահովիլ հաշտութեան գաշնագրին մեջ, և արաջին հերթին թրքական լուծեն չկրցան աղստագրիլ Դանուրեան զույգ իշխանապետութիւնները ևս՝ Նույն այգ նամակին շարունակութեանը մեջ ան կզրն.)

«Այլ ինչ անեմք. երեւի որ ոչ էր կամօքն աստուծոյ. այս աշխարհաւոր շարայապիթին (նապոլեոնի) պատերազմի պատահմամբ վասն իմոյ անպախտութեան զըրկովեցանք ի փախցանաց մերոց. այնպէս մէկ անըման և բարելի գանձատուն վաճարաց տեղոյ. ոչ թև միայն մեղ էր օգուտ յագարակայտերանց որ եօթնապատիկ արթիւնըս ունենար այլ և ողորմած կայսերըն էր շատ օգտակար և պիտուց ոչ եօթը տարի եթէ բընասցի խաղաղութեամբ ի ձերս ողորմած կայսերն, կարէ հանիլ 50.000 զորս և ամենայն ծամ պահէլ ի պատրասթի»։

ԼկՊԱ, ֆոնգ 880, օպ. 5, գործ 7, թղ. 212—215; Բնագիր, Հայերեն։

ARMENIAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

HAKOB SIRUNI

PAGES FROM MANUK BEY'S LIFE

On the Occasion of International Conference Dedicated to
MANUK BEY MIRZAYAN
(Yerevan, June 7-9th, 2018)

Yerevan 2018
“Gitutyun” Publishing House of Armenian National Academy of Sciences

The book is published upon the decision of the Scientific Council of the Institute of Oriental Studies of Armenian National Academy of Sciences

Translator: Astghik YERANOSYAN

Chief Editor: Gayane SHABUNTS

Prominent Armenologist Hakob Siruni's research is dedicated to the famous diplomat of the Ottoman and Russian Empires, statesman, highly ranked merchant and banker, benefactor Manuk Bey Mirzayan (1769-1817). The book introduces Manuk Bey's activities, who was authorized by the Sultan's palace to lead peace negotiate with the Russians during the Russo-Turkish war and had a remarkable role in European diplomacy.

The research was based on the documents of Manuk Bey's fund in the National Archives of Romania.

This research was first published in Armenian as an article in the editions of 1969 and 1970 "Banber of Armenian archives" magazine.

INTRODUCTION

Manuk Mirzayan (the son of Martiros) was a subject of the 18-19th centuries Ottoman and Russian Empires, one of the most renowned individuals in the diplomatic arena, a statesman, and a national philanthropist.

His father was originally from the village of Karbi in Ashtarak. Martiros Mirzayan (the son of Hob) left Karbi in 1774, crossed through Anatolia to Constantinople, and stayed in Rusjuk where Manuk was born in 1769.

Mirzayan Manuk Bey was a high level banker, a provider for the Ottoman state and army, a major merchant, and a respected guest in the palaces of various rulers like Austrian and Russian.

He held the monopoly over the markets of silk, wool, cotton, cigarette, spices and beeswax.

The names of Pezchyan Harutyun Amira (Gazaz Artin Amira) and Mirzayan Manuk Bey are linked to the reality of saving Sultan Mahmud II from an incredibly hard situation during the Russo-Turkish war. Manuk Bey also assisted in bringing down the powerful and extremely dangerous Janissary regime in the Ottoman Empire, which mainly consisted of recruitment of young Christian boys (*devshirme*).

In 1808, he was granted the titles of the prince of Moldova, Boğdan Prensi and Bey for his services to the Ottoman Empire, for some time becoming the leader of Moldova. In 1808, he came to Constantinople as the dragoman of the Sublime Porte and of the Sultan's palace, got appointed as the main translator of diplomatic negotiations with the level of minister of foreign affairs.

He had a huge success resolving financial difficulties. During the Russo-Turkish war of 1806-12, he dealt with the food provision to the Ottoman army and the repairing of military buildings.

He was an adviser and a friend of the Ottoman Danube army's Commander Mustafa Pasha Bayraqtar, and was empowered to lead peace negotiations with the Russians.

He thought that the nation's destiny should be linked to the Christian Russia and he also accepted obedience toward Russia.

The most renowned Russian military and political leaders (such as Bagration, Kamenski, Kutuzov; the latter thought of Manuk Bey as a friend) listened to him, trusted him and enjoyed his friendship. Returning to Bucharest in 1804-08 he built a palace, which is one of the popular sights in Bucharest and is known by the name of Manuk Khan up to this day.

It was due to his active efforts and diplomatic abilities, that a series of

peace negotiations on the 1806-1812 Russian-Turkish war came to be; as a result of which in 1812 the Bucharest Russian-Turkish peace agreement was signed in the palace built by Manuk Khan. Kutuzov signed it from the Russian side. The Bucharest agreement served as an obstacle to Napoleon Bonaparte's plans on pushing the two states towards war. Filled with hatred towards Manuk Bey's name and success some Europeans turned the Sultan's palace against Manuk Bey within the battles in the modern Croatia. As a result, the Turks accused Mirzayan of betrayal.

Alexander I Tsar hosted Manuk Bey and his wife in his palace in St. Petersburg, and endowed him with the Order of St. Vladimir.

In 1813, Manuk Bey went to Transylvania from Bucharest with his family, and then relocated at Kishinev and became a Russian subordinate. In 1814, Manuk Bey was made into a state adviser.

Manuk Bey linked Armenia's liberation with Russia. He visited Armenia, financially supported churches in Etchmiadzin, Mush, Jerusalem and other places. He founded the first Armenian school near Bucharest's Armenian Church (1817). Manuk Bey's archive is kept in Bucharest History Museum.

He relocates 100 Armenian families, and was going to relocate around half a million Ottoman subject Armenians to live in Wallachia as well. Alexander I promised Manuk Bey that Bessarabia would become one of the safe havens for Ottoman subject Armenians. He was granted the title of Armenian prince.

He bought lands in Romania for 300.000 lei. There were 40 villages situated on the lands he bought. In 1817, 36 km west from Kishinev in Hincesti, he founds his family palace in the style of French classicism built by an Armenian architect Bernardaci. The ceilings of the palace were illustrated by a great marine artist Ivan Aivazovsky. The palace built on the hill was surrounded by a fence. The artificial lake with swans, fountains, exotic fruit winter gardens covered in glass that linked various parts of the palace (and also had some dug pathways underneath) surprised with their grandeur; unfortunately, there is almost nothing preserved.

In 1993, the palace was granted the status of an architectural monument, was renovated and now is seen as Moldova's national treasure. It is told that under these pavilions are buried Manuk Bey's treasures, and a national hero Kostovsky came here very often to search for them. It is also told that he was the one to find and take Manuk Bey's treasure.

According to Manuk Mirzayan, this was the place where an Armenian city of Alexandropol was to be founded. Continuing his work as a talented

merchant, he was investing major finances into creating a powerful Armenian community. His dream never came true.

A lot of Armenians came to Kishinev creating a good community. He made a great contribution in Moldovan arms making, carrying on French technology. He didn't have any time to live in his luxurious palace after all.

He died suddenly on July 2nd, 1817, in Moldova's Bessarabia region, in the town of Hincesti (Kotovskiy), leaving his wife named Mary from the Lazarian family and his 6 orphans. His death is woven in mystery.

He was buried in Kishinev, in the yard of St. Virgin Mary church built by him.

He built churches and schools for his nation. In his native Rusjuk he built bridges, caravansaries, mills, and pushed through the mining industry. A lot of Balkan cities' economic development is owing to Manuk Bey Mirzayan. He founded manufactories, estates, provided loans to different leaders and country authorities. Two Romanian villages were named in his honor. His contemporaries mentioned him as an extremely honest individual.

He published an Armenian textbook for schools along with the Mkhitarian unity's fathers.

His descendants, in particular his son Grigor, who died in Paris, left a big bequest to Moscow's Lazarian institute, the luxurious Manuk hall of which was robbed and destroyed by the bolsheviks.

Manuk Bey married an Armenian princess Delianova. His children were Grigor Hovhanes and Mary Manuk. His granddaughters were an Italian countess Elizabeth Shentoni, and German baroness Olga Hotzfeld- Drakhtenberg. The grandchild of the latter is a Canadian architect Peter von Korff. He talked proudly of his Armenian roots during his conferences.

Pages from Manouk Bey's Life

Siruni II. Ch.

A.

Days of Bayraktar Mustafa Pasha

1.

The Pair of Bicentenaries

This year France is celebrating the bicentenary of Napoleon Bonaparte, one of the greatest figures of its history who was born two hundred years ago (1769) in Corsica. He would come to penetrate the life of France and play a crucial role in the events succeeding the 1789 Revolution, tending to finally build the French Empire. By ruling the fate of France on his own and having the mania of bending the world to his will, he would often turn his impudence into

+people still get confused when putting on a scale his glory and the ruins he has left.

Manuk Bey Mirzayan, one of the most remarkable figures of Armenian modern history, was also born in 1769. He was destined to become a notable person in the events raging the Balkans though not even reaching 50 years of age. In spite of his short life, he would shade his contemporaries not only with his commercial impudent handbooks, honorable name and serious role in economic sphere but also with his influential participation in the events raging the Ottoman Empire, his political activities on Romanian land and finally his support to Russian forces and his decisive role in Russo-Turkish peace negotiations.

We are calling up these two figures in the article not only due to the coincidence of their birth date. This coincidence is just a reason for introducing the remarkable role Manuk Bey played in a fatal period of Napoleon's life, i.e. the invasion of Russia, having his influence on its failures.

This is just an episode of a life filled with exceptional events that are not thoroughly uncovered yet. So many historical details should be discovered not only providing a respectable place among contemporaries, but also enlightening some events that are still inaccessible to many historians.

In reality, this article does not thoroughly reveal Manuk Bey's role in the 1806-1812 Russo-Turkish war, his service to Russian armed forces and decisive participation in peace negotiations as well as in the treaty of solidarity. We should separately refer to these pages of Manuk Bey's life. In order to fully

recognize his role in Napoleon's failures, we have to mention those pages without going deep into details.

While writing this article, we should also stay true to the voice of conscience. Ignoring this glorious episode of Manuk Bey's life would be an offence to the person who had a chance to obtain some documents regarding Manuk Bey while shelving them in the archive of History Museum of Bucharest. Those documents were not only the ones that could miraculously be saved after being locked in his palace for one and a half century, but also the ones that were collected from different archives by his efforts, enabling to put them all together for publishing with the monograph.

All these archival documents that are generally unavailable to historians tend to uncover a number of unknown episodes, such as Napoleon's efforts for inciting Russo-Turkish relations, French agents' machinations for prolonging the Russo-Turkish war and failing the signing of the treaty.

In the following pages you will see that the Russo-Turkish Treaty of Bucharest on 28th May, 1812 played a crucial role in Napoleon's failures in spite of his and his agents' all efforts. This treaty would not have succeeded but for Manuk Bey's support.

Having an active participation in a number of economic and political activities, Manuk Bey's role in the Treaty of Bucharest is undeniably one of the most remarkable ones.

2.

Napoleon Incites Turkey

Napoleon's plans regarding Middle East are not a secret for historians. It is known that he targeted Russia as part of his eastern policy, cherishing a desire to invade it. He had to pass a long way before trying to realize his dream.

Napoleon needed Turkey in order to achieve his aim. Turkey was one of the countries that could keep Russia busy in that threatening period of time. Napoleon's letters to Sultan of the Ottoman Empire Selim III are rather eloquent, tending to incite anti-Russian moods. Sultan Selim III was a proponent of France and set hopes on it for implementing reform projects mostly inspired by his French advisors.

Turks and Russians had several contact points. However, the most advantageous option for Napoleon was the Balkans that could more easily give rise to enmity between the two countries. It was not the first time for the Balkans to become the arena for Russo-Turkish collision. Catherine the Great's invasions were still fresh in Turks' memories and the Treaty of Kyushu Kainarji signed in 1774 could be ignored by Turks in case of a favorable moment.

Besides, Napoleon's agents could more easily incite the relations of two neighbors in the Balkans rather than in the Caucasus that was free from Napoleon's machinations. And finally, the Balkans, being under the reign of Turkey at that time, could make the outbreak possible taking into account the personal interest of Russia towards that area.

Together with the Balkans, Romanian countries also became a part of the implementation of Napoleon's eastern policy. The geographic location of these countries, particularly of Wallachia and Moldova and the fact that their populations regarded Russia as the power to throw off the Turkish yoke, made it necessary for France to win the trust and sympathy of those people for making his eastern policy more effective.

We should state that Napoleon started his provocation in Romanian countries before the Russo-Turkish enmity, aiming to give rise to anti-Russian moods among populations in order to make obstacles on the way of possible invasions of Russia.

Famous diplomat General-in-Chief Sebastiani was entrusted in France to take the burden of keeping Turkey under control and with the latter's means to obstruct English machinations in order to keep them tied to Turkish supremacy and neutralize Russian threat.

Introducing the unsteady period that Napoleon created on the eve of the Russo-Turkish war in 1806, modern Turkish historian Ismail Hakki Uzuncarsili says, "The Ottoman Government as a follower of French policies was under the influence and threat of Sebastiani, the French Ambassador to Constantinople. Sebastiani was trying to control Turkey according to French policies and was pressuring the Sublime Porte. Because of this pressure the Sublime Porte relieved princes of Wallachia and Moldova of their posts regardless of the treaty with Russia. Later the Sublime Porte had to give away to Russian complaints and correct the mistake, returning the princes to their posts".¹

In fact, due to General-in-Chief Sebastiani's efforts France managed to bring trustworthy people to governing posts of Bucharest and Iasi. Just moving to Constantinople in August 1806, the French Ambassador made the Sublime Porte substitute Constantine Ypsilantis, the prince of Wallachia with Alexander Sutsu and Alexander Mourouzis, the prince of Moldova with Scarlat Callimachi.

The consuls, who France sent to Bucharest and Iasi, would become agents to fulfill machinations that Napoleon wanted to spread in the Balkans. Thus, France sent the most resourceful agents as consuls to Bucharest,

---

¹ Ismail Hakki Uzuncarsili, famous governors of Rumelia Tersenekli Ismail and Silik Oglu Suleiman aghas and Alemdar Mustafa, Istanbul, 1942, pg. 58-59

successively Parrant, Lamare and Ledoux. Iasi that would become a more important center especially after the establishment of hostile relations, successively hosted Reinhard, Fornetty and Ledoux as consuls. The records that we will refer to later, inform about the worries France had for the existing situation in these two Romanian capitals at that period of time.

It is clear that Austria and England were also concerned about the situation in the Balkans. These countries were informed about the existing processes by their consuls in Bucharest and Iasi. The latter mention the important role of Manuk Bey in their records. Among them were Austrian consuls Berenner's and Fleishakel's records to Ministers Stadion and Meternik and English consul Francisc Summerers's records to his government.

We have some passages from "English Documents" kept in the Romanian Academy that Romanian historian S. Stirbey used in his writing "The rebellion of 1821". According to the cited passage English consul in Bucharest Francisc Summerers speaks about French agents' espionage and fraud in his record sent to Adair, the English Ambassador to Constantinople on 24th July, 1806. He writes:

"Reinhard's main objectives are the acquirement of the fame of French general agent in Iasi and Parrant's arrival in Bucharest as well as Centurion Martin's arrival at Galatian port seemingly for controlling Russian officials and contributing to agents' access to Russia, disguised in Jewish or other clothes. They aimed at learning important information about the existing situation and giving rise to rebellion as a result of concealed work".

The English agent would tell about Bonaparte's intrigues in Russia and Ukraine and in Turkish fortresses in Bessarabia for giving rise to anti-Russian moods and movements. Later, he would implement the same plan in Romanian countries, trying to win the confidence of their princes. He managed to do so with Alexander Mourouzis, the prince of Moldova who was "undeniably the most active proponent of France". However, the prince of Wallachia kept on opposing Bonaparte's interests in spite all efforts".²

The record later writes that Talleyrand and Fouché try to give rise to disputes among Danubian governors and populations from Vidin to the Black Sea. "Tersenekli Oglu Ismail, the governor of Rusjuk would be the only exception among the Danubian governors as he hates France. The same thing cannot be said about rebel Yilik Oglu, the governor of Silistre who venerates France together with Pazvantoglu, the governor of Vidin. The pro-French moods are spread all the way to Constantinople, and even Adrianople".³

² Documente engieze, vol. I, pg. 143-144

³ Documente engieze, vol. I, pg. 157

The record that the English Ambassador to Constantinople sent to London on August 25th, 1806 tells about his colleague General-in-Chief Sebastiani's machinations to incite enmity among Turks against Russia.

Besides two Romanian centers, French agents were also spread in many places in the Danube river basin for not only providing controlling spots but also making them an apple of discord. One of the spots was Vidin. Its consul was Meriaj who also left some remarkable records.

3.

French Agents are Concerned about Manuk Bey

Napoleon and his agents would become more active at the end of 1806 after the announcement of Russo-Turkish hostility. The Prince, previously encouraging Sultan Selim's anti-Russian moods, now rejoices.

In 1802 he writes the following to Selim, "Wake up, Selim and call your co-thinkers to the Ministry, drive out all your enemies otherwise you will lose your country, religion and family". Four years later in 1806 he sent Sebastiani to Constantinople to make Sultan revenge Russia. As we remember, he managed to relieve the princess of Bucharest and Iasi of their posts for being pro-Russian. He was happy that Italinsky, the Russian Ambassador to Constantinople requested his pass, not being able to get his desired explanations. And now he is satisfied to see that a part of his plan has succeeded; when Emperor Alexander I's armed forces headed by Commander-in-Chief Milensky crossed the Dniester in 1806 and reached Moldova and Wallachia on November 17th and December 13th respectively, Sultan Selim declared war on Russia on December 30th.

On January 1st, 1807 Napoleon congratulates Sultan Selim on the declaration of war in his letter sent from Warsaw in which he writes, "It's high time the Ottoman Empire achieved its former glory. Not a minute should be lost".

The next day on January 2nd Lamar, the French Ambassador to Bucharest informs Talerian, the Minister of Foreign Affairs that he has to move to Rusjuk during the invasion of Russian armed forces so that to be under Bayraktar Mustafa Pasha's defense.

On January 6th Talerian instructs the French Ambassador to develop good relations with Bayraktar and tells him that his diligence towards the defense of the Ottoman Empire is the only means for Bayraktar to keep the reputation that defunct Tarsenekli Oglu has left to him.

However, French agents in Danubian regions were concerned with something. Some people had a serious influence on Bayraktar and incited anti-

French moods. There is no need to say that those people were Manuk Bey Mirzayan and his compatriots.

Manuk was already a notable figure not only in Rusjuk, but also in Danubian regions. Manuk was a close advisor of Tersinekli Mustafa Ismail, the governor of Rusjuk and Trnova. After the latter's death on August 16th, 1806 Manuk kept his fame and strengthened his position under his successor Bayraktar Mustafa Pasha's reign, especially when he was appointed the Commander-in-Chief of Danubian Turkish armed forces and the governor of Silistra. Manuk would gradually spread his influence, particularly after October 24th, 1807 when Sultan Mustafa IV granted Manuk a title of dragoman⁴ and a degree of bey.

Four Sebastians would support Manuk Bey: Poghos, Mesrop, Martin and Gabriel. Poghos was famous for his linguistic and diplomatic talents and had been working with Constantine Ypsilantis, the prince of Wallachia and when the Russo-Turkish war began he became more active supporting Russian interests together with his brothers Mesrop and Gabriel and nephew Martin.

French agents could not help worrying about Manuk and his team.

On November 16th, 1807 Meriaj, the French Consul of Vidin informs Paris that Mustafa, the pasha of Rusjuk, is surrounded with Prince Ypsilantis and people devoted to Russia who will disorganize the Ottoman armed forces in the Danube with their intrigues and will try to prevent the arrival of Dalmatian armed forces that Napoleon promised to send to help Turks. Meriaj specifically mentions Poghos, "As I know, he has a brother in Paris as an attache in the Ottoman Embassy".⁵

On April 8th, 1808 Meriaj sends another record to his government from Vidin in which he speaks about the resumption of Russo-Turkish enmity that was previously stopped by the Truce of Slobozia and says that Commander-in-Chief Mustafa Pasha is a rude person but "he is ruled by two Armenians: one of them is Sevastiani (he means Poghos Sebastian) who was the agent of Ypsilantis and princes succeeding him and the second Armenian is Manukchi (he means Manuk Bey Mirzayan), a landowner in Wallachia".⁶

Napoleon could not help worrying of the records of the agents. He felt new obstacles on his way of invading Russia in spite of General-in-Chief Sevastiani's machinations and Danubian agents' provocations.

---

⁴ An interpreter, translator and official guide between Turkish, Arabic and Persian-speaking countries

⁵ Hurmuzachi, Documents, appendix I, A, pg. 483

⁶ Hurmuzachi, Documents, appendix B, pg. 505

In order to succeed, Russia must have been busy at that moment not to be able to keep its territories. Napoleon wanted Russian armed forces to be busy elsewhere not to become an obstacle.

Unfortunately, Russo-Turkish enmity in Danube region was the one Napoleon had planned. He was afraid of losing control over Turkey that would lead to the improvement of Russo-Turkish relations, endangering his expectations.

Napoleon really had something to be afraid of. Events would develop in undesired ways.

4.

Manuk Bey's Pro-Russian Moods

Many people were surprised how a person like Manouk Bei who lived within Turkish governmental framework and was famous for his active role in Turkey, would become pro-Russian, basing all his future activities on Russian interests.

Hence, some people considered Manuk Bey a corrupt agent who betrayed his homeland Turkey.

The documents about Manuk Bey's life and work does not show him as a corrupt agent. In spite of his adventurous life and impudence in commercial and economic initiatives, he also had a serious political self who was not indifferent towards his surrounding and was always long-sighted.

The one, who was aware of Balkan peoples' lifestyle and negative circumstances of Turkish yoke, would foresee Russians' role in the existing situation.

The archived documents prove that Manuk Bey predicted the role of Russia in Balkan peoples' life even before the Russo-Turkish conflict. So, he also aimed to get under Russian umbrella.

We have Constantine Ypsilatis' record sent to Bolkunov, the Russian consul of Iasi on April 1st, 1806, asking for a citizenship for Manuk.⁷ On May 7th Prince sent the same instruction to Prince Czartoryski.⁸ Two weeks later on May 22nd Bolkunov gave a passport to "Manuk Martirosovich, originally from Yerevan".⁹

However, Manuk Bey did not want to make use of Russian protection for a long time and did not break all relations with Turkish circles, especially

---

⁷ The archive of Russian foreign relations in Russia, case 127, paper 100

⁸ The archive of Russian foreign relations in Russia, case 135

⁹ The archive of Russian foreign relations in Russia, case 127, papers 137-139

keeping good relations with Tersenekli and his successor Bayraktar, the governors of Danube Region.

When Russia started a new movement in the Balkans, Manuk Bey stayed true to his conviction, not only encouraging Cristian people who wanted to get rid of Turkish yoke, but also developing relations with Turkish governors who found that amity with Russia would be driven from the interests of Turkey.

Within the first two years of the war, Manuk Bey kept his relations with his Turkish companions, particularly with Commander-in-Chief Bayraktar. He helped Bayraktar, taking care of Turkish fortresses, providing food to soldiers and supporting him in the battle against janissaries. However, his main concern was the establishment of Russo-Turkish amity that also became the concern of Turks surrounding him.

Another reason for the development of Manuk Bey's pro-Russian moods was the disgust towards Turks that evoked after his friend and protector Bayraktar Mustafa Pasha's tragic death and after the pest that most of his companions and friends had to experience because of their positive attitude towards the idea of Russo-Turkish amity.

At the end of 1808, Manuk would break all his relations with Turkey and forever tie himself to Russian people and interests, first of all supporting Russian armed forces during four years of war against Turkey and during the treaty of solidarity.

5.

Turks that Support Amity

Those who explore the history of Russo-Turkish relations cannot help referring to an important point: classes in Turkish population that supported amity with Russia. These classes should be looked for in Rumelia Region as here people were more displeased with their unfair lifestyle caused by janissaries. Of course, there were people in Rumelia Region supporting the collapse of the empire. On the other hand, there were also people aiming at having a reformed country through amity with Russia.

It is important to mention that the governors of the Danube river basin were more inclined to the latter approach and Manuk Bey had a serious role in it.

Tersenekli Oglu Ismail, Bayraktar Mustafa and Kyose Kehya Ahmed, the governors of Rusjuk had favorable attitude towards Russia inspired by Manuk Bey. In fact, Manuk was the banker of the three of them but in reality he was even more than an advisor especially when it came to their political relations.

Tersenekli Oglu, the governor of Rusjuk and Trnova was also close with Manuk Bey. Manuk also made profit out of their friendship in his commercial initiatives such as silk monopoly in the Danube river basin.

Alas, Tersenekli Oglu was murdered in a conspiracy on August 16th, 1806 before the 1806-1812 Russo-Turkish war and was succeeded by Bayraktar Mustafa.

Bayraktar would continue Tersenekli's way.

On August 29th, 1806 (September 10th) Bolkunov, the Russian consul in Iasi informs the Ministry of Foreign Affairs in Petersburg that Manuk had previously kindly informed Kiriko, the Russian consul in Bucharest that like Tersenekli Oglu, Ismail Bayraktar Mustafa was also showing readiness to develop relations with Russia.¹⁰

The Sublime Porte in the face of Tersenekli relieved the rebel governor of his post because he had caused inconvenience to the Central Government. The Porte had the same opinion about Bayraktar, considering him a rebel. Serious efforts had to be made for the Sublime Porte to recognize Bayraktar. Manuk also took part in those efforts, making use of his connections in Constantinople.

He introduced Bayraktar as the governor of Rusjuk to Constantinople immediately after Tersenekli's death. A Turkish historian Uzuncarsili writes in his monograph about Bayraktar, "Tersenekli's banker (he means Manuk Bey) sends a letter in Armenian to his companion in Constantinople, informing that Bayraktar has become the governor of Rusjuk. The armed forces, notable people and the leaders of 41 provinces have welcomed him. The same banker writes that Bayraktar has paid Tersenekli's debts without bothering the latter's opponents and he would allocate the remaining money to treasury. He has to apply for the validation of his position in Istanbul".¹¹

Manuk became friends with Bayraktar from the very beginning to later become a close partner for supporting his deeds and smoothing his path.

Future Grand Vizier (Sadrazam) was not ungrateful to Manuk. He in his turn contributed to Manuk's rise. It was under Bayraktar's reign that Manuk would be granted the title previously unavailable to any Armenian. He would become the Prince of Moldova.

---

¹⁰ The archive of Russian foreign relations in Russia, case 129, paper 59

¹¹ Uzuncarsili, pg. 45

6.

For a Private Treaty of Solidarity

Manuk Bey insinuated Bayraktar Mustafa Pasha the idea of a private Russo-Turkish treaty that gave him no rest either while commanding Danubian Turkish armed forces, or after becoming the Grand Vizier. He would implement that idea regardless of French machinations. Russo-Turkish enmity was most of all advantageous for Napoleon and he, more than anyone else, wanted it to last.

Napoleon's greatest concern was the fear that Turks and Russians would conciliate without his participation in the negotiations. In that case his plan would fail and he would not have any role in the negotiations taking place in capital Paris.

Napoleon's fears were not in vain.

The sources at our disposal state that Bayraktar had antipathy towards the French and was making efforts to conciliate with Russia without French participation. He endeavored to do so even after the establishment of enmity at the same time staying true to his mission as a Commander-in-Chief of Turkish armed forces fighting against Russia. His efforts to develop Russo-Turkish relations would get a new breath after the Truce of Slobozia signed on October 24th, 1807 and particularly after Russian new Commander-in-Chief Prozorovsky's arrival in Bucharest on October 15/27th, 1807 who came to substitute former Commander Michelson, dead in Wallachia a few days before.

In fact, during the Russo-Turkish war Prozorovsky was the most resourceful among Russian commander-in-chiefs who welcomed the idea of amity and managed to develop close relations with Bayraktar. Two commanders' efforts did not succeed and they failed to witness the treaty of solidarity because of different approaches two capitals had towards negotiation process, especially when it came to Russian demand of land concession. The delay of the treaty was also caused by events that raged the Ottoman capital.

7.

Aftermath of the "Nizam Djedid"¹² Failure

In summer 1807, Turkey was unstable inside. "Nizam Djedid", that Sultan Selim III launched for creating professional armed forces and putting end to janissaries' indiscipline, became fatal for him. Selim's decree for that military initiative proclaimed in May, 1805 gave rise to complaints within the country. Janissaries were also dissatisfied with the fear of being disciplined. Different classes of the population were complaining about the expenses caused by "Nizam Djedid" initiative that would create a new burden of taxes.

---

¹² A series of reforms carried out by the Ottoman Sultan Selim III

Together with supporters of Selim III and “Nizam Djedid” such as Abdul Rahman Kadi Pasha, there was a class of notable people that believed in the failure of reforms. This class was becoming stronger day by day, creating a wave of complaints that resulted in a movement. The movement was headed by Kaymakam (lieutenant) Musa Pasha and new mufti¹³ Attaullah Efendi.

In May, 1807 janissaries’ discontent would burst. A class called yamak¹⁴ led by Kabakci Mustafa would start the rebellion, refusing to wear “Nizam Djedid” uniform. This wave soon attracted other units as well turning into a revolt. First of all, they one by one destroyed the proponents of the reforms and later threatened Sultan. To save his throne Sultan betrayed some of his people to janissaries and even made a decree of dissolving “Nizam Djedid”. But all this did not work.

Two days after the rebellion on May 17/29th, Selim III was dethroned and arrested in the palace. Janissaries saved his life but instead, placed Mustafa IV on the throne. Janissaries established an autocratic regime in the country and sultan became just a “puppet” for them. The dethroned sultan’s all relatives were persecuted and janissaries’ stewards came to posts sponsored by the above mentioned kaymakam and mufti. 17 of Sultan Selim’s officials were beheaded in Meydan.¹⁵

The foreigners’ security was guaranteed and they had nothing to be afraid of. England did not lose the moment to turn to the Sublime Porte to sign a treaty against France. Commander-in-Chief Sebastiani, the French Ambassador learnt the news and requested his passes. The terrified Sublime Porte broke its relations with the English Ambassador. On the other hand, it beheaded Prince Sutson, the first translator of Divan as he was suspected for revealing the secrets of Turkish Government. Commander-in-Chief Sebastiani managed to keep in touch with Kabakci that would always be powerful and win his support in favor of France. Due to him Sebastiani rebuilt his influence on Ottoman capital.¹⁶

The events taking place in the capital at that time would certainly have its influence on the front in spite of the truce. Janissaries’ licentiousness could not help reaching soldiers, affecting their discipline. On the other hand most of Rumelia governors who were against Sultan Selim’s reforms from the very first day were now new governors of Constantinople.

Of course the conversations with Russia would stop.

---

¹³ A Muslim legal expert who is empowered to give rulings on religious matters

¹⁴ Auxiliary troops of the army of the Ottoman Empire raised from the local Muslim population

¹⁵ Jeanin Gaver, *Turquie*, Paris, 1848, pg. 372-373

¹⁶ Caroline Furet, *Histoire abrégée de l’Empire ottoman-Constantinople*, 1869, pg. 178

Rusjuk "Yaran"

Janissaries considered themselves victorious vainly as Sultan Selim's proponents disappeared and started secretly creating a sympathetic atmosphere around the dethroned sultan.

Selim's proponents managed to create rebel cores against Constantinople's new regime in different corners of the Empire.

Danube Region with its center Rusjuk was one of those cores under the command of Bayraktar Mustafa Pasha.

Bayraktar was lucky to have a loyal companion like Manuk Bey by his side. He was Bayraktar's main supporter after Tersenekili's death and continued the same way during the unstable situation in the Ottoman Empire.

Besides Manuk Bey, Bayraktar was also supported by a number of Turkish officials that had been persecuted and pursued because of being proponents of Sultan Selim's reforms. They wanted to create an oppositional core even in the army.

Among Bayraktar's first supporters were Senior çavuş Mehmed Tahsin Efendi and Bayraktar's compatriot Mehmed Emin Behij Efendi who was responsible for food provision to the army at that time and Kyose Kehya Ahmed Efendi who had substituted Bayraktar as the governor of Rusjuk after the latter had been appointed to the posts of the governor of Silistra and the Commander-in-Chief of the armed forces.

Being persecuted by janissaries, more notable people were joining Bayraktar's team. Among them were Abdullah Ramiz, Mustafa Refik and Mehmed Said Galib; respectable officials under the reign of Sultan Selim.

This group, that was called Rusjuk Yaran, would have its decisive role in new events that would soon rage Turkey again.

While referring to Rusjuk Yaran,¹⁷ Turkish historians generally ignore Manuk Bey. For instance, Ismail Uzancarsili devoted a whole monograph to three main figures of Danube Region in which he does not uncover Manuk Bey's deeds and role, just slightly mentioning his name as Bayraktar's banker. It is necessary to remember that many facts and documents about Bayraktar's life and work are still unfamiliar to Turkish historians and the documents we are going to publish will be revelation for them as well.

We are grateful to Russian historian Muller A. F. who writes about Manuk Bey's important role in Russo-Turkish relations in his monograph devoted to Bayraktar that is based on the documents from Russian archives. He also writes about Manuk Bey's participation in Rusjuk's group and claim that

¹⁷ Hereinafter referred to as Rusjuk group

Ahmed Efendi, the governor of Rusjuk and Manuk Mirzayan (better known as Manuk Bey) were also members of that group "though Turkish historians do not remember them". Muller writes, "Manuk Bey played a more modest but equally important role. Being a Christian, he would not like to have a governing post in Turkish government. But Bayraktar's financial means and the connections of his commercial activities were under Manouk Bey's control. Manuk Bey was also responsible for another important task, i.e. regular payment of wages to soldiers. Finally, Manuk was a very wealthy person and though iron and gold were "functioning hand in hand" in Turkey those days, they still did not have equal rights. The sword was more fearful, while the money was more powerful. Hence, Manuk Bey was introduced as "Eminence grise".¹⁸

The Russian historian also refers to Manuk Bey's connections with defunct Tersenekli, emphasizing that he had an important influence on the formation of Tersenekli's pro-Russian moods.

The same Muller says the following in his speech about Ramiz Pasha in Bucharest, "If Abdullah Ramiz Efendi was Mustafa Pasha's right hand in Rusjuk group, then famous Armenian banker Manuk Bey Mirzayan was the left one".

As we can see later, this Rusjuk group would have an undeniable role for Bayraktar Mustafa Pasha.

9.

Napoleon Makes Turks Angry

Rusjuk group had two main goals: to free the country from janissaries' tyranny and to try to develop relations with Russia, firstly putting end to the war. These goals were the ones each patriot aimed to realize in those difficult days for Turkey when "The Sick Man" refused to recover, being destroyed inside and surrounded with external danger.

Hence, Rusjuk group did not consist of Russian betrayers. They made up their mind to beware of France and aimed at establishing connections with Russia out of belief that a country would be in danger when relying on "remote saints". The members of Rusjuk group who were able to escape from janissaries had to seek shelter in Russia. That's why the news was spread among Turks that former Commander-in-Chief Bayraktar was a Russian agent and betrayer.

Anyway, Turks had reasons for being beware of Napoleon. They could witness that the French Emperor was inclined to warm relations with Russia at the expense of Turkey, while encouraging the latter in Russo-Turkish battle.

---

¹⁸ A. F. Muller, Bayraktar Mustafa Pasha, Moscow, 1947

Shortly after sending Commander-in-Chief Sebastiani to Constantinople as a savior of the Ottoman Empire, Napoleon signed several agreements. Some of them seemed to be in favor of "The Sick Man", while the others were prone to support its enemies. Turks could not take into account that Napoleon himself was confused about his different opponents. His confusion led to sign different treaties one after another. Napoleon's thirst for glory, passion for adventurism and suspicion for both proponents and opponents caused discrepancy especially in his attitude towards Turkey.

While terrified Turkish governors were not able to see positive sides of events, the patriotic group of Turks gathered in Rusjuk could better evaluate the situation. Napoleon signed the Treaty of Tilsit with Russia on July 7th, 1807. Rusjuk group would have felt some danger from it, even if they had not known Napoleon's secret intention, i.e. "if treaty of solidarity was not signed between Russia and the Sublime Porte within three months, France would unite with Russia and both sides would agree to free all provinces of the Ottoman Empire in Europe from Turkish yoke except Constantinople and Rumelia Region" (Article 8).

The Truce of Slobozia between Russia and Turkey succeeded on August 12/24th, 1807 and was signed due to Giyermينو's efforts whom Napoleon had sent to Wallachia to organize a truce between two sides. However, Rusjuk group did not want the negotiations to take place in Paris under Napoleon's control who would allegedly protect Turkish interests as persuaded before by French agents.

A Turkish historian and professor Enver Ziya Karal is the author of "The Ottoman History", volume V, which includes the period of 1789-1856. Talking about the Russo-Turkish Treaty of Tilsit signed on July 9th, 1807 he says, "Napoleon took advantage of Russo-Turkish battles as Russia had to allocate much forces to the fight in Turkish frontier and lost the Battle of Friedland to France, hence having to negotiate with Napoleon".

The historian continues, "Napoleon sacrificed Turkish amity in Tilsit and even referred to Turks as *wildlings that can no longer be humans*. In fact, Napoleon used Turkey in his foreign policy as a pawn and a tool. He thought to guarantee Russian support in his European plans through Turkey".¹⁹

The same days as Rusjuk group resided in the capital of the Ottoman Empire and Bayraktar managed to occupy the post of the Grand Vizier and negotiations were being made with Russia to sign the treaty of solidarity without the help of France, on October 12th, 1808 the very same France would agree with Russia in Erfurt to "have Danube as a boundary".

---

¹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanli tarihi*, vol. V, 1961, pg. 102-103

Enver Ziya Karal says that Turkish officials understood Napoleon's bifacial policy towards Turkey and realized that "there is no need to remain ally with France".²⁰

10.

Bayraktar Mustafa Pasha

Napoleon could not help worrying about the unexpected turn of events in Danube. He lost his trustworthy companion in the face of Selim, whose naivety could have easily been used in favor of his plans. On the other hand, his former companions were now Rusjuk members inclined to the idea of Russo-Turkish amity.

Turkish chronicler Enderuni Bekir Efendi writes that after the events of Constantinople in 1807 Commander-in-Chief Sebastiani left the capital and met Bayraktar on his way to France. He tried to cunningly convince the latter to again place Selim to his throne, who would obviously follow French policy.²¹

However, Bayraktar was not so naïve to be caught in his trap. People around him, particularly his close advisor Manuk Bey were also vigilant.

The French consuls of Danube Region could not help worrying about Manuk Bey's influence on Bayraktar Mustafa Pasha. His influence would become dangerous for France when Rusjuk group's plans of Russo-Turkish amity turned into actions.

In January 1808, Bayraktar Mustafa Pasha and Ahmed Efendi, the governor of Rusjuk were already writing to Prince Ypsilantis in Kiev for the purpose of amity. They hoped that the prince of Wallachia would use his connections with Russia to smooth the way of Russo-Turkish amity.²²

Poghos Sebastyan, Ypsilantis' former companion also writes to him, saying that Bayraktar, Ahmed Efendi and Manuk Bey are for him and against Sutsu, who came to take his post in Bucharest.

The attempts of amity would hardly succeed if Prince Prozorovsky did not become the Commander-in-Chief of Russian army.

Prozorovsky's first contact with Turks was at the beginning of 1808. In his amicable letter to Bayraktar he asks to pass three confidential letters to their addressees. The recipients were Grand Vizier Celebi Mustafa Pasha, Reis Efendi and Nishanchi Bashi. The main subject of the letters was the exchange of captives. In reality, the return of some Turk captives became the subject to create contact between two sides.

²⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanli tarihi*, vol. V, 1961, pg. 103

²¹ Enderuni Bekir Efendi, *Vaka i cedide*, pg. 30-31

²² The archives of Russian foreign relations in Russia, case 1918, pg. 153-154

In response, Bayraktar writes to Prozorovsky on February 7th, 1808 (January 26th) that his confidential letters have been sent to addressees and expresses his wish for soon reconciliation of their countries²³. Bayraktar's letter (we will refer to its full version in the article) was the second favorable step for starting relations with Russia.

On February 10th (January 30th), 1808 Prozorovsky informs the Minister of Foreign Affairs Rumyantsev about his application to Turkish sadrazam (the Grand Vizier) sent through Bayraktar Mustafa Pasha, adding that the latter showed amity in his response and even sent gifts to him. Attaching the copy of his letter sent to the Grand Vizier, Prozorovsky wants to know what impression his application has made on the autocrat.²⁴

In this letter on February 10th, 1808 Prozorovsky also speaks about the impression he got from Bayraktar's letter, especially focusing on the motives for signing the treaty of solidarity. The reader will find Prozorovsky's letter in the article as well.

On April 23rd, 1808 we will find Poghos Sebastyan in Iasi²⁵; one of those four Sebastyans (Poghos, Mesrop, Gabriel and Martin) who were familiar with political nuances of the region and collaborated with Manuk Bey within the framework of his diplomatic activities. He had a duty of putting contacts and negotiations into practice.

Indeed, Poghos Sebastyan's meeting with Prozorovsky had the desired outcome as Prozorovsky decided to send his delegate to Rusjuk for meeting Bayraktar Mustafa Pasha.

The French agents' concern grew in 1808 as the Russian delegate arrived in Rusjuk. That person was Bervits, who first met Manuk Bey as the latter was responsible for negotiations with Russia and also reserved the right of concession even though it was outside of his military competence. It could be a matter of discussion only in the Sublime Porte.

In June 1808, Meriaj, the French consul of Vidin writes to his government from Rusjuk that a Russian titled officer has already arrived at the end of May and stopped at Manuk Bey, Mustafa Pasha's banker who is also his advisor and agent together with Poghos Sebastyan and the owner of great estates in Wallachia. Meriaj says that the Russian agent has come to negotiate with Mustafa Pasha. He wants the Sublime Porte to call back Muhib Efendi, their delegate in Paris and aims at ending negotiations in Slobozia without a mediator, in that way leaving French mediation out due to which the provinces

²³ The archives of Russian foreign relations in Russia, case 1919, pg. 163-164

²⁴ The archives of Russian foreign relations in Russia, case 1919, pg. 171-174

²⁵ The archives of Russian foreign relations in Russia, case 1918, pg. 124-129

invaded by Russia must have been emptied out. All the suggestions are not known.

Meriaj continues, "The Russian officer or agent stayed at Manuk Bey for 34 days, met Mustafa's trusted person Kyose Kehya Ahmed Efendi who had been serving in the Sublime Porte. Mustafa Pasha reported the Sublime Porte about Russian suggestions but Sultan rejected them. Kyose Kehya was called to Adrianople and was reprimanded for getting involved in such suggestions. Russia made promises to Manuk Bey and it is said that he has already received the monopoly of salt mine in Wallachia that will annually bring a profit of two million".²⁶

The Truce of Slobozia needed to be prolonged in order to continue relations.

On July 6/18th, 1808 Prozorovsky writes to Bayraktar Mustafa Pasha that he is ready to prolong the Truce till the end of negotiations in Paris for Russo-Turkish conciliation.

It seemed Russia already started trusting Bayraktar Mustafa Pasha. They were also aware of Bayraktar's efforts to get rid of French custody.

On July 14/26th, 1808 Prozorovsky informs Rumyantsev about Baraktar's plans against France as Manuk Bey reported him before.²⁷

On July 25th, (August 6th), 1808 in his report about the meeting with Manuk Bey, Bevrits also refers to Turks' not so much amicable attitude towards France.²⁸

11.

Napoleon and His Bites

Napoleon's bifacial policy with Turks did not prevent him from trying to win their trust again.

There were some bites in his efforts that he would use from time to time for attracting Turkey to his side and keeping its enmity with Russia.

One of the bites was the military assistance in the face of Dalmatian army that Napoleon had promised to send to Danube to help Turks in the struggle with Russia. Commander-in-Chief Sebastiani himself made this suggestion on the first days of moving to Constantinople.

In his biography, Manuk Bey reports that on November 24th, 1810 he wrote from Bucharest to Hovakim Lazaryan, the Prince of Petersburg to remind him of his service to Russia.

---

²⁶ Hurmuzachi, Documents, appendix B, pg. 517

²⁷ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1921, paper 443

²⁸ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1921, papers 404-405

"Witnessing my service some sneakers incited Turks' and some Europeans' enmity against me. However, I never broke my will and loyalty. Moreover, while the war was igniting the country and Europeans were sacrificing properties, I became more encouraged and industrious. They were continuously weaving new things to drive Russian forces out of cities in order to save their Dalmatian²⁹ compatriots. I could hardly persuade pasha not to accept their suggestion. He did so".³⁰

On March 12-24th, 1810 the Commander-in-Chief of Russian armed forces General Bagration sends a record from Bucharest, asking the Tsar to grant Manuk Bey the Order of Saint Vladimir for his unselfish service to Russian armed forces. He also remembers the following fact:

"During the Russo-Turkish war Commander-in-Chief Sebastiani suggested the Sublime Porte sending a French army of 25000 to Danube through Bosnia. The Sublime Porte accepted this suggestion but it needed to convince Mustafa Bayraktar to allow the movement of French army through the region under his control. A letter was sent to him and, at the same time, Commander-in-Chief Sebastiani sent his brother-in-law Khon and a French officer to persuade Bayraktar. Following Manuk Bey's advice, Bayraktar Pasha rejected French agents and sent them back. This rejection incited Commander-in-Chief Sebastiani's enmity towards Manuk Bey. He became Manuk's deadly enemy and complained about him in the Sublime Porte, calling him a bribed betrayer".³¹

On November 24th, 1810 Manuk Bey refers to the crusade of European newspapers in his long letter sent to Hovakim Lazarovich, his colleague in Petersburg:

"Witnessing my service, some Europeans who were hostile to Russia spread news about me in newspapers as if I am the deadly enemy of the Ottoman Empire and close partner of Russia".³²

In this way Manuk Bey would become a target for the French and all those who wanted Russia and Turkey to be enemies.

12.

Invasion to Constantinople

In July 1808 Rusjuk Yaran hurried to start its activities. The unbearable regime that janissaries had established in the Ottoman capital having a "puppet"

²⁹ Catholic Croatians living in the territory of former South Slavs

³⁰ The central state historical archive in Leningrad, fund 880, case 7, papers 76-83

³¹ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1937, papers 178-181

³² The central state historical archive in Leningrad, fund 880, case 7, papers 76-83

on the throne in the face of Mustafa IV, worried people who could foresee the expected disaster in Turkey.

A French famous historian Rambo describes him as follows, "New sultan Mustafa IV had long been known for his aversion towards reforms. The Ottoman countries attributed it to the news from Europe because Mustafa IV was an unversed person and could think of nothing but his amusement".³³

Concerned with the dangers threatening the country, Rusjuk group found it unacceptable to behave like an audience and do nothing. It became necessary "to kill the evil in its own lair" which was not an easy task, indeed. It was not only a matter of risk, but also experience.

In order to fulfill their great plan, Rusjuk group needed both Manuk Bey's advice and his financial support. Manuk Bey would play a remarkable role in the success of great invasion.

It is worth recalling that Ramiz who would later become Bayraktar's right hand, was not involved in the group from the very beginning. He had been exiled to Filibe (present Plovdiv) during Mustafa IV's regime. Manuk Bey's trustworthy companion Papik would visit him and persuade to join Bayraktar's team.

Rusjuk group's main mission was destroying janissaries' power, dethroning Mustafa and placing Selim III to throne again. There was no other way to succeed but for military invasion to Constantinople. Bayraktar Mustafa would head this invasion on his own.

It is quite obvious that the movement needed some preparatory work. First of all they must have paved the way without giving rise to doubt among Sultan and the Grand Vizier Celebi Mustafa Pasha about their real motives. For that purpose, Bayraktar sent Behij to Edirne to assure the Grand Vizier that the mission of Bayraktar's movement would only be directed against janissaries. Later Behij left for Constantinople. On the other hand, Bayraktar's another trustworthy person Haji Alin, having just a little group of conspirators by his side managed to take yamaks' leader Kabakci unawares in his house in Fanaraki and send his head to Bayraktar.

The events rapidly followed each other. On July 23rd, Bayraktar came to Constantinople with his trustworthy army. Sultan and sadrazam were taken aback. They just realized that Bayraktar had not come to Constantinople to restrain janissaries. They were right. At first he took sadrazam's seal from Mustafa Celebi and relieved the officials and mufti of their posts and eliminated yamaks' military units.

---

³³ Rembaud, *Histoire générale*, VIII, pg. 674

Five days later, on July 18th, Bayraktar walked to the palace. Mustafa had guessed he was coming to dethrone him and place Selim to the throne instead. But he would not allow. The doors of the palace did not open for a long time and when Bayraktar finally managed to go in, he found Selim III's corpse. Mustafa had ordered to strangle him.

The throne could not be empty. Bayraktar placed Mustafa's young brother to the throne. He could hardly be found hid under the blankets during the invasion as Mustafa had wanted to kill him as well.

The new sultan made Bayraktar stay by his side and gave him the seal of the Grand Vizier on the day of enthronement. New sadrazam's first act was the revenge for Selim. He brutally punished the authors and accomplices of his murder and Sultan Mustafa's relatives. On the very first day of his post he displayed 33 heads in front of the palace. He beheaded the former kaymakam Mustafa Tayar Pasha that aimed to become a sadrazam. Former Grand Vizier Mustafa Pasha was exiled to Ismail. Only Mustafa IV's life was saved and he was imprisoned.

Bayraktar's all companions in Rusjuk held posts. Ramiz became the Kabudan Pasha, Mustafa Refik filled the position of Kehya Bey, Mehmed Seid Galib became the defterdar (Minister of Finance). They formed four pillars of Bayraktar's hall.

He undertook the plan of reforms, first of all creating a regular army that would be called Seymen.

13.

Russo-Turkish Contacts in Rusjuk

When Bayraktar headed to the capital of Rusjuk in 1808, the newly started Russo-Turkish connections were in danger. Still, Bayraktar was reasonable enough to empower Manuk Bey to negotiate on Bayraktar's behalf in his absence. Bayraktar's endless trust towards Manuk Bey from the very beginning and the latter's devotion enabled Bayraktar to take a risk. Bayraktar showed his trust when asking for Manuk Bey's advice at a distance, empowering him to take actions, giving him white but sealed papers or leaving some space in letters blank for Manuk Bey to fill them before sending.

Hence, Manuk Bey had to stay in Rusjuk to continue Russo-Turkish contacts that entered a new stage those days.

Accordingly, when Baron Bervits, Prince Prozorovsky's delegate arrived in Rusjuk on July 11th, 1808, Manuk Bey welcomed him as Bayraktar had already left for Constantinople.

Manuk Bey would also meet Russian delegates, arriving in Rusjuk after Baron Bervits. Prince Merchikov was one of them.

Much later someone who was introduced as "beizaden" in Russian documents would also come to Rusjuk to meet Manouk Bey.

Manuk Bey reported Bayraktar about all those meetings. His records sent to Constantinople were not saved to our days maybe being lost in Turkish archives. However we know about them from Bayraktar's responses that Manuk Bey used to keep in his archive. Our readers will get acquainted with them in the documents attached to this article.

On August 6th, 1813 Manuk Bey sent biographic notes to Hovakim Lazaryants, the Prince of Siberia in which he indicated that after becoming the Grand Vizier Bayraktar had trusted the contact with Prozorovsky to him.

"In order not to ask for the support of other countries, Bayraktar authorized me to negotiate with Prozorovsky about the conciliation with Russia".³⁴

14.

Days of Bayraktar as Sadrazam

After Bayraktar's appointment to the post of sadrazam the contacts of fighting sides would enter a new stage. Sadrazam wanted to develop relations, clearly foreseeing dangers that threatened Turkey in case of long-lasting enmity. The discussions between Manuk Bey and Russian delegations in Rusjuk were semi-official though they were made on behalf of Bayraktar, and Manuk Bey had all his letters. Bayraktar's goal was formalizing those discussions and organizing the first official contact in the Ottoman capital with Manuk Bey's participation. As it can be seen in the documents, Bayraktar called Manuk Bey to Constantinople for not only introducing him to the new sultan and granting the imperial edict for the name of the Prince of Moldova, but also having him by his side during official negotiations.

He would need Manuk Bey when Russian delegate Captain Krasnokutsky arrived in Constantinople for making the contacts official, that is to say for officially passing Prozorovsky's letter to the Sublime Porte and receiving the answer of the Turkish government.

Alas, Manuk Bey could not leave for Rusjuk immediately as ordered by Bayraktar as there were some problems that only Manuk Bey could solve. So, being invited to Constantinople on September 14th, he could leave only on

---

³⁴ The central state historical archive in Leningrad, fund 880, case 7, pg. 76-83

October 6th and arrived 10 days later, being welcomed by a group of 100 Armenians.³⁵

Johann Bibika Rosetti and Poghos Sebastyan left for Constantinople with Manuk Bey to support him.³⁶ At the beginning of the war Rosetti was the deputy of the Prince of Iasi and later he moved to Silistra to help Bayraktar in his diplomatic relations. As regarded Poghos Sebastyan, we already know him.

Manuk Bey's trustworthy companion Papik was also with him in Constantinople. He was next to Manuk Bey during all his activities and was familiar with all stages of his work. He was the one to write down memoirs about Manuk that would later be used by Mser Mseryan to write Manuk Bey's biography.

It is worth mentioning that Turkish historians pass by Manuk Bey's mission in Rusjuk as well as his role in Constantinople on these fatal days.

Fortunately, Krasnokutsky wrote down all details of his mission in Constantinople, telling that he arrived in Constantinople on November 12th and firstly met Manuk Bey. He also writes that the welcome was very warm and Prozorovsky's letter was solemnly read in Divan and he was promised to receive the Turkish answer in two days, i.e. on November 14th. He adds that on November 15th Turkish delegation with Constantine Mourouzis as a translator would leave for Iasi for final negotiations as Mnauk Bey had reported before.³⁷

Based on Papik's memoirs Mseryan also described the welcome of Russian delegate in the Sublime Porte:

"Mustafa Pasha welcomed Krasnokurtsky whom Russian Commander-in-Chief had sent as a messenger together with a translator. Bayraktar only had Manuk Bey by his side. When Krasnokurtsky read the letter, Bayraktar told him, "Napoleon promised to battle against Russia and drive them out from Wallachia and Moldova. Due to wise and trustworthy Manuk Bey, we realized that this promise was just a bait of France and nothing would be done on that matter".³⁸

Mseryan adds that Bayraktar's conversation with the Russian delegate was short because he wanted to continue negotiations in Rusjuk where he would go after Bayram.

Bayraktar instructed Manuk Bey to send gifts to the Tsar through Krasnokurtsky. Diamond jewelry in the form of diamond crescent and a star and

³⁵ The archive of Russian foreign relations in Russia, case 1922, pg. 317

³⁶ The archive of Russian foreign relations in Russia, case 1922, pg. 86-87

³⁷ Krasnokutsky A. G. Daily notes about the trip to Constantinople in 1808, Moscow, 1815, pg. 25 and 29-30

³⁸ Mseryan M. Manuk Bey Mirzayan's biography, pg. 170 (manuscripts are kept in the Matenadaran after Mesrop Mashtots)

255000 mined coins would be given to Krasnokurtsky after Bayram.

Napoleon's agents also knew about Russo-Turkish contact.

On December 31st Meriaj writes to Talleyrand from Vidin that "he is sure that in spite of the events taking place in Paris, the Grand Vizier Mustafa privately negotiates with Russia through Ypsilantis' former agents Manukchi (he means Manuk Bey) and Poghos who left for Bucharest after the revolution in Constantinople".

However, negotiations with Russian delegate would stop because of the awful events in the Ottoman capital.

15.

Bayraktar's Tragic Death

Bayraktar's reign did not last long. In fact, his power as a sadrazam appeared to be less stable than it was during the struggle against janissaries. The glory started to change him. Bayraktar's soldiers moved to Rusjuk from Constantinople. Bayraktar decided to ignore janissaries, as if they were evermore destroyed. In reality, they were waiting for a proper moment for revenge.

Bayraktar ignored even Manuk Bey's advice, who was asking to leave his work in Constantinople and move to Rusjuk to be in safety. Bayraktar could not decline young sultan's request and decided to stay by his side, aiming at implementing Sultan Selim's reforms with the help of respectable people of Anatolia and Rumelia who had promised to support.

Janissaries were secretly conspiring, waiting for the best moment to terror the city again. That moment arrived. On the Islamic holiday Laylat al-Qadr, that coincided with Ramadan (November 14th), Bayraktar gave leave to his loyal soldiers who were watching the city and only a few soldiers were left in the Sublime Porte.

That night janissaries attacked Bayraktar's people spread in the city and 6000 of them invaded the Sublime Porte that was watched by only 200 soldiers. At first, they ignited houses around, later destroyed the Grand Vizier's properties. After heroic self-defense Bayraktar became fully desperate and burned the barrels of powder kept in the tower where he lived. the next day only his corpse would be found.

Bayraktar's people, that were spread throughout the city, could not reach the Sublime Porte to help him. Nevertheless, they resisted in different corners of the city, hurrying to defend Sultan Mahmud in the palace that was also invaded. Now, the crowd wanted to dethrone Sultan Mahmud and return Mustafa instead.

Their cries became decisive for Mustafa. Mahmud's people strangled him, thus revenging for Sultan Selim.

However, rebels would finally win.

Bayraktar's companions had nothing to do but escaping from the capital. Manuk Bey was one of them.

Russo-Turkish negotiations stopped. Russian delegate Krasnokurtsky happened to be with Manuk Bey that fatal day, who had arrived to know the answer of Turkish Government and return to Prozorovsky the next day.

However, he had also no choice but leaving Constantinople.

16.

Bayraktar's Co-thinkers Gather in Rusjuk

After Bayraktar's murder one-time Rusjuk group was razed to the ground. Its main members that had hurried to Constantinople to take governing posts under Bayraktar's reign, had serious reasons for being afraid of janissaries' revenge. They found a shelter in Rusjuk that was still free from janissaries' influence and was governed by Bayraktar's former right hand Kyose Kehya Ahmed.

So, Bayraktar's co-thinkers gathered in Rusjuk and even started thinking about organizing rebellion against Turkish Government. Alas, it was beyond their power. Janissaries were gradually strengthening their positions in Constantinople and were now trying to make Mahmud II a "puppet". The only reason for saving Mahmud's life was his origin. He was the last member of Al-Osman family and there was no any other male candidate to place to the throne.

On the other hand, the new regime gained points of support in Rumelia regions and attracted governors to surround Rusjuk.

Yet, Constantinople hesitated for a moment. They even acknowledged Kyose Kehya Ahmed Efendi as the governor of Rusjuk. We may suppose that Sultan had a role in this decision. It was Ahmed Efendi who had found Mahmud and saved his life on the day of Selim's murder.

On January 28th, 1809 Meriaj writes to Shampian from Craiova, "The Sublime Porte had to acknowledge Kyose Efendi as the Commander-in-Chief of Turkish armed forces in Danube. Kyose had long been negotiating with Russia like Manukchi (Manuk Bey) who is a wealthy man and an important figure in Wallachia and is currently living in Rusjuk. Kyose Kehya received gifts through Kiriko, the Russian consul in Bucharest."³⁹

Besides Manuk Bey, Kabudan Pasha Ramiz and Inge Bay soon gathered around Ahmed Efendi, ready to support him.

---

³⁹ Hurmuzanchi, Documents, appendix, pg. 536

Rusjuk former group's member Mehmet Tahsin, who had been the Minister of Finance (refterdar) under Bayratar's reign, was also murdered during janissaries' attack on November 14th, 1808.

Only Mehmet Said Galib Bey who was also Rusjuk group's member and chaired foreign affairs as Reis Efendi under the reign of Bayraktar, could escape persecution. Moreover, he would have his participation in the country's foreign affairs under the name Reis Efendi in future as well. As next article indicates, he would lead Turkish delegation in Russo-Turkish peace negotiations and would always preserve good relations with Manuk Bey.

As known, the enmity would last three and a half year. Together with military actions, attempts of conciliation would also be made during that period of time and Manuk Bey would always have his active participation in it.

***

Undoubtedly France was delighted with Bayraktar's death. The most dreadful obstacle for their plans disappeared. France hoped that new governors of Constantinople would stop Russo-Turkish negotiations for conciliation and would furiously continue the war.

France would have experienced the same delight when Rusjuk's core had completely destroyed. In that case, France would get rid of the last group of people who wanted to develop relations with Russia.

However, events proceeded in another way.

17.

In the Language of Documents

Before closing the first phase of Russo-Turkish negotiations caused by Bayraktar's death, we decided to attach some documents from Manuk Bey's archive.

These documents that are being published for the first time, come to uncover Manuk Bey's important role in the efforts of developing Russo-Turkish relations and to show the endless trust Bayraktar had towards Manuk Bey not only while being the governor of Rusjuk and the Commander-in-Chief of Turkish armed forces in Danube but also after becoming sadrazam.

These documents also show the Russian military officials' respect towards Manuk Bey that would strengthen after 1808 when he acted in favor of Russia. He did so firstly helping Russian armed forces in its future activities and later contributing to the process of Russo-Turkish treaty of solidarity. As the

second part of the article shows, this agreement seriously influenced Napoleon's failure.

Some documents have also been taken from Russian foreign relations archive. We will make use of their copies that were saved in Manuk Bey's archives in Bucharest. We aim at uncovering the first phase of Russo-Turkish contact, particularly Bayraktar-Prozorovsky relations. Another range of documents will be attached to the second part of the article and it will be dedicated to Manuk Bay's role in the Treaty of Bucharest.

I.

From Bayraktar Mustafa Pasha to Prince Prozorovsky

Rusjuk, February 7th (January 26th), 1808

My grand and majestic friend,

I cannot express my happiness when I read your letter that so evidently introduced your wish to re-establish the harmony and mutual understanding between two empires and to strengthen the ties that already unite them, thus presenting people the so much required rest and peace. These feelings come to complete the High opinion about you which is the reason for my devotion to you. I cannot stop wishing you well-being and always looking forward to your amity. It is known that the Ottoman Empire desires to establish peace with the Russian Empire and rebuild their one-time amity if Petersburg's royal court wishes the same as indicated in your amicable letter, and nothing corresponds with the views of the Sublime Porte better. And undoubtedly this is why after the Treaty of Tilsit Russian royal court authorized you to negotiate and sign the so desired treaty of solidarity between the two empires. When trusting this mission to a bright-minded person like you, Russian royal court intended nothing but hastening the process of re-establishing amity and ideal harmony that once happened to exist between one-time allies. We are likely to facilitate this process and achieve the desired result sooner with the help of direct relations we have adopted. It is clear that you would like to contribute as a person who has authorities to take measures for succeeding.

As you have already opened the door to conciliation and amity, it is reasonable of you not to close it anymore, being guided by truthfulness and honesty as always and ignoring formalities. We should have no third party and should be in permanent and direct correspondence if we want to preserve the amity. Following the rules of bravery and being a serviceman, I never entrust my work to others and do not allow anyone intervene in it as I am used to doing

my job on my own. As a brave and noble man you should behave in a friendly manner and our responses and relations should be only known to us.

Our posts oblige to serve our sovereigns that sponsor us, be helpful to people and endeavor to create rest and peace for our nations. So, Mustafa Pasha is writing to Prozorovsky without formalities to honestly share his considerations in this letter that is sent through our trustworthy man. We expect honest reciprocity from your side when you receive and read it. We would ask to stay true to our amity and honest relations.⁴⁰

II.

From Prince Prozorovsky to Russia's Foreign Minister Rumyantsev

Iasi, February 10th (January 29th), 1808

You may remember my letters about Seresker⁴¹ Mustafa Pasha who had started to develop amicable relations with me through letters or my messengers sent to him. In one of his letters addressed to me he said to have gained a new companion in the face of me.

On January 22nd, I reported you the ending of his letter in my writing N 72. Now I am sending the copy of Mustafa Pasha's translated letter under the heading E.

Your Highness will certainly be surprised with his suggestion and amicable expressions. You can see enclosed its translation of the letter and the list of gifts I have received. I should send them to my wife at the first opportunity as they are all for feminine use.

I may conclude from the letter that Mustafa Pasha does not trust the Sublime Porte and wants to sign a treaty of solidarity with Russia in private conditions so that we appoint him the governor of this region and act against The Sublime Porte together. On the other hand, different passages of his letter prove that he preserves that duty for two emperors. Hence, we should notice that the Sublime Porte knew about this letter and he was only used as a means to send it.

The information under the heading F (though not being official) assures that the French messenger brought unpleasant news to the Sublime Porte from Paris, i.e. the pretensions of Russia and France demand the secession of some regions from the territory of the Ottoman Empire. Now has the Sublime Porte lost his faith in mediator Napoleon and does it want to sign a treaty with Russia

---

⁴⁰ The archive of Russian foreign relations in Russia, case 1919, pg. 163-164, French translation

⁴¹ Minister of Defense

in private conditions without the third party? It is something that cannot be fulfilled secretly.

My response to Mustafa Pasha was based on my conjecture. Its copy can be found enclosed under the heading G. In the existing situation, I must have showed him my honesty. I had to give a long explanation to Mustafa Pasha, stating that I do not believe Turkey would cede territories and finally proved him that the author of the plan could possibly be England for making us signing this private treaty with the Sublime Porte so that to re-establish alliance with our royal court. ,

Should the French happen to read my friendly letter, nothing is written there that may correspond with their interests. I have just shown His Imperial Highness' wish to establish peace in the world particularly between the two empires, indicating at the same time that the treaty of solidarity should be signed honorably and without concealed benefits. In the ending of the letter I disclosed their similar machinations.

Lastly, in response to Mustafa Pasha's gifts, I sent him the best fur-coat costing 3000 rubles. For this purpose, I would ask to send me some things as it is impossible to foresee when I will need them.

Now, I will be glad if His Imperial Highness approves my gifts.

You know very well how complicated political problem can be even for people who get used to them from early years. If I have some experience, it is gained due to my service in armed forces. Hence, I would ask you to gladden me as soon as possible with the news about His Imperial Highness' evaluation of my tactics. At the same time, please, let me know your opinion and conclusions you have come to. With your amiability you make me be grateful to you and preserve my sincere respect and devotion towards you.⁴²

III.

From Bayraktar Mustafa Pasha to Manuk Bey

Constantinople, August 26th, (Rajab⁴³ 3rd 1223)

I received your letters one after another and got acquainted with their content. I was glad to know about the warm welcome you had organized for Admiral Prozorovsky's delegate Bervits, Prince Menchikov arriving after him and Beizade⁴⁴ who arrived the last.

---

⁴² The archive of Russian foreign relations in Russia, case 1919, pg. 171-174

⁴³ 7th month of Islamic calendar

⁴⁴ Son of a Prince

I do agree with the answers you gave during the discussions as they fully correspond with current requirements.

As regards the orders that you asked for, though not being actual yet as the conciliation has not started, I will organize it soon.

Mahmut II's enthronement and my appointment to the post of the Grand Vizier prevented from answering Prozorovsky's last two letters. To my belief he is aware of the current situation and will send another letter and as we can predict good preconditions concerning the European problem, I wrote a letter to the field-marshal, informing that I have given some instructions to you. As you see I have sent the letter addressed to him, leaving a part of it blank so that you can fill. Below I will give you the above mentioned instructions so that you know what to do.

I read the response of the commander (muhafiz) of Vidin and its French consul's letter concerning the problem of Serbia that the French agent in Constantinople had received and sent to Reis Efendi, our Minister of Foreign Affairs. Prozorovsky must be informed.

It is clear that problems were always solved with the help of power. As a caution to Russia, we should try to strengthen those regions with armed forces and with God's help we will do the same in future.

According to the news that I get, there is a rebellion in Spain. Taking into account the fanaticism and naivety of Spanish people, they will not give up. Accordingly, Bonaparte has to move armies from Poland and other places into Spain.

The French agent will try to reject this news particularly about Austrian preparations that anyway confirm its reality.

In response to Beizade's concern of whether Russia can rely on Turkey in case the war with France resumes, state that in such a case Turkey will not let Russia down. On that occasion we can refer to the problem of seven islands.

Taking into account the situation in Spain and the events that rage the world, it becomes clear that both countries will benefit from conciliation that was shattered for nothing.

Please inform field-marshal about all these points in a proper way and ask to send the response.

Besides, learn about Spanish-French events and ask whether Austria-Russia negotiations will take place. Let us know as soon as you get response.

Should you be asked anything about us, tell them you should come here but do not know the exact time.

We believe in your power and fully trust you.

Try to find ways to sign a private treaty, thus making a great service not only to me but also to the Ottoman Empire.

Should we not achieve the desired result the counteraction will be dangerous in France. Hence, you should be very careful in your actions.

MUSTAFA

The archive of History Museum of Bucharest, Nr. 26510 Original.

Turkish.

IV.

From Bayraktar Mustafa Pasha to Manouk Bey

Constantinople, September 14th, 1808

Majestic and loyal Manuk Bey,

I got acquainted with your letters sent through Kucuk Tatar Khalil. I am writing this note to inform that you can move to Constantinople if your absence does not endanger Rusjuk and Danube regions. Discuss with your companions and as mentioned above come here if you find it appropriate. I hope you will act as needed.

MUSTAFA

The archive of History Museum of Bucharest, Nr. 26419 Original.

Turkish.

V.

From Bayraktar Mustafa Pasha to Manuk Bey

Constantinople, September 14th, 1808

I received your response and sent a letter addressed to Prozorovsky, leaving a blank space in it. After reading please hand it to him if you find it necessary. Now I have a mission for you. News is spread about Russo-Swedish Treaty and French Ambassador's departure from Petersburg. If it is confirmed, the situation in Europe will change becoming beneficial for the Ottoman Empire.

Russia must know some information so you can inform Birvits who is in Rusjuk now. Please tell him, "Our Grand Vizier did not know all the details of the situation from the very beginning. Though our Grand Vizier's pro-Russian and anti-French moods were well known, he was not notified about the real essence of the situation. Now that he has already accepted the post, he

learned the reality and here it is! When Commander-in-Chief Sebastiani came to Istanbul he tried his best to attract Turkey to his side through the Russo-Turkish war. Eventually our decedent emperor answered that he would not battle against neighbor Russia. After staying there for a while, Sebastiani showed some letters sent from his government containing news about Russo-English machinations against the Ottoman Empire that had allegedly been reported from Petersburg. He wanted to prove the truthfulness of his words referring to Russian armed forces on the borderline, thus trying to deceive our country. Though the Ottoman Government took some precautionary measures, Russian armed forces took some pointless actions against the Islamic Empire and invaded "its land" until English navy reached Istanbul. The above mentioned Commander-in-Chief referred to these events to prove his statements.

Today French officials both in Paris and in Istanbul continue their intrigues talking about Russian intentions and assuring that French emperor endeavors to prevent them through correspondence otherwise he will use his military forces in Poland.

Bayraktar understood everything, saw even previous letters of France on this matter and realized that nothing would end in Paris.

On the other hand, Europe is in a chaos because of Spain and France started to again incite the Ottoman Empire. Remember that Bayraktar is inclined to our old neighbor Russia. However, he cannot pass anything to Sultan without your concrete actions in this situation.

Undoubtedly, these days the reconciliation agreement will be beneficial for both sides.

One of these days, I will leave for Constantinople to solve a number of important problems and return. You had better respond as soon as possible so that I can report Bayraktar and we start the process at the first chance.

The knowledge of preconditions will be very helpful.

Anyway your opinion is very important for choosing the most convenient camp. Hence, do whatever your wisdom dictates".

MUSTAFA

The following note is written on the envelope in Turkish, "To honorable and respectable Manuk Bey who is in Bucharest" and in French, "To Manuk Bey to Bucharest".

The archive of History Museum of Bucharest, Nr 26232. Original.
Turkish.

VI.

From Bayraktar Mustafa Pasha to Prince Prozorovsky

Constantinople, November 13th, 1808

I have received your amicable letter through our trustworthy man in Rusjuk Manuk Bey and assigned him some tasks. Taking into account the amity between us and our desire to re-establish one-time good relations of our countries, I found it necessary to assign Manuk Bey to inform you about the current situation.

After being notified, we think you will tell us your opinion.

Undoubtedly you may also take into account that not a single country or region has an experience of delaying the signing of the treaty of solidarity more than a year after the truce, especially when the "obstacles" are not unveiled.

However, it's clear that not a single obstacle can prevent two great empires from recovering amicable relations and that the treaty of solidarity will be favorable for both countries. Accordingly, you will do a great favor contributing to the realization of the process. This is what made me write this letter.

Our wish is to get the so much desired response from you as soon as you get the letter.

The Archive of History Museum of Bucharest, Nr. 26390. Original.

Turkish.

Annotation: This letter is not kept in Russian archives with the simple reason that Prozorovsky did not get it. We found it among Manuk Bey's documents with a Turkish note on its envelope written in Armenian letters. Probably it was written by the clerk of the archive. The note says, "From the Grand Vizier to the Field-marshal about the quick implementation of conciliation. As supposed, it did not reach its addressee".

The letter could not have been sent as janissaries' rebellion took place on November 14th, 1808, the day after Manuk Bey had received the letter. Bayraktar was murdered and Manuk Bey escaped from Constantinople. Consequently, the letter lost its value.

Pages from Manuk Bey's Life*

Siruni H.Ch

B

Supporting Kutuzov

1.

The new core of Rusjuk

Bayraktar Mustafa Pasha's tragic death on 14 November 1808 interrupted the negotiations attempted to conduct between Turkey and Russia for a while, attempts that were made when Bayraktar was in Rusjuk still as the Commander-in-Chief of Turkish armed forces operating in Danube and was to be so after getting the position of sadrazam⁴⁵. At first, the meeting which was to be held on November 15th, failed, when Russian delegate Krasnakutski had to go to the Sublime Porte with Manuk Bey for getting the Grand Vizier's⁴⁶ answer to Prozorovsky's offers. And after the tragic night, Bayraktar's close colleagues, especially those who were with him in his efforts to become closer to Russians left Rusjuk one after another.

All those would come to Rusjuk now to unite and form the new core which would not only stay loyal to the traditions of Bayraktar despite the new domination of janissaries, but also would have been for coming to terms with Russia.

Here Manuk Bey also had an important role to fulfill. Rusjuk had long served as a citadel for Manuk Bey where he had been building relations for decades and was highly popular among all classes. His popularity was spread over Danube region and the close ties he had with all the governors of that region, ensuring an exceptional position for him.

This very position was intensified especially by the popularity he had among Russians, with whom he was the one to communicate under the reign of Bayraktar, and now, when there were new efforts envisaged for coming into terms with Russia, Manuk was destined to become the link between the parties.

---

* See the beginning in "archives of Banber Armenia number 3, 1969"

⁴⁵ In the Ottoman Empire, the Grand Vizier (Turkish: *Sadrazam*) was the prime minister of the Ottoman sultan, with absolute attorney and, in principle, dismissible only by the sultan himself.

⁴⁶ The title of the minister and senior officials in the Muslim countries, the head of the political and military department.

New Contacts with Russia

Kyose Kehya Ahmed Efendi, having hardly taken possession over Rusjuk lands, was firstly troubled with restoring friendly relations with Russian command and paving a way of understanding between the two fighting sides. He especially took into account the fact that Russia could possibly restart the interrupted military operations, which could have been disastrous for Turks, especially in this troublesome situation.

On November 20th, 1808 he sent one of Manuk's trustworthy men Martin Sebastian to Bucharest to meet Prince Prozorovsky and express his greatest desire to develop friendly relations with Russia which was planned by his ancestor Bayraktar Mustafa Pasha together with the commander-in-chief of Russian armed forces. Martin was warmly welcomed by the Russian commander-in-chief whom he presented gifts sent by Ahmed Efendi. Answering the commander-in-chief's questions he provided the latter with the detailed information on the new state of things among Turks. Prozorovsky himself affirmed his aim at friendly relations "towards this good neighbor"⁴⁷ from Rusjuk".

Ahmed Efendi could do nothing without Manuk Bey. He not only needed Manuk's advice but also the latter's popularity among Russians. Fortunately, Manuk had already left Constantinople and reached Vize.

Ahmed Efendi immediately sent fifty horsemen to meet and safely take him to Rusjuk.

Immediately after reaching Rusjuk from Constantinople Manuk Bey's first concern was to revive relations with Russia for restarting the interrupted negotiations. Ten days after reaching Rusjuk he went to Bucharest, where he was warmly welcomed by the Russian commanders.

In a letter from Bucharest written on November 28th, 1808 (December 10th) local Russian consul Luca Chirico informs that, Manuk Bey arrived in Bucharest from Rusjuk that morning accompanied with Martin Sebastian, bringing a letter written by the governor of Rusjuk Ahmed Efendi addressed to Prozorovsky, affirming his loyalty to him. On that occasion Manuk Bey told that according to news the French ambassador to Constantinople had mysterious contacts with rebellious janissaries when he moved to Rusjuk from Constantinople after Bayraktar's murder, aiming at preventing any effort of contact with Russia.⁴⁸

⁴⁷ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1922, papers 495-496.

⁴⁸ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1922, papers 566-567.

Manuk Bey introduced to Russia the situation in Rusjuk at that moment and the readiness of Governor Ahmed Efendi and Bayraktar's former co-thinkers to restore negotiations. Russian commanders also showed their willingness and it encouraged Manuk Bey to return to Rusjuk and push Turkish governors to take tangible actions. In fact, they found it necessary to send a delegate immediately to Constantinople to clear the situation to the Sublime Porte.

However, at that very time, the Sublime Porte was thinking about destroying the core formed in Rusjuk. Sultan Mahmud, giving way to janissaries' pressure, wanted to sign an order which would sentence Ramiz Pasha and Ahmed Efendi to death as traitors and assigned Husrev Pasha and Molla Agha to execute their sentence, which was not so easy though. Indeed, Aidin Pasha, the Commander of Giurgiova who was asked to help in executing the sentence, did not want to become a tool against two of his friends.

However, the news had already been spread everywhere resulting in an unpleasant situation for Ahmed Efendi and Ramiz Pasha.

However, it was difficult to find points of understanding between Rusjuk and Russian commanders. Certainly Russia was aware of the complicated situation of Turkey at that time and probably wanted to make use of that situation in order to win without great sacrifices. They wanted firstly to take Rusjuk and Giurgiova without war and set hopes on Ahmed Efendi's assistance so that those fortresses of Danube surrender, that served as an anchor for Turkish defense. However, it was impossible for Ahmed Effendi to be willing to do so. Though being the governor of Rusjuk, he was surrounded with enemies who would hinder any of his initiatives. Moreover, he already did not feel safe about his post of the governor and thought about asking Russia for asylum.

A difficult situation emerged for Manuk Bey as well. Based on Papik's information, his biographer says, "I saw Manuk Bey who was in danger. He was insanely impudent towards difficulties. He decided to enter Bucharest while Russian forces were still there. Manuk Bey aimed at encouraging Ahmed Efendi and Ramiz Pasha to find ways for reaching Bucharest. As you have already organized a turnout, you have been condemned to death and are currently in danger".

Both Ahmed Efendi and Ramiz Pasha were less officious, though being aware of the difficult days waiting ahead.

Manuk Bey's departure to Bucharest could evoke complaints among the population of Rusjuk. Hence, the Turkish officials had to spread the news that Manuk Bey would leave for Bucharest to meet and help Galib Efendi who had

been sent by the Sublime Porte to start negotiations with Russians. Manuk Bey immediately left for Bucharest, leaving his family in Rusjuk under the care of Papik.

Indeed, when Galib Bey arrived in Bucharest and found Manuk Bey, who warmly welcomed him.

Manuk Bey felt that these new conversations between Turks and Russians were not so productive. Therefore, he sent a message to Papik, requesting to move his family to Bucharest, which was not an easy task because the population of Rusjuk might not allow them to leave. They were mainly dissatisfied with the fact that the Turkish delegates were already back to Constantinople at the end of December, while Manuk was still in Bucharest. There was a need to announce that Galib Bey had left Manuk Bey as his substitute until his return to Constantinople.

It was much more difficult to convince the population of Rusjuk not to hinder Manuk Bey's family from moving to Bucharest. So, on February 21st, 1809 Papik managed to take Manuk's family to Giurgiova where Aiden Pasha, Manuk Bey's old friend provided two hundred soldiers to accompany them to Daya that is to say the border of Wallachia.

Papik himself had to return to Ahmed Efendi after moving Manuk Bey's family to Bucharest.

Indeed, Manuk Bey's and his family's transfer to Bucharest was like an alarm in Rusjuk. It was clear that troublesome days were yet to come for Armenians. They would have to pay high price for their sympathy towards Russia.

Manuk Bey's patronage and protection served to his compatriots for decades and the local Armenian community was the lucky one to enjoy it. After his escape all Armenians started to feel unsafe.

Firstly, he was accompanied to Bucharest by his close colleagues who would now be treated negatively. However, the number of people leaving Rusjuk for Bucharest was gradually increasing, among them being notable people of the community. They were coming to Bucharest to refresh the local Armenian community, giving a new breath to national life of Armenians. In chronologies of the community we mainly see Rusjuk inhabitants in the head of national activities since then.

On January 10th, 1809 Luca Kiriko, the Russian consul informed Prince Prozorovsky that as Manuk Bey had stated, Ramiz Pasha was still afraid of getting a shelter in Russia, setting hope on anti-revolution in Turkey and that

Ahmed Efendi was more likely to surrender to Russia, being worried about the threats that hang above his head like a sword.⁴⁹

On January 17/29th, 1809 the same Luca Kiriko reported some information to Prince Prozorovsky, which Manuk Bey had received from Rusjuk through his loyal friend Papik and according to which famous Pehlivan Agha, who was defending Izmail, had left it for Rusjuk. Manuk Bey was sure that Ahmed Efendi, the governor of Rusjuk, intended to leave Izmail to the mercy of fate and not to gather forces in Giurgiova, which would create favorable conditions for Russia in case of enmity re-establishment. Manuk Bey asked to keep the information that he had provided in secret not to endanger his family that was still in Rusjuk. Manuk bey had also informed that Austria was working on intrigues in favor of Turks. Manuk Bey told the following nearly word for word: "Without daring to go further and without promising anything, I hope that my information and my means would be so useful for Marshal Prozorovsky that an army of 20.000 Russian soldiers would not be able to compensate my service".

Luca Kiriko assigned the prince "to keep Mesrop and his son Martin Sebastyan in Danube so that they successfully continued their service".⁵⁰

3.

Failed Negotiations

Turkey did not stop trying to come into terms with Russia. Both sides were eager to put an end to enmity as soon as possible, but Turks needed it more.

Hence, besides the attempts of Rusjuk to keep contact with Russian commanders, the Sublime Porte also made some steps not to break connections that had been tied under the reign of Bayraktar.

Indeed, on February 12/24th, 1809 the Turkish delegation headed by Reis Efendi Mehmed Said Galib arrived in Bucharest and left for Iasi three days later.

Eight days later, on March 4th, Commander-in-Chief Miloradovich who was heading the Russian delegation would also leave for Iasi accompanied by Commander Harding and Commander Kushnikov.

However, the first effort was not successful.

---

⁴⁹ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1928, paper 36.

⁵⁰ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1928, papers 82-84.

Encouraged by the Anglo-Turkish Treaty signed on January 5th in Dardanelles, Turks did not compromise in the scope of Iasi negotiations. Turkey rejected the demand of Russia about land concession, thus failing the negotiations. Prozorovsky was to deliver his terms to the Sublime Porte through messenger. That was the only thing to be done.

The meeting with Commander Miloradovich on March 4th, 1809 was one of the most important episodes of Manuk Bey's contacts with Russia. At the meeting Manuk Bey firstly thanked for facilitating the transfer of his family from Rusjuk to Bucharest. Miloradovich reminded Manuk Bey about his promise to Prince Prozorovsky, i.e. to work with Ahmed Efendi for the capitulation of Izmail and Giurgiova in case of failed negotiations with Russia. Manuk Bey introduced Ahmed Efendi's unstable position to the Russian commander and revealed local Turks' doubts that he was devoted to Russia. Manuk Bey said that the commander's work would be easier if the Russian army comprised of 10-15 thousand soldiers entered Danube from different parts like Petra, Rahova, Nicopolis, Silistra and Galația and later invade Rusjuk, thus providing a reason to Ahmed Effendi for not sending forces and food to invaded fortresses, making them surrender. Manuk Bey stated that Russia would hardly succeed without this plan, because otherwise Ahmed Effendi's would have no reason for not sending forces and food in support of Giurgiova. Miloradovich always considered the capitulation of fortresses a matter of utmost importance and again instructed Manuk Bey to remind Ahmed Efendi about the troublesome condition of Turks, including himself. Manuk Bey said that such an attempt of Ahmed Efendi would unite all Turks. He stayed true to his initial idea, adding that he would stay loyal to Russian interests and prove his loyalty in any case. Yet, he would more easily convince Ahmed Efendi to cede Wallachia to Russia, rather than organize the capitulation of Giurgiova without movement of Russian army to the opposite side of Danube.

Still, Miloradovich always insisted on his initial standpoint and added that Russia would gain nothing from Ahmed Efendi's surrender without the capitulation of fortresses.

Manuk Bey said that he would still make efforts and he was waiting for Papik's news about the existing situation in Rusjuk.⁵¹

On March 17/29th, 1809 Prince Prozorovsky sent a letter from Iasi to Rumyantsev, the count of Petersburg informing about all the efforts that were made by Manuk Bey for convincing Ahmed Efendi, the governor of Rusjuk to

---

⁵¹ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1928, papers 539-567.

cede Giurgiova without a fight. Though, his efforts did not succeed as Ahmed Effendi was not able to carry out the order under existing conditions. Prozorovsky added that he had lost any hope that Ahmed Effendi would ever be useful for them and taking into account that the messenger from Constantinople would hardly bring any satisfying news, he had ordered Commander Miloradovich to unexpectedly attack Giurgiova.⁵²

As regards Russian ultimatum, it had just been sent to the Sublime Porte through Prozorovsky's messenger.

A Romanian chronicle Naum Rumnichianu, who scrupulously wrote down all the events of those, states that on February 27th, 1809 (March 11th) Russian Colonel Khitrov left for Constantinople to inform the Sublime Porte about the difficulties of conciliation process and to bring an answer back with him. According to Rumnichianu one of impediments for conciliation was the arrival of the English consul in Constantinople, whose expulsion was demanded by Russians. As Rumnichianu adds that on March 4/17th Khitrov got injured in a carriage accident and Russians substituted him with Captain Paskevich, at the same time getting ready for military operations.⁵³

Commander Lanjaron writes in his diary that on March 22nd (April 3rd) Captain Paskevich returned from Constantinople bringing a rejection of Turks that had already been foreseen. Prozorovsky wanted to take advantage of that moment, when the Turks were not ready for new actions, and to immediately invade Giurgiova.⁵⁴

Miloradovich's unexpected attack on Giurgiova was not successful.

Commander Lanjaron tells in his diary that Ahmed Effendi, the governor of Rusjuk came into terms with Commander Miloradovich for Giurgiova. "He removed all the cannons from Giurgiova bringing different excuses and left only 400 soldiers there. He would leave Rusjuk the day Miloradovich reached Giurgiova and would join him. He would take the responsibility over ceding of the city. This perfectly organized plan would have certainly succeeded if this mission had not been trusted to Miloradovich".⁵⁵

Indeed, as Prozorovsky had planned, on April 5th, 1809 Russians immediately took up military operations without waiting for the answer to their ultimatum. Divided into three groups they invaded Focșani, broke into the castle of Slobozia but failed Giurgiova. On the other hand, on April 21st, 1809 they

---

⁵² The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1928, document 525-52.8

⁵³ Erbichyanu K., Greek chronicle writers, who wrote about Roma Phanariotes Bucharest, 1890, pg. 285.

⁵⁴ Humruzachi, Documents, annex 3, pg. 156-159.

⁵⁵ Humruzachi, Documents, annex 3, pg. 158.

planned the invasion of Braila, but on May 1-2nd, their attack met resistance and failed, leaving 5000 victims. On July 14th Commander Isayev's attempt to ship 3500 soldiers through the river to Craiova for helping Serbs also failed and the soldiers had to return to the bank. On September 24th Commander Bagration's attempt to invade Silistra was also destined to failure. Instead, he managed to invade Braila on December 3rd.

On this way, Miloradovich would fail in Giurgiova, leaving all his hopes razed to the ground. As Commander Lanjaro writes in his diary, Miloradovich wanted such a victory to act in his favor, enabling to become a general commander and there were 8 people aware of the plan of Giurgiova invasion, among them Prince Prozorovsky, commanders Bezak, Kutuzov, Harting, Miloradovich, the Russian consul of Bucharest Kiriko, Manuk Bey and Ahmed Efendi.⁵⁶

The plan of attack failed only because of Filipesky's (head of Wallachia treasury) wife who was Miloradovich's mistress and who hosted the Russian commander. It was then, that the French got to know the secret plan and passed the information to relevant people.⁵⁷

So, though on March 24th, 1809 Russians invaded Slobozia, Giurgiova was still struggling.

Ahmed Efendi had nothing to do in Rusjuk anymore. He had already done his best. His enemies had become stronger and took over positions in the whole area of Danube. It was high time for him and his close colleagues to ask for asylum from Russia. Indeed, on March 13/25th, 1809 the former Kapudan Pasha⁵⁸ Ramiz, the governor of Rusjuk Kyoshe Kchya Ahmed Efendi, the governor of Trnova Mehmet Memish Agha, the treasurer of Kapudan Pasha Ince Bey, together with one hundred Turks crossed the Danube and move to Falastoka under guard. They arrived in Bucharest in three days. The four officials were hosted in different apartments and their followers were allowed to leave for Vidin.⁵⁹

On April 8th, 1809 Ldu, the French consul sends information to Shampan from Bucharest telling that "three famous figures of the Ottoman Empire have arrived to be under Russian defense. They are Kapudan Pasha Ramiz, the one who bombed Constantinople during the last revolution, Ince Bey who was the commander of the fortresses in Dardanelle at that time and Ahmed Efendi who substituted Mustafa Pasha as the governor of Rusjuk after he had

---

⁵⁶ See in the same place

⁵⁷ Bedvikhoni, Manuk Bey, pg. 16.

⁵⁸ Commander-in-chief of the navy of the Ottoman Empire

⁵⁹ Naum Rmnichyanu, pg. 285-286.

become the Grand Vizier. Prozorovsky had just invited them to visit Russia and they accepted the offer".⁶⁰

Manuk Bey preferred to stay in Bucharest not only because the capital city of Wallachia was the most comfortable place where he could help Russia in the ongoing Russo-Turkish, but also because it was gainful for him as well. His properties were either in or around Bucharest; he had a glorious house in the city and was building a new one, let alone his commercial connections in Wallachia, his monopoly of salt mine as well as his title of colonel that princes had granted to him.

On August 21st, 1809 Prince Prozorovsky died and Commander Bagration substituted him. The sympathy that the old commander had towards Manuk Bey became stronger as "being from Georgia, originally from Armenia, he considered Manuk Bey his compatriot, accepted him with the brotherly love and they became close friends".⁶¹

4.

Manuk Bey's Connections Outside of Danube

Though new people had already come to posts in the Sublime Porte and Rusjuk was governed by new officials and although Manuk Bey had left Rusjuk for Bucharest that was under Russian control, he did not break his ties with the other bank of the Danube.

Moreover, Turks themselves still needed Manuk Bey's support, especially when it came to interceding in the relations with Russia.

Turkish officials of Danube region often turned to Manuk Bey's support on this matter starting from the days of Bayraktar. Manuk Bey's archive contains lots of documents, proving both his financial support to Turks and mediations.

So, on March 13th, 1808 the tax collector (mutesellim) of Silistra Esseid Mehmet asked Manuk Bey to intervene between him and Russian military forces for releasing a Turk girl named Zeineb.⁶²

On November 1st, 1808 another Turkish official Ebubekir wrote to Manuk Bey about the movement of Russian forces in the region of Isakchay and asked to help Hasan Pasha, former guard regiment (muhafiz) of Bender.⁶³

---

⁶⁰ Hurmuzachi, Documents, volume 16, pg. 840.

⁶¹ Mseryan, pg. 197.

⁶² Archive of the history museum of Bucharest, No 26391.

⁶³ See in the same place, No 26394.

Manuk Bey kept his fame outside Danube as well as kept in touch with his old friends even after Bayraktar's co-thinkers had dispersed. On May 1st, 1810 Bosnak Abdullah, the governor of Rusjuk who had succeeded Ahmed Efendi asked Manuk Bey to send him 20 thousand okha⁶⁴ of oil and salt⁶⁵.

On July 28th, 1810 Mehmet Siruri sent a letter to Manuk Bey, asking to intervene to Russian Government for the sake of a few girls taken from Tutrakan⁶⁶.

On July 8th, 1810 former Ibraim, Turkish commander of Pazardjik, provided information to Manuk Bey on the fights taking place in that region and asked for financial support.⁶⁷

The French could not help worrying about Manuk Bey's influence on Turks. For a moment, they hoped that Bayraktar's co-thinkers, including Manuk Bey would lose their fame and influence on Balkans after the tragic events of Constantinople in 1808, hence Russia would be deprived of companions in Turkish front.

On December 30th, 1809 Ldu, the French consul sent information from Bucharest to Shampain, the Minister of Foreign Affairs that "eight days ago two people from Rusjuk secretly arrived in Bucharest and stayed at a wealthy Armenian named Manuk who had once been Mustafa Pasha's banker and had been granted the title of dragoman (translator)-prince. He moved to Bucharest after Bayraktar's death. One of them had been sent by Reis Efendi and the other by Mourouzis, the dragoman of the Grand Vizier and had brought letters addressed to Prince Bagration. I managed to find out that the Grand Vizier and Reis Efendi responded to Prince Bagration's offer and that Manuk Bey was a mediator between Russian and Turkish armed forces. I do not know the essence of his offer, but the Sublime Porte answered that it would agree in case Russia got rid of its dictatorship. I am assured that in this case the Sublime Porte will agree to send the English ambassador back. He is looking forward to Bagration's response. All these events are confidential, but I have succeeded to know everything from one of the officials of Divan, who is fond of our nation".⁶⁸

The hopes of Napoleon's colleagues would vanish this time as well.

---

⁶⁴ 1 okha = 1282 gram

⁶⁵ See in the same place, No 26417.

⁶⁶ See in the same place, No 26501.

⁶⁷ See in the same place, No 26480.

⁶⁸ Hurmuzachi, Documents, vol. 16, pg. 645

Kamentsky and his Victories

Manuk Bey preserved his influence on the days of Commander Kamentsky as well, who came to substitute Prozorovsky as the commander-in-chief of Russian armed forces in January 1810.

"As this man was haughty and complacent" and "proud and violent and not sociable" towards the country's boyars⁶⁹, one of whom was Manuk Bey himself who did not want to visit him personally but sent Papik with numerous gifts. However, Kamentsky was eager to meet Manuk Bey, so he visited him. Their visit lasted for 2-3 hours and Commander Komentsky reimbursed. From that very moment close relations emerged between them and continued through the whole period of his post.⁷⁰

On March 7th, 1810 Fornetti, the French consul of Iasi wrote to Shampain, the Minister of Foreign Affairs informing that the Turkish delegates had visited Manuk Bey again. Fonton, the translator of Russian delegations had also visited him for several times.⁷¹

On May 4th, 1809 Kyor Yusuf Pasha, who had preserved the post of the Grand Vizier for the fourth time, came to settle in Shumla in 1810. Reis Efendi Galib Bey and dragoman Dimitrakhe Mourouzis were with him. Two Turks came to Manuk Bey on their behalf. One of them was Yagci Oglu who had already served him and had been delivering letters to him from Galib Bey. Manuk was asked to intervene to Russian commander for new peace talks. If Russian commander agreed, the Grand Vizier would send delegates either to Rusjuk or any destination he liked. Manuk Bey brought the received letter to Kamentsky. The conditions set out by Kamentsky were much stricter than they were under the reign of Bayraktar, because everything had changed for the worse for Turks since then. Manuk Bey worked for the whole month trying to start a conversation and sent Turkish messengers back with a letter, informing Galib Bey about the new demands of Russia. However, they seemed unacceptable to the Grand Vizier.

Commander Kamentsky preferred to convert the words into forces. He immediately took over daring activities. On May 22-25th he crossed the Danube near Harsova and headed to Shumla, where the Turkish camp was settled. On June 3rd he destroyed Pehlivan Pasha's army in Pazardjik while Commander Zas would invade Tutrakan three days later and on June 11th Silistra would

⁶⁹ A member of the highest rank of the feudal Bulgarian.

⁷⁰ Mseryan, pg. 199-200.

⁷¹ Hurmuzachi, Documents, volume 16, pg. 851.

surrender. On the other hand, commanders Sabaneev and Sanders would invade Razgrad capturing 8000 men.

The Grand Vizier asked for a truce at that time, but Kamensky stopped the fighting for just 4 days and as soon as the time expired he continued his way to Shumla and on June 19th he was only 7-8 miles away. Russian attacks were repelled and Kamensky decided to invade Shumla to starve the Grand Vizier's army to death. Constantinople got into a panic but on June 10th Turks managed to provide food supplies to Shumla and continue the resistance while Varna was also repelling Russian attacks and the army of Rusjuk was repulsing Commander Zas' attacks.

In September 1810, Commander Komensky took determined steps and headed his army of 20 thousand soldiers to attack Patinia, where all Turkish forces were centered. On September 7th, Kamensky invaded Patina, capturing the Turkish Pasha. Svishtov, Rusjuk, Giurgiova, Turnun, Nicopolis and Sisiltra were to surrender one by one.

On November 11th, Commander Kamensky victoriously returned to Bucharest.

6.

To Avoid Bloodshed

Turks could not help taking into account Kamensky's victories. They were morally suppressed. On the other hand, food provision of fortresses became more difficult, giving rise to a wave of complaints among people who became ready to surrender.

The existing condition would work in favor of Russian attempts of making the invaded fortresses surrender. Russia needed Manuk Bey's support in all his efforts and he would have an exceptional role in the capitulation, taking into the fact that populations of the fortresses trusted him.

Their trust was to become stronger due to Manuk Bey's assistance to Turkish population who were in a panic because of the fall of the fortresses.

When Commander Bagration invaded Silistra, there were some of Bayraktar's men among the captured Turks. Intervening to the Russian commander, Manuk Bey managed to bring them to Bucharest, hosted them in his house for 4-5 days, dressed them up, gave some money and sent them to places they belonged to, ordering them to take another road through Rusjuk, Svishtov, Nicopol, Rahova and Vidin. People highly appreciated Manuk Bey's kindness towards Turks and they became more amiable with Armenians, which was Manuk's main goal.

When Razgrad was invaded without war, Russians captured Pasha and many Turks, who had tried to escape, and were taken to Tutrakhan. Papik was also there and recognized Veli Agha, the clerk of Haji Ali's house among them. He was the one who had hosted Manuk Bey in Punar Hisar after his escape from Constantinople. The latter's son-in-law Osman Agha and Bayrakhtar Mustafa's son-in-law Ahmed Agha and other 300 Turks were also with them. Papik defended them and sent information to Manuk Bey, who negotiated with Kamensky and had them taken to Bucharest. Manuk Bey hosted and supported them.⁷²

Other Turkish captives from Razgrad who were being taken to Russia through Wallachia were also set free in the village of Kolentina near Bucharest again due to Manuk Bey. By Russian Commander's decree they would be returned to Turks together with those Papik had brought from Razgrad.

Haji Ali Agha was arrested in the castle of Mitsin and sent to Odessa. As soon as Manuk Bey heard the news, he sent Ali Agha's already released family to his place, supporting them financially.

The ones returning to Turks were also taking the news about Manuk Bey's well-being with them.

After the invasion of Razgrad, Kamensky sent Papik to Commander Zas, who had invaded Rusjuk and Giurgiova. Rusjuk was defended by Bosnak Abdullah, having Alio Pasha from Kars by his side and Giurgiova was defended by Aiden Pasha. Despite all his efforts Zas managed neither to make Bosnak surrender nor to invade Rusjuk by force.

Manuk Bey was to negotiate for Rusjuk's surrender.

On June 20th, 1810 Fleischacker, the Austrian council in Bucharest, informed Metternich that Manuk Bey had advised Bosnak Agha to cede Rusjuk to Russians in order to save the city from ruins.⁷³

There is another source according to which it was Bosnak Agha that had asked Manuk Bey to intervene to Russian Commander.

Let us remind that Grigor Archbishop Zakharyan Akkermantsy together with 150 soldiers and three Armenian priests took part in the fighting of Rusjuk and was even injured. He entered the city together with the victorious army to meet Manuk Bey who had come to Rusjuk for convincing Turks to cede the city without war.

Manuk Bey had the same experience in Svishtov and Nicopol when he managed to make people cede those fortresses without bloodshed. The

---

⁷² Mseryan, pg. 202-205

⁷³ Hurmuzachi, Documents, volume 19, pg. 648.

commanders of the above mentioned fortresses followed Bosnak Agha's example asking for Manuk Bey's presence in the process of surrender.

Turks of Danube region would later also have reasons for being grateful to Manuk Bey.

On April 3rd, 1811 Fleischacker wrote to Metternich from Bucharest, informing that Commander Lanjaro gave up on his decision to destroy Silistra and Nicopolis following Manuk Bey's order.⁷⁴

7.

France and its Anger

The ending of the 1806-1812 Russo-Turkish war coincided with the years Napoleon planned his great invasion on Russia. So there was no one more excited than him for the Russo-Turkish enmity to last longer. And it was natural that his agents in Danube region were displeased with Manuk Bey's presence and his role.

The French origin of Lanjaron, one of the commanders of Russian armed forces undoubtedly influenced his negative attitude towards Manuk Bey that was reflected in his diary.

In March 1809, Commander Lanjaron adversely refers to Manuk Bey in his diary, stating that he grabbed the late Bayraktar's properties when escaping from Constantinople and says that the Order of Saint Vladimir was unfairly granted to that adventurer and spy. While talking about the surrender of Rusjuk, he also expresses his negative opinion about Manuk Bey and Kyoshe Kehya Ahmed Efendi.⁷⁵

Later on, in July 1809, Lanjaron sharply hints that Manuk Bey buys cheap legume from Turkey and sells it in Bulgaria at a four time higher price.⁷⁶

The next month, he writes in the same diary that he does not trust the news that Manuk Bey sends to Russian commanders though he has to make use of them.⁷⁷

Commander Lanjaron writes in his diary about Grigor Archbishop Zakarian's participation in the battle of Rusjuk, during which he was even injured and later awarded for his courage. Though appreciating his active participation, he states that "Armenians, Greeks and Wallachians should not be

---

⁷⁴ See in the same place, pg 714.

⁷⁵ Hurmuzachi, Documents, annex 3, pg. 156-159.

⁷⁶ See in the same place pg. 185.

⁷⁷ See in the same place, pg. 198.

involved in the war against Turkey".⁷⁸

It is remarkable that Lanjaron adversely referred to Kutuzov as well. A soviet writer, who was engaged in Russian armies' crushing victories against Turks by Kutuzov's order, referred to Lanjaron's evil notes as a proof of the negative role the foreigners of Russian armed forces played against the Russian Commander, even ascribing the latter's all victories to themselves.⁷⁹

Lanjaron's negative attitude towards Manuk Bey is distinguished particularly because it is completely counter to positive opinions that all the other Russian commanders have about the very Manuk Bey.

At first we have Prozorovsky's evaluative note on Manuk Bey written on December 18th, 1808, on the privilege of Manuk Bey's family for settling in Bucharest.⁸⁰

The certificate⁸¹ that Commander Bagration awarded to Manuk Bey on September 13th, 1809 for his selfless efforts made for the sake of Russian interests was also commendable.

Two days later on September 15th, 1809 Prince Prozorovsky ordered Luca Kiriko, the Russian consul in Bucharest to award a new certificate to Manuk Bey for his service.⁸²

On January 25th, 1810 Commander Miloradovich in his turn signed a certificate for Manuk Bey's service and ordered the Russian government to provide protection for him and his family.⁸³

On March 12th, 1810 Commander Bagration awarded another certificate to Manuk Bey always praising him for his service. On the same day, he ratified another certificate on the privileges that the Divan of Wallachia had given to Manuk Bey for his lands on June 9th, 1809.⁸⁴

On September 4th, 1810 Commander Count Kamensky expressed gratitude to Manuk Bey for his service to Russian armed forces.⁸⁵

Yet, we do not even refer to the expression of gratitude Manuk Bey received from Russian royal court in 1810.

Indeed, it was on May 20th of the same year that Emperor Alexander I granted the Order of Saint Vladimir to Manuk Bey.⁸⁶

---

⁷⁸ Hurmuzachi, Documents, annex A, part 3, pg. 278.

⁷⁹ Zhilin P. A., The defeat of the Turkish Army in 1811. Moscow, 1952, pg. 53-54.

⁸⁰ The archive of the history museum of Bucharest, No 65336

⁸¹ Collection of acts, III, 1838, pg. 354.

⁸² The central state historical archive in Leningrad, fund 380, 5, case 7, No 191.

⁸³ The archive of the history museum of Bucharest, No 35072.

⁸⁴ The archive of the history museum of Bucharest, No 35124.

⁸⁵ The archive of the history museum of Bucharest, No 35068.

⁸⁶ The central state historical archive in Leningrad, fund 880, 5, case 7, No 82.

Later, on October 3rd, 1814 by the imperial order Manuk Bey would be granted the title of "State advisor" on the very day he was welcomed by Emperor Alexander I in Wien.

The negative opinions of French agents and Commander Lanjaron have reached our days. They became the reason for Manuk Bey to be wrongly recognized by the future generations and be remembered only as an ordinary contractor and banker. And many people remember him today with his famous khan in Bucharest.

However, history has its surprises. It brings forth the events that were once covered with a thick layer of oblivion.

The archived documents that were uncovered during the last decades made the history repay its debts...

8.

After Kutuzov's Arrival

Turkey, however, needed to conciliate with Russia as soon as possible. At the beginning of 1811 they again turned to Manuk Bey for new negotiations with Russians.

On January 26th of the same year, a Turkish delegate arrived in Bucharest who brought Reis Efendi's long letter to Manuk Bey in which he asked to intervene to Russia for conciliation at the same time hinting that they were not ready for land concession.

Turks were defeated but not crushed. They still had the courage to end 5 year-long war with honor. However, new attacks were yet to come.

In March 1811, Commander Kutuzov's fame as the commander of Russian armed forces substituting Kamensky, would open a new phase of both military operations and peace talks by giving them a new start.

It was not the first time Kutuzov visited these regions. He had also participated in the Russo-Turkish war and he was the one who had achieved three great victories in Izmail (December, 1790), Babadagh (June, 1791) and Mitsin (July, 1791). Within the framework of his service he had been sent to Moldova in March 1807, but because of different standpoints with Prozorovsky's he was sent to Vilnius the next year. Now, in March, 1811, he came back to Danube as the general commander of Russian armed forces.

From the very first day, Kutuzov also needed Manuk Bey just like all the other foreign Russian commanders. Manuk Bey's support was not only limited by his participation in military operations. He was also actively involved in Russo-Turkish peace talks.

Galib bey and Sultan Mahmud II kept him on the position of Reis Efendi. Under these circumstances he headed the Turkish delegation during the negotiations.

Manuk Bey and Galib Bey had such close relations that the latter could even ask his Armenian friend for financial assistance. Manuk Bey's archive includes two letters written on March 12 and 13th, 1809, indicating that Galib Bey borrowed money to reach Iasi for Russo-Turkish negotiations.⁹¹

Just like other Turkish officials, Galib Bey asked for money in future as well and was never rejected.

Hence, when Galib Bey occupied higher posts he already owed him a great amount of money. After Manuk Bey's death his family would have to undertake measures to get the money back.

On January 15/27th, 1818 Stroganov, the Russian ambassador to Constantinople informed Prime Minister Neselrod that he had turned to Galib Bey for returning his debts to late Manuk Bey. At that time Galib Bey had just lost his post as a result of Halet Efendi's trap. Galib Bey accepted his debts but was not ready to reimburse at that time. He promised to pay them back after being granted the title of Pasha in Ankara and stabilizing his financial status.⁹²

Manuk Bey had close relations with other members of the Turkish delegation as well. Some of them were in Shumla at that time together with the Grand Vizier who had settled there for the last years of the war. Manuk Bey was not only a respectable man for Turks, but also enjoyed trust of Russians. Hence, it was expected that Manuk Bey would become the mediator between the sides during the negotiations as we can see in the documents attached to this article.

Manuk Bey's mediation was supported by Joseph Fonton, a member of Russian delegation who in his turn was a link between Manuk Bey and Kutuzov. In other words, he had the role that once belonged to Luca Kiriko, the Russian consul of Bucharest, i.e. a link between Manuk Bey and Russian government.

Contemporary sources indicate that Manuk Bey organized banquets in Bucharest in honor of Turkish delegates, invite them to his estates near Bucharest for hunting and provided his famous mansion for the meetings of delegations.

We get to know from a consular note that during the breaks of negotiations that dragoman Prince Mourouzis, one of the Turkish delegates went hunting to one of Manuk Bey's estates.⁹³

---

⁹¹ The archive of the history museum of Bucharest, No 26230 and 26233.

⁹² The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 2320, paper 246-9.

⁹³ Hurmuzachi, Documents, volume 19, part B, pg. 756

All these contacts were confidential, though.

It is noteworthy that even Italinsky, the head of Russian delegation, was not aware of these contacts. Manuk Bey stated in his friendly letter to Prince Hovakim Lazaryants that the Emperor had ordered Kutuzov to build a contact with Turkish delegation through Manuk Bey, "He also ordered to talk to the Grand Vizier through my mediation as the meeting was confidential. Only the Grand Vizier, Kutuzov and his clerks were aware of the negotiations as well as Foton who was an Armenian. He was the translator of mine and Kutuzov". Neither translator Moroz nor Russian consuls and Dalinsky knew about the meeting".⁹⁴

Fortunately we have some precious evidence of Manuk Bey's role in the peace talks in Bucharest due to both Russian archives and personal archives of foreign consuls, let alone documents kept in the History Museum of Bucharest. All of them unanimously emphasize the exceptional role Manuk Bey played in peace talks that is unluckily ignored in historical researches.

Among the consulate notes that foreign consuls of Iasi and Bucharest used to send to their governments, informing about the current situation in Romanian countries, the most valuable notes are the ones of Fleischacker, the Austrian consul of Bucharest sent to Metternich. While French consuls were more trying to prolong the war, Austrian agents were closely following the events taking place in Bucharest out of personal interests. For that very reason they had close relations with the members of Turkish delegations, particularly with Prince Mourouzis. For instance, on April 9th, 1812 Fleischacker informed Metternich about his secret meeting with Mourouzis. The topic of discussion was the possible access of Austrian army into Moldova that would make Russians empty Wallachia and enable Turks to cross the Danube.⁹⁵

The events would develop in another way and such kind of plans would decorate the pages of historical records only.

10.

For the Treaty of Bucharest to Be Signed

The Russo-Turkish relations would develop after 1812. On the one hand, both sides were hurrying to put an end to the enmity as soon as possible. On the other hand, the problem with land concession caused some difficulties that had been actual since the days of Bayraktar's reign.

⁹⁴ The central state historical archive in Leningrad fund 880, 5, case 7, paper 214.

⁹⁵ Hurmuzachi, Documents, volume 20, part 1, pg. 12-13.

At one time, Manuk Bey became more active. The two parties had set their hopes on him. Now he was not just a mediator but an actor whose skills and experience would build a bridge between counter parties. It was not an easy task because none of the parties agreed to compromise. Neither Russia wanted to give up on their demands for land concession, nor did the Sublime Porte agree to surrender.

On January 4th, 1812 Galib Efendi, the head of Turkish delegation introduced the Turkish ultimatum to Russian delegates, which must immediately be sent to Petersburg through a messenger.

On January 29th Vilhovsky returned from Petersburg, bringing the Russian ultimatum that Moldova had demanded the border to be up to Siret.⁹⁶

In such a situation the establishment of direct relations between two delegations became more difficult.

And on February 16/29th, 1812 Joseph Fonton visited Manuk Bey for the sake of Commander Kutuzov and indicated the role Manuk Bey would have to play during his conversation with the first Turkish delegation.

For instance, Manuk Bey was assigned to warn Galib Bey about the external dangers threatening Turkey and show the attempts of interested countries to make use of Russo-Turkish enmity. He was also assigned to make the Turkish delegate understand the benefits of establishing good relations with their neighbor in the North, not only putting end to the war but also signing a treaty of mutual assistance that would be beneficial for both parties.⁹⁷

On the same day, Manuk Bey met Galib Bey, who informed that he was the one who had offered the idea of such an alliance to Italinsky, the head of Russian delegation still Giurgiova, but had not got a positive response. The Turkish delegate was aware of the machinations around Turkey and fully realized their possible danger. Manuk Bey hinted that the loss caused by land concession would be minute compared with the loss Turkey would experience in case those machinations succeeded. Galib Bey stated that it would be difficult to explain all the dangers to young, hence passionate Sultan. However, he felt the necessity of informing Sultan about all the possible solutions.⁹⁸

Kutuzov hurried to report all the conversations to Petersburg. On March 3rd, 1812 (20 February) he informed about Rumyantsev's instructions to Manuk Bey and Turkish delegate Galib Bey's opinion about the existing situation.⁹⁹

---

⁹⁶ Urechia V.A. The history of Romania, vol. 9, pg. 702

⁹⁷ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1982, paper 75

⁹⁸ See in the same place.

⁹⁹ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1982, paper 73

On April 30th, 1812 Turkish delegates received a new order from the Sublime Porte to tell Kutuzov, that the Turkish delegation would have nothing to do in Bucharest if Russia went on insisting on its initial demand.¹⁰⁰

However, events would develop in a different way. The Turkish delegation would finally agree to the land concession in case it did not reach Siret. As regarded to Russia, the surrender of Turkey was more important than the victory itself.

There is a whole literature on the role Kutuzov played in the negotiations of Bucharest. A role that would remain in the history for not only defeating Turkish army, but also contributing to the process of signing the Treaty of Bucharest. Those who follow Kutuzov's life and activities also know that the delay of the treaty at such a decisive moment for Russia was always a matter of discussion. The Russian royal court was not so much satisfied with that delay and even intended to substitute Kutuzov with Admiral Chichagov. However, people studying Kutuzov's biography ascribe the delay to his desire to achieve even more concession. Materials about Manuk Bey's life indicate how concerned Kutuzov was about the delay, at the same time showing that the Treaty of Bucharest was signed in the most appropriate time. Hence, when Chichagov and count Kapod Istri reached the army on May 6/18th, 1812, Kutuzov had already ordered to sign the preconditions for the conciliation with Turks, that would be finalized with the signing of treaty after 10 days.

It is not within the scope of our article to tell about the circumstances under which Kutuzov was called back from Russo-Turkish front for the second time and substituted with Admiral Chichagov. As mentioned above, this topic is so much discussed that there is no need to refer to it once more. It is worth mentioning that to the detriment of the authors of this substitution, Kutuzov had already managed to make the decisive blow and achieved common ground with Turkish delegation before Chichagov's. He was still in Bucharest when on May 16/28th when the Treaty of Bucharest was signed and left Romanian land only in June.

On June 23rd, 1812, the Treaty of Bucharest was ratified in Vilnius and the next day Napoleon was planning his great invasion on Russia.

Manuk Bey could be proud for hastening the Russo-Turkish treaty to the detriment of Napoleon and his agents who had been trying their best to prolong Russo-Turkish enmity and keep Russia busy during Napoleon's great invasion.

Manuk Bey had wanted to find ways for Russo-Turkish conciliation 4 years earlier but for preventing circumstances.

---

¹⁰⁰ See Urekia V.A., in the same place

Before his death, Prince Prozorovsky ordered Luca Kiriko, the Russian consul of Bucharest to award a certificate to Manuk Bey for his service to Russian armed forces. This certificate proved that Manuk Bey "managed to persuade late Bayraktar Mustafa Pasha to have friendly attitude towards Russia. An attitude that would lead to conciliation between two parties. Bayraktar would have witnessed it if he had not been murdered during the rebellion in Constantinople".¹⁰¹

Though the efforts for conciliation had failed at that time, they would succeed 4 years later regardless of Napoleon's and his colleagues' hopes and machinations. Manuk Bey played an exceptional role in this success as well.

On August 6th, 1813, more than a year after the Treaty of Bucharest Manuk Bey sent a friendly letter from Sibiu to Prince Hovakim Lazaryan in Petersburg, pointing out the obstacles that must have been overcome in order to achieve the conciliation between fighting parties "in spite of evil Napoleon's machinations who was encouraging Turks..."¹⁰²

11.

To Support his Homeland

The Treaty of Bucharest opened a new page in Manuk Bey's life.

His further activities were all connected with Russian interests.

However, he had not completely broken all connections with Turks, especially with those who accompanied him during his lifetime on the banks of the Danube.

The Treaty of Bucharest was another proof of Manuk Bey's goodwill towards Turks, particularly captives who would return from Russia with Manuk Bey's friends among them. They were Pahlevan Pasha, Ipsilal Ahmed Pasha, Arab Pasha, Capan Oglu Mehmed Pasha, Moral Ali Pasha and many other outstanding people who had been working under the reign of Bayraktar. Manuk Bey had helped most of them in captivity and as they reached Bucharest to later move to Turkey Manuk Bey was endeavoring help them as much as he could. Not trusting new Turkish government, Kyoshe Kehya Ahmed Efendi stayed in Nikolaevka and Ramiz Pasha was still in Iasi.¹⁰³

After Kutuzov ignited and emptied Rusjuk on July 12th, 1811, Bosnak Abdullah who had followed Manuk Bey's order and surrendered it to Russians

¹⁰¹ The central state historical archive in Leningrad fund 880, 5, case 7, paper 191-195

¹⁰² See in the same place, paper 212.

¹⁰³ Mseryan, pg. 221-222.

without fight nine months earlier on October 5th, 1810, now returned to Rusjuk to again become the governor of Rusjuk and found it in misery. The first thing that came to his mind was inviting Manuk Bey to Rusjuk, being sure that he was the only one to get the city out of misery. For this purpose, he wrote numerous letters to him. At first, Manuk Bey was suspicious and sent Papik to Rusjuk who was warmly welcomed by Bosnak. Before returning Papik made sure that the invitation was only for the sake of the city. However, under some circumstances Manuk Bey was not able to go there. When Admiral Chichagov took his armies out of Bucharest on October 2nd, 1812, Manuk Bey decided to answer to Bosnak's invitation. On October 18th, he left for Rusjuk together with Galib Bey, the head of the Turkish delegation whom Bosnak had also asked to convince Manuk Bey. Galib stayed in Rusjuk for only five days and left for Shumla to visit the Grand Vizier. Manuk Bey stayed there for a while and helped to reform the city where he was born and lived for a long time. For instance, following Manuk Bey's advice Bosnak reduced the taxes of the neighboring villages.¹⁰⁴

12.

The Rage of the Sublime Porte

On those very days a new wave of rage overwhelmed the Sublime Porte. The Porte started to take measures to punish those who humiliated it in Bucharest.

It started to show this rage after the tragic death of Bayraktar against all those who had helped him both in his efforts to destroy the dominion of janissaries or in his peace talks with Russia.

Some of them were punished just at the beginning of the events in November 1808, and the others, escaping from janissaries' revenge managed Russians for asylum, among them former Kapudan Pasha Ramiz, Kyoshe-Kehya Ahmed Efendi, the governor of Rusjuk; Mehmed Memish Agha, the governor of Trnova and others who were living in exile.

Those people who had taken part in the Treaty of Bucharest were also persecuted. Indeed, the signatures under the treaty had not dried yet, when the Sublime Porte started to chase all those who had somehow contributed to the conclusion of the treaty, considered unfavorable for Turks and persecuted even those who had been proponent of Russo-Turkish amity under the reign of Bayraktar. The Sublime Porte saved Galib Bey, who enjoyed Sultan's

---

¹⁰⁴ Mseryan, pg. 222-225

protection and he would reach the position of sadrazam in the future, but the others were all being chased one by one.

The Sublime Porte had his own "tools" for the implementation of persecution. Among them were new princes of Bucharest and Iasi, particularly Yanku Karaja Vodan, the governor of Bucharest who would come to become a disaster for the population of Wallachia.

As we could see Manuk Bey stayed in Rusjuk for a long time where he had gone on Bosnak Agha's invitation. In November 1812, he was still in Rusjuk when Yanku Karaja, new governor of Wallachia met the Grand Vizier in Shumla and while in Tutrakan, he wanted to meet Manuk Bey. During the meeting he expressed his gratitude and hinted that Manuk Bey had saved him from capital punishment in Constantinople.

Manuk Bey returned to Rusjuk while Karaja went Bucharest to occupy his post.

Manuk Bey was still in Rusjuk when he got news that Dimitrake Mourouzis had been beheaded in Shumla for the role he played in conclusion of the Russo-Turkish treaty. The information was reported by Papik, who had heard it from prince Karaja. Karaja had asked Papik to inform Manuk bey and advised him to be careful with Galib Bey and avoid correspondence with him as the latter had also been sentenced to death for his participation in the conclusion of the treaty.

Not having left Rusjuk for Bucharest, Manuk Bey got a letter from Galib Bey who warned him to beware of Prince Karaja, informing that the latter had good relations with evil Halet Efendi who was the bad spirit of Turkey and wanted to see Manuk Bey murdered.¹⁰⁵

After fixing Bosnak's problems hardly had Manuk Bey arrived in Bucharest in December 1812 when he got a letter from a friend in Constantinople, who reported detailed information about the conspiracies that Halet and Karaja had jointly planned for killing Manuk Bey and Galib Bey as participants of the Treaty of Bucharest. His friend from Constantinople also informed that among the councilors of the city only Sheikholislam Ali Effendi had defended Manuk Bey for his kindness and generosity towards unfortunate Turks. However, Sheikholislam's goodwill was not strong enough to prevent the evil.¹⁰⁶

The first victim of the Sublime Porte was Dimitraki Mourouzis who had been the chief translator and advisor of the Turkish delegation during the

---

¹⁰⁵ Mseryan, pg. 232-233.

¹⁰⁶ Mseryan, pg. 233-236.

negotiations in Bucharest and was beheaded in Shumla as a traitor of the country on October 26th, 1812 (November 8th).

A few days later on November 1st/13th his brother Panayot Mourouzis would also be beheaded in Constantinople as a traitor.

But the list would not be limited by those two.

Yohan Karaja Voda, new prince of Wallachia would arrive in Bucharest on December 12/24th of the same year having the order to chase and entrap other "traitors" too. The first one to be entrapped was Ramiz, famous Kapudan Pasha. Being deceived by the Sublime Porte's announcements about the amnesty granted to him, he left his Russian shelter at first for Iasi then for Bucharest for reaching Constantinople without even suspecting that Kapuji-Bashi had already been sent to Bucharest by the Sublime Porte with the order of his capital punishment. He was beheaded on March 25th, 1813 near Bucharest in a place named Colentina.

Those people, who had somehow supported Russia, were also subjected to torture. Sebastyans brothers were among them.

On December 23rd, 1812 Fleischacker, the Austrian council of Bucharest informed his government that the two Sebastyan brothers who had occupied the posts of Portar-Bashi in Iasi and Bucharest were dismissed by the new princes.¹⁰⁷ Those were Mesrop and Gabriel Sebastyans. Poghos had disappeared and Martin was not yet targeted.

Karaja was determined to entrap the great hunt. This hunt was Manuk Bey.

---

¹⁰⁷ Hurmuzachi, Documents, vol. 20, part 1, pg. 62

Pages from Manuk Bey's Life *

Siruni H.Ch.

Supporting Kutuzov

13.

Manuk Bey Escapes from Turkey Forever

Manuk Bey was wise enough to escape from Turkey before being persecuted like the others. On January 18th, 1813, Alexander Hangerli, the former prince of Moldova informed Manuk Bey that Karaja was waiting for the best moment to entrap him. Manuk Bey's partners in Constantinople had also warned him.¹⁰⁸

This was an alert for persecution that would soon be realized but for Manuk Bey's prudence. Indeed, a few days later, on April 1st, Manuk escaped from Turkey at night, finding a shelter in Sibiu.

This was Manuk Bey's last departure from Romanian land and Turkey. He had left a good name and sympathy on the banks of the Danube and Dambovita, as well as in Rusjuk and Bucharest. However, some people were delighted with his escape, among them Yanku Karaja and Skarlat Kalimak, the new princes of Wallachia and Moldova who had once been respectable people but after coming to the posts they became the "puppets" of the Sublime Porte.

French agents were also delighted as they lost a deadly enemy in the face of Manuk Bey.

On June 9th, 1813, Lduh, the French consul of Bucharest reports Marte that he has already informed in his previous letter about Manuk Bey's escape and sequestration of his properties. Now, he wants to add that the prince of Wallachia was instructed from the Sublime Porte not to remove the ban and not to pay attention to the Russian consul's complaints. Moreover, it is said that the Sublime Porte demanded Manuk Bey from the Russian delegate as he was considered a deserter and allegedly had to return a great sum of money.¹⁰⁹

Nevertheless, Turks did not want to let Manuk Bey leave not only because they needed his service in the economy of the country on the banks of the Danube, but also it would be disastrous for them if the latter got thoroughly under Russian control after the war.

Manuk Bey's archive contains a number of letters from Turkish officials inviting him to Constantinople and assuring that the Sublime Porte

---

The end. See the beginning in "Archives of Banber in Armenia", N 3, 1969 and N 2, 1970

¹⁰⁸ The archive of the history museum of Bucharest, N 35091

¹⁰⁹ The archive of the history museum of Bucharest, N 35091

thinks highly of him and there is no reason for not returning to the motherland. On May 22nd, 1813, he would get his first invitation from Kehya Zade Ahmed Amish Agha who had been Manuk's friend in the days of Bayraktar and managed to save his positions under the new government.¹¹⁰

Manuk Bey not only did not take those invitations seriously and stayed true to his standpoint but also sent Ahmed Efendi a letter from Sibiu to Kishinev, advising him not to trust the words of the Sublime Porte agents that would come to invite him to Constantinople as well.¹¹¹

At the same time, Manuk Bey did not leave these friendly invitations unanswered. On June 23rd, 1813 he wrote to Ahmed Amish Agha about the motives that bothered him and the atmosphere that still existed in the Ottoman capital.¹¹²

However, new invitations were still being sent. On August 11th and 14th, 1813 Manuk Bey received new friendly letters that were left unanswered.¹¹³

In future Turks would still need Manuk Bey as before for the negotiations with Russia.

On July 25th, 1815 (when Manuk Bey had already left Turkish land for a long time), Suleiman Siri, who was responsible for the towers restoration in Silitra, asked Asatur Avetyan, Manuk Bey's representative in Bucharest to support him for the purchase in Bucharest.¹¹⁴

The Turks that were sheltered by Russians often needed Manuk Bey's help. Together with them Manuk Bey's former companions that had stayed in Turkey, continued their amicable relations with him.

On March 9th, 1816 Yusuf Agha, the governor of Berkovcha sent 33 kg of tobacco to Manuk Bey as a present though he had already left for Petersburg by that time.¹¹⁵

This is not all. The Turks, that were sheltered or captured in Russia, always needed Manuk Bey's financial support both in the time of living on Romanian land and after leaving it. A lot of letters asking for support are now kept in the Museum of Bucharest.¹¹⁶

We may add that Manuk Bey had to make great efforts to move his family that was kept in Bucharest as a hostage to Transylvania and to save his properties under the Turkish reign.

---

¹¹⁰ Hurmuzachi, Documents, vol. 16, pg. 9

¹¹¹ The archive of the history museum of Bucharest, N 26407, 26528, 35062, 35093

¹¹² See in the same place, N 35059

¹¹³ See in the same place, N 35166 a and 35167

¹¹⁴ See in the same place, N 35168, 35160

¹¹⁵ See in the same place, N 35104

¹¹⁶ See in the same place, N 35143

On May 12th, 1813 Fleischacker, the Austrian consul of Bucharest informs the Prime Minister Metternich in Wien about the sequestration of Manuk Bey's properties and the problem of keeping his family as a hostage. He also writes about applications that the Russian Ambassador to Constantinople is making on those matters.¹¹⁷

On July 2nd, 1813 Count Rumyantsev, the Prime Minister of Russia instructs Italinsky, the Russian Ambassador to Constantinople to negotiate with the Sublime Porte so that the latter returns Russian citizen Manuk Bey's properties on Turkish land.¹¹⁸

On the other hand, on February 2nd, 1814 Manuk Bey asks Galib Bey, the Minister of Interior to instruct Bucharest to take the seal of his house (that was taken by Yanku Karaja Voda) and to allow his family to move to him.¹¹⁹

However, Manuk Bey's family could move to Transylvania only in May 1814.

A new page would open in Manuk Bey's life 4 years after leaving Turkey. This page was also full of remarkable episodes of his service in favor of Russian interests. Among those moments are Manuk Bey's contact with Emperor Alexander I in Wien and his invitation to live on Russian land; the establishment of a household in Hincesti; his great plans of building a town near Reni; the post that was entrusted to him by Russian royal court to watch Turkish movements in Danube and to control the work of the princes of Bucharest and Iasi. These are episodes that are worth becoming material for articles and being uncovered in the monograph dedicated to Manuk Bey's life and work.

14.

Manuk and his Armenians

We cannot close this page of Manuk Bey's life without referring to his Armenian co-thinkers who supported him in the time of his service to Russia during the war and in his work for the treaty of solidarity.

Indeed, Manuk was always surrounded with trustworthy and loyal people. Besides a great number of companions he had in his commercial activities on both sides of the Danube, there was also another group of people under his disposal supporting in political activities.

---

¹¹⁷ See in the same place, N 26373, 26400, 26441, 26472, 26480, 26514, 35155, etc.

¹¹⁸ Hurmuzachi, Documents, 20, 1, pg. 93

¹¹⁹ Bezvekuni, Manuk Bey, pg. 28

Manuk Bey's political supporters were four Sebastyans: Poghos, Mesrop and Gabriel brothers and Mesrop's son Martin. Knowing languages and being aware of political intrigues, Sebastyans were well-known on both sides of the Danube and provided various services to Romanian princes. Manuk Bey also made use of their support during his contact with Russia. In the days of Bayraktar, Poghos Sebastyan mostly served as an envoy. Mesrop was writing his letters exclusively in Armenian letters, though his native language was Turkish. Gabriel was fulfilling practical activities. Martin became known a little later in 1808.

Sebastyans were always devoted to their work and participated in all phases of Manuk Bey's negotiations with Russia. Manuk Bey himself was also very supportive to them.

Brothers Sebastyans would continue serving in favor of Russian interests even after the treaty of solidarity, enjoying Russian defense.

On July 13/25th, 1813 Russian Chancellor Neselrod wrote a letter from Petersburg to Italinsky, the Russian Ambassador to Constantinople informing that Tsar had granted a citizenship to Manuk Bey. Hence, he instructed to provide the necessary protection so that Manuk Bey would be able to organize his work in Wallachia and Moldova, making use of privileges that the Treaty of Bucharest presented to the citizens of both empires. The Chancellor added that the citizenship was also granted to Poghos, Mesrop and Gabriel Sebastyans and the same protection must be provided to them as well.¹²⁰

Still, no one was so devoted to Manuk Bey as Papik Artinyan and Asatur Avetyan were. They were Manuk Bey's loyal companions not only in his personal work but also during his service to Russia.

After residing in Russia, Manuk Bey made an appeal to Russian royal court to grant titles to his companions, referring to their active participation in pro-Russian activities.

For instance, Asatur was Manuk Bey's deputy on the days of Sultan Mustafa and became the governor of Sistov under the reign of Bayraktar. On the days of Commander-in-Chief Kamensky, he settled down in Zimnica, near Sistov and was sending Manuk Bey good news from Kamensky. The negotiations of Nikopol and Kule were made due to Asatur. On the days of Kutuzov, he stayed in Zimnica and was sending accurate news to Giurgiova. He stayed in Zimnica until the signing of the treaty.

Asatur was also Manuk Bey's brother-in-law and he spent three years (1813-1816) to run Manuk's work and finally moved to Besarabia.

---

¹²⁰ The archive of the history museum of Bucharest, N 35168

Now about Papik. On the days of Bayraktar Pasha he was in military service and governed Gabrova and Devrinden. Knowing the Balkans very well, he was very helpful to Commander-in-Chief Bagration and served under the command of Zasi. Later on, Papik became involved in Kamensky's activities.
121

Papik accompanied Manuk to Constantinople and had to escape with him after the tragic events of 1808. Later, he played a remarkable role in the capitulation of Danubian fortresses.

The number of Armenians supporting Manuk Bey is not limited to these people. He would find companions everywhere.

DOCUMENTS

The documents, that we have, thoroughly uncover Manuk Bey's decisive role in the new phase of the war, aimed at hastening the Russo-Turkish conciliation thus preventing Napoleon's success.

Most of these documents would be attached to the monograph dedicated to Manuk Bey's life and deeds. They are now being translated into Armenian from Romanian.

However, we will attach some of them to the second part of our article as we did in the first one. The introduced documents refer mostly to Manuk Bey's activities fulfilled in the last phase of the Russo-Turkish war when Bayraktar's was already dead and Manuk Bey was acting exclusively in favor of Russian interests.

1.

About Martin Sebastyan-Prozorovsky Meeting

Bucharest, December 2nd, 1808 (November 20th)

(A passage from the meeting taken place in Bucharest on November 20th, 1808. Martin Sebastyan, being sent by Ahmed Efendi brings letters and gifts to Marshal Prince Prozorovsky).

---

¹²¹ Hurmuzachi, Documents, 20, 1, pg. 162

Sebastyan tells the Marshal that Ahmed Efendi has sent him with a friendly letter for recovering amicable relations and strengthening ties between them. Being the successor of Mustafa Pasha he wants to earn Prozorovsky's trust and respect.

The Marshal responds that he has heard of Ahmed Efendi and as the latter has come to substitute his friend late Mustafa Pasha, he will love to build good relations with him as neighbors.

On behalf of Ahmed Efendi, Martin asks Prozorovsky to accept his gifts as a sign of amity.

The Marshal accepts them and adds that he came to Bucharest for a short period and did not bring anything to gift in response but he will send the proof of their mutual amity from Iasi.

Later on, the Marshal wonders whether the revolution ended in Constantinople.

In response, Martin states that the revolution lasted only for three days and when rebel janissaries saw Sultan Mustafa's corpse, they calmed down and started obeying Sultan Mahmut's orders. Martin adds that Mustafa Pasha sacrificed himself not to be caught by the rebels that were threatening his life.

The Marshal expresses condolence for his friend's tragic death and states that Mustafa must not have tried to change the old Ottoman military system with a single blow.

Prozorovsky wants to know the causes of the rebellion.

Martin answers that janissaries had reasons for being discontent and at the same time they had come to a secret agreement with late Sultan Mustafa. His brother (Mahmud II) had to sacrifice him to put an end to the rebellion that was threatening his throne and making rebels consider him as their leader.

The Marshal wonders whether janissaries or seymens¹²² won as a result. In response, Martin says that seymens withdrew to Skyutar after their defeat.

The Marshal wants to know who the Grand Vizier is. Martin answers that Sultan Selim appointed Arnavut Memis Efendi Pasha to that post, who had protected Wallachia from the raid of Pazvanoglu, the governor of Vidin under the reign of Sultan Selim. Martin adds that Bekir Agha who had substituted Ahmed Efendi in his absence in Rusjuk was not murdered as the news indicated. Moreover, he recovered his relations with Ahmed Efendi, promising to serve in favor of public interests.

The Marshal knows that many mosques were burned in the capital and wonders whether Hagia Sophia was among them. He also wants to know how many people were killed in the fighting.

---

¹²² Seymen- an army created by Bayraktar

Martin answers that many Turkish houses were on fire. However, mosques were protected and the fire ignited in Hagia Sophia was extinguished. As regarded the number of victims, it reached 15000 from both sides.

The Marshal says that Kapudan Pasha was released, sheltering on the ship.

Martin confirms the news and adds that the latter reached Vize (near Media) together with Kadir Pasha and settled not far from the capital. Bekir Agha's army comprised of 15000 soldiers was also there.

The Marshal states that Kapudan Pasha will possibly go to Ahmed Efendi in Rusjuk and ask for shelter in Wallachia. In that case, he (Prozorovsky) will accept him and offer his protection.

The Marshal also wants to know who the Reis Efendi is.

Martin answers that Sultan Mahmud appointed Galib Bey to that post.

The Marshal asks for information about Manuk Bey and Governor Bibikar.

Martin tells him that when Ahmed Efendi knew about Mnauk Bey's visit to Vize, he sent a rider to accompany him and they must have already arrived. As regarded Bibikar, who left Rusjuk for Constantinople after Manuk Bey, stayed there with his family.

The Marshal notices that Sultan Mahmud is the last representative of the Ottoman family and does not have an inheritor.

Martin mentions that none of his sultanas is pregnant yet.

The Marshal asks whether Pehlivan Aghas' resignation will be accepted.

Martin answer that Ahmed Efendi rejected the latter's resignation and invited him to continue the service under his reign as well.

The Marshal says that the nazir of Bralia, the enemy of late Mustafa Pasha must been very content with his death.

Martin answers that the latter should also reconcile with Ahmed Efendi who is gentler than Mustafa.

The Marshal asks Martin to feel like home until his response to Ahmed Efendi is ready. He once more defines Martin's visit as a sign of amity with his good neighbor Rusjuk.

The archive of Russian foreign relations in Russia, case 1922, papers 495-496. A passage in French.

2.

**From Kiriko, the Russian Consul of Bucharest to Prince Prozorovsky
Bucharest, 10 January 1809 (29 December 1808)**

Dragoman Manuk secretly informed me that when leaving Rusjuk he had advised former Kapudan Pasha Ramiz, who had settled there lately, to move to Russians in Wallachia, where he would have been welcomed warmly especially taking into account the fact that he was originally from Krim. However, he had refused, reasoning the necessity of staying in Turkey for anti-revolution.

Manuk told me that Ahmed Efendi has tuberculosis developed during the revolution and he may unexpectedly die, leaving Rusjuk in a mess. This is why Manuk Bey hurried to leave Rusjuk and he will try to move his family to Bucharest as well at the earliest opportunity.

He was reported from Rusjuk that Ahmed Efendi had appointed many officers to different posts. Besides, Pehlivan Agha is expected to arrive in Rusjuk and according to some news the envoys of the Sublime Porte are about to reach the Danube. However, the riot and rebellion in Vize and Adrianople warn about an impending internal war and threaten to give rise to bustle in Bulgaria and Rumelia. Hence, there is nothing in Vidin and Rusjuk to worry about. As regarded Ahmed Efendi, he did not receive anything official from the Sublime Porte.

The archive of Russian foreign relations in Russia, case 1928, paper 36.
French copy.

3.

**From Luca Kiriko to Prince Prozorovsky
Bucharest, January 17/29th, 1809**

Dragoman Manuk showed me a letter sent from Papik, his agent in Rusjuk who is Ahmed Efendi's trustworthy man and also presents Manuk Bey's interests in his absence. He reports the following:

Pehlivan Agha of Izmail wanted to come to Rusjuk to celebrate Kuban Bayram in a village that was under the reign of Ahmed Efendi. He left his deputy Aba Agha and 1000 devoted soldiers in Izmail as proxy, bringing around 700 with him to Babadagh. When Pehlivan Agha stopped in Kuskunjuk village, he received news from Aba Agha. According to it the former Grand Vizier Celebi Pasha¹²³ whom Mustafa Pasha had sent from Constantinople to Izmail to

¹²³ Celebi Mustafa, the Grand Vizier, May 4 1807- 29 July 1808

keep the army with his financial means for the defense of the fortress, had announced that the population did not want to see Pehlivan and his deputy in Izmail.

When Pehlivan Agha reported Ahmed Efendi about the situation, the latter immediately sent Hachi Amil Agha to personally tell Pehlivan not to take measures against the aggressor yet and leave the city and its mislead population to the mercy of fate. Hachi Amil Agha also instructed to inform the population that no one would fight against them and invade the city. Still, they would have to protect the city like Pehlivan Agha did in case of possible Russian attacks and must be able not to surrender it. After Pehlivan Agha left his post, only 2000 soldiers stayed in Izmail who would later give rise to arguments and riot. Ahmed Efendi wanted to make use of loyal Pehlivan Agha and his experienced soldiers against Yalikoglu's¹²⁴ conspirators and other rebels.

Manuk Bey assured that Mesrop Sebastyan did not know the news that was kept in secret in Rusjuk. He also stated that this important fortress was still Turks' due to Pehlivan's courage and persistence.

During a friendly conversation Manuk Bey told me that if Ahmed Efendi does not protect Izmail with his soldiers from Rumelia and the Sublime Porte trusts its protection not to Pehlivan Agha but someone else, the war will definitely restart, the invasion of Izmail will become easier and even its capitulation will be possible. He also told me that Ahmed Efendi is now calm and safe from Russians. Hence he leaves Giurgiova and Izmail unprotected and uses his forces against rebels and in those territories that are under threat of his opponents. In case of re-establishment of enmity Manuk Bey will try to convince Ahmed Efendi to reach common ground with Prozorovsky for two fortresses, but now we should spare him. Manuk Bey promised me not to discuss this question with anyone, taking into account the fact that his family is still under Turkish control and it may be dangerous for them. He will wait until conciliation to protect his family from threatening danger especially under today's conditions. Manuk Bey trusted me, being sure that I will never misuse this information or abuse his trust. He will follow the development of negotiations in order to understand when to offer his service to Prozorovsky. He does not want to promise anything beforehand at the same time cherishing a hope to be useful to us.

Manuk Bey hinted that we have a serious opponent in the face of Austria that is continuously misleading Turks. On this occasion, I would draw your attention to Austrian agent Brenner's trip to Iasi allegedly for supporting Duldner in absence of Hummer who could not return to Iasi because of his bad

---

¹²⁴ Yalikoglu Suleiman who had been appointed to the post by the Sublime Porte

relations with the Divan of Moldova and Russians. This trip could possibly pursue a diplomatic purpose for the disputable problems of Austrian consulate in Moldova, aimed at spying and finding the applications of consuls, especially those concerning Wallachia.

Manuk Bey agrees to reveal all the secrets he knows only on condition that the Sublime Porte will not again become the reign of the country. Otherwise, he finds it pointless to endanger his life. Manuk Bey explains that when the Sublime Porte knows that all its interests and secrets on the opposite bank of the Danube have been uncovered, he will have to leave Wallachia, asking for asylum elsewhere to be safe from the persecution of Turks and Greeks.

I promised him to keep the confidentiality of our conversation taking into account the serious influence that he has on the opinion of Ahmed Efendi and some officials of the Sublime Porte and also considering Sultan's gratitude towards late Mustafa Pasha's Armenian bankers. Manuk Bey emphasized the importance of concealing the events and showing his devotion to Turkish interests as long as possible thus creating an impression that he will use his relations with the Marshal in favor of Turkish interests.

I find it necessary to report these details to the Marshal, asking him to keep them secret so that Manuk Bey does not lose his trust towards me and keeps on revealing important information. Manuk Bey told me the following, "Without promising anything beforehand I hope that the provided information and my means will be useful to Prozorovsky more than an army comprised of 20000 soldiers".

The archive of Russian foreign relations in Russia, case 1928, paper 82-84. French copy.

4.

About Manuk Bey- Commander Miloradovich Meeting

Bucharest, March 4th, 1809

(A report about the secret meeting of Miloradovich and dragoman Manuk Bey organized through Kiriko in the Commander's castle).

Manuk Bey expresses his gratitude for Prozorovsky's kindness who has agreed to accept his family. In his turn, the Commander passes the Marshal's best wishes to Manuk Bey.

Later on, Miloradovich says that Prozorovsky has authorized him to elaborate a plan of activities to achieve the aim Manuk Bey has promised

before, i.e. in case of failed negotiations facilitate the capitulation of Izmail and Giurgiova through convincing Ahmed Efendi. The Commander asks Manuk Bey whether he has any news from his loyal companion Papik and whether Ahmed Efendi will agree to cede the fortress without fighting in case of re-establishment of enmity.

Based on the existing situation and the nature of Rusjuk population Manuk Bey finds the capitulation impossible without Russian army's actions in Danube regions. He even thinks that if Russian army comprised of 15000 soldiers makes an appearance in Pietra, Ruhova, Nikopolis, Silistra and Galatia then Izmail, Giurgiova and Braila will automatically surrender because the populations of different regions of Ruelia and Danube will not be able to leave their places for protecting those fortresses. Besides, Ahmed Efendi will not provide Izmail and Braila with food and military forces. Hence, if Russian army invades Rusjuk for 10 days, he will have the ground to gather its people and convince to surrender to Russians in order to save their families and properties. Later on, he will forbid them to get involved in the defense of Giurgiova. As a result, the capitulation of both Rusjuk and Giurgiova will become possible. Besides, this is the only way to make sure that 6000 rifles of Rusjuk will not be transferred to Giurgiova as the population of Rusjuk will use them for their protection. Hence, in spite of Ahmed Efendi's willingness to help, he cannot prevent the transfer of military forces to Giurgiova without this plan.

Miloradovich notices that in fact Ahmed Efendi cannot be thoroughly relied on for the capitulation of Izmail and Giurgiova as Manuk Bey promised.

Manuk Bey says, that based on the data, he supposes that in order to achieve the capitulation of Giurgiova, Izmail, Braila and even Vidin, the Russian army must cross the Danube without losing time and head to Balkans to frighten their populations and even that of Constantinople. This is the only way to capitulate these defenseless fortresses without bloodshed. Otherwise, Turks though being split inside will unite and collectively fight against their religious enemy. Besides, Manuk Bey states that he did not promise to make Ahmed Efendi surrender Giurgiova without Russian army's invasion on Rusjuk.

The Commander answers that the plan is a good one but they need to understand if there is no other way to capitulate the fortresses. For this purpose, Manuk Bey has to make Ahmed Efendi understand that this war greatly differs from the one of Michaelson and it will reach its extreme point if needed. The Marshal has already obtained all the means necessary to his army and in Barlad he has powerful artillery ready to invade. Taking into account the Marshal's persistent nature, Ahmed Efendi is destined to defeat before the invasion of Giurgiova. As Ahmed Efendi is surrounded with enemies and opponents, he

should find his rescue in reaching common ground with Russians and surrendering his fortress.

Manuk Bey says that as a Turk Ahmed Efendi will not be able to do so despite his wish as the small distance between Rusjuk and Giurgiova facilitates the transfer of military forces in case of Russian attack. Turks will surely kill Ahmed Efendi and will never voluntarily surrender any fortress. Manuk Bey also adds that as Pehlivan Agha has left Izmail, that fortress is no longer under the reign of Ahmed Efendi.

The Commander asks whether Manuk can get response from Papik.

Manuk answers that he cannot receive a response in written form but he must soon send a messenger to Rusjuk to invite him for getting new information.

The Commander delays the second secret meeting with Manuk Bey till Papik's arrival.

The Commander asks Manuk Bey to inform Ahmed Efendi about Marshal's goodwill and willingness to repay their service.

Manuk Bey assures the Commander of his loyalty to the Russian interest from the times of living in Turkey and adds that currently being under the protection of Russian imperial army, he should serve twice harder. At the same time, he says that it is easier for him to make Ahmed Efendi move to Wallachia from Rusjuk, than to organize the capitulation of Giurgiova without a part of Russian army moving to the opposite bank of the Danube. Manuk Bey thinks that this is the best time for invading as Turks split inside will not be able to resist as needed.

The Commander asks Manuk Bey to hasten Papik's visit to know Ahmed Efendi's opinion and inform the Marshal. He also adds that they will not benefit if Ahmed Efendi surrenders without the fortress, proving that his personal qualities are not efficient for making him a fearful officer. In that case, he had better stay there and be substituted with the one who is more talented in that sphere.

Manuk Bey answers that at the moment Ahmed Efendi is more powerful than all his opponents and he can neutralize anyone the Sublime Porte intends to appoint to his post. In spite of it, he is not disappointed and is ready to serve in favor of Russian interest as he did being in Bukres. At the same time, Manuk Bey says that it should be taken into account that Rusjuk and Giurgiova are not like Bukres.

The archive of Russian foreign relations in Russia, case 1928, paper 539-542. French copy.

5.

From Turkish Delegate Galib Bey to Manuk Bey

Iasi, March 12th, 1809 (25 Muharram¹²⁵ 1924)

... Having arrived in Iasi, I was looking for an occasion to express my amity and respect towards you. The request for finance is the best occasion, isn't it?

Indeed, at the meeting in Bucharest you told me to turn to you in case of financial difficulties without hesitation. Now I need some money and will be thankful if you send 5000 kurus¹²⁶, keeping this letter as a promissory note to return after I repay my debt. If you need another promissory note, I can send it to you.

Accordingly, I am writing to you to inform that I will be grateful if you send this amount to me. Taking the chance, I will express my respect to you. I am concerned that Mesrop has not returned yet.

(SEAL)

Manuk Bey wrote a Turkish note in Armenian letters on the next page, "Someone from Iasi asks to lend 5000 kurus".

The archive of the history museum of Bucharest, № 26233, original. In Turkish.

6.

Galib Bey to Manuk Bey

Iasi, 12 March 1809 (25 Muharram 1924)

To Manuk Bey, the honorable friend of ours,

When we were in Bukres, during the conversation we had about finance you told me that you would help me in case I was in need. At that moment I was not in need and told you that I would write if needed, at the same time thanking for your offer. However, now I have to seek some things so as to pay to different people and get money for certain expenses. I would be grateful to you if you send me 15.000 kurus either cash or by endorsement. I hope you will send it as soon as possible and inform us what kind of promissory note I should give.

(SEAL)

Seid Mehmed, Seid Galib

¹²⁵ The first month of the Islamic calendar

¹²⁶ Turkish currency

On the other side of the paper Manuk Bey wrote a note in Turkish with Armenian letters: "Someone wants 15 thousand kurus".

Archive of history museum of Bucharest, No 26230. Original. In Turkish

7.

From Prince Prozorovsky to Count Rumyantsev

Iasi, March 17/29th, 1809

My honorable Count Nikolay Petrovich,

On January 26th, I sent a secret letter No 17 to your advisor secretary Count Saltikov and also attached a copy of the collegium advisor Kiriko's letter, including Manuk Bey's promise that in case of military operations launched between Russia and the Sublime Porte he would assist us, convincing Ahmed Efendi to surrender Izmail and Giurgiova fortresses. We could not make use of his promise, because of being determined to start peace talks with the representatives of the Ottoman Sublime Porte at that time. However, later, when I sent the well-known announcement to Constantinople upon His Grace's personal order and was waiting for the negative answer of the Sublime Porte, I focused all my attention to Manuk Bey's promise in order to make use of it if the war happened to start again. I was not able to go on a journey to Bucharest to personally meet Manuk Bey and the correspondence would prolong the issue to the detriment of us.

And as a deputy-commander, Miloradovich came here to participate in the congress, which was not assembled though and as he would then return to his official seat, I secretly instructed him to have a meeting with Manuk Bey and elaborate a plan to convince Ahmed Efendi to first surrender Giurgiova.

You can find the copies of the orders that I gave to collegium's advisor Kiriko attached under the heading A. After it, on that very same day I got a letter from Kiriko on the dangerous plight of not only Manuk Bey but also Ahmed Efendi. I sent the copy of the above mentioned note to you on 13 March together with the friendly letter No 65. You can find the orders I gave to commanders Miloradovich and Kiriko from in the enclosed copies under the heading B and C. Before deputy-commander Miloradovich arrival in Bucharest, Manuk Bey's family had already arrived as I informed you in my letter No 63 sent to Your Highness on March 13th. Immediately after it Manuk Bey sent his loyal man Papik to Slobozia and Rusjuk to convince former Kapudan-pasha Ramiz and Ahmed Efendi to seek for shelter in Wallachia under the protection of Russian armies. I attach Kiriko's letters about it under the headings D and E.

Later on, on March 9th I received notes about Miloradovich-Manuk Bey meeting under the headings F and G.

When I got the accurate news that the Sublime Porte substituted Ahmed Efendi with another person and the latter was sentenced to death (I informed you in my letter No 64 sent on March 13th), I found it convenient to persuade commanders Miloradovich and Kiriko to inform Ahmed Efendi through Manuk Bey about his dangerous plight and convince him to surrender Giurgiova and come to settle in Wallachia. The references of my orders can be found under the headings H and I.

At last, the next day I received Commander Kiriko's notes dated March 9th and 10th under the headings L and M as well as Miloradovich's note, attached under the heading N and O. All those notes made me understand some things: on the one hand, even if Ahmed Efendi escape from Rusjuk to Wallachia, Giurgiova will not surrender and on the other hand, at present the mentioned fortress is in a bad condition with a very weak guard. Due to the suspects, the Turks will have because of the transfers of our soldiers and as a result of the steps the Sublime Porte will take immediately after it, the weak condition of Giurgiova will change and in that case the capitulation of the that fortress will be a loss of time and means. Also taking into account the fact that on the 20th of this month time expires and my messenger should return from Constantinople supposedly with negative news, I could not lose the perfect moment and ordered Miloradovich to organize a sudden attack on Giurgiova, making its capture possible. Full of fear, I will immediately inform His Majesty about it and send the copy of my order given to Commander Miloradovich.

For His Majesty to be aware of the process of all the operations, I would ask you, my honorable lord, to inform His Majesty about all the circumstances described above.

Remembering His Majesty's positive opinion about me, which is the greatest possible happiness in this world, I will be grateful if Your Excellency is kind enough to inform me how His Majesty accepted my impudent decision. I will wait for your answer with a great and unexplainable impatience...

Prince Prozorovsky A.

P.S. The messenger was about to leave, when I got references of letters from Constantinople under the headings P and Q. As a matter of interest I also attach a newsletter under the heading R sent from Vienne on March 3rd (new calendar) that I received from Bucharest.

The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1928, pp. 525-528, Original in Russian

Mseryan about the Capitulation of Rusjuk, Sistov and Nicopol

Seeing that the fall was knocking doors and he still did not manage to capture Shumlin, where the army of the Turkish regent was located, Kamentsky gathered his whole army and attacked Rusjuk to have at least that city occupied. The Bosnians, who were afraid that the city would be subjected to starvation and that the cannon shells would not be enough, got the news on Russian attack and decided to surrender.

Next time, when the Russian messenger came to offer them to surrender the city, they answered, "We will surrender if Manuk Bey comes and concludes the treaty on his own". When Kamentsky heard this he sent a man to invite Manuk Bey. Without wasting time Manuk Bey rushed to meet him and reached the Russian army. As Kamentsky did not trust Bosnians he did not let Manuk Bey meet them in the fortress. He offered Bosnians to visit them. Five Bosnians left the fortress and went to meet Manuk Bey. Entering the fortress the second day, Manuk Bey talked to the Bosnians and Aleo Karnetsy Pasha and took the Bosnians to the Russian army. Though the Bosnians had promised to surrender the city, Manuk Bey talked about the terms set forth by their armies. The armies were allowed to go to the regent's army and were given carts for leaving and having rest. The Bosnians together with the army left Rusjuk (on October 5th, 1810) and the Tajik population (Turks) gathered all their wealth and headed to Shumlin. The city under cavalry's defense went under Russian control.

The surrender of Rusjuk had a terrible influence on the neighboring fortresses, such as Sistov and Neapolis. The siege was not a fierce one (because Russians had used all their in Rusjuk). Other fortresses also surrendered. When they were offered to surrender, they answered they would not surrender fortresses without fight unless Manuk Bey came. Hachi Ibish Ali Agha, the governor of Neapolis and Zilidagh together with Ahmed Agha, the governor of Sistov sent a letter to Mnauk Bey. When the letters reached Kamentsky he sent them to Manuk Bey and asked him to personally go to Sistov and Neapolis, because he was the only one to know how to capture those cities. On his way to those cities, Manuk Bey faced a terrible incident. One of the tributaries of the Danube was heavily flooded those days as a result of the rains and the migrants had not waited for the river to calm down. Facing the death, they had rushed to cross the river. Someone named Hachi Hakob Avetisyan had been with them and he was the one to tell Manuk Bey about this incident. Even Manuk Bey's son had heard this story. The severity of this incident became evident when the Russian soldier accompanying Manuk Bey drowned in the whirl of the river.

Entering the fortresses and talking to the governors (on October 17th)
Manuk Bey made the cities surrender to Russians on the same conditions
as Rusjuk had surrendered. The tajiks who were in that city went to
Danube. Manuk Bey provided Russian horsemen for accompanying them
so that no one stopped them on their way.

When the Turks emigrated from Rusjuk, Neapolis and Sistov Manuk bey sent Mustafa Pasha Bayraktar's family with the same group. During this emigration the personal qualities of many people were revealed. Manuk Bey provided medicine, food and money not only to these emigrants but also to janissaries, so that they did not need anything on their way. Experiencing Manuk Bey's kindness, people told everyone in Constantinople about Manuk Bey's generosity. This news reached even Sultan. Sheikh-ul-islam, who had not known Manuk Bey before, also heard about him. After these events, he showed great sympathy for Manuk Bey as a gratitude for his kindness towards Tajiks. Reaching Constantinople, Aghalar Aghasi, the general commander of janissaries and Ejip Agha, one of those released due to Manuk Bey told everyone about their endless gratitude to Manuk Bey. After it, the janissaries changed their opinion about Armenians for the better.

Mseryan, see in the same place, pg. 207-212.

9.

About the Arrival of a New Turkish Delegate

Bucharest, 30 January 1811

(A part from a consular report)

...On January 26th, a Turkish delegate reached Bucharest by the order of Kapici Bashi. He was the same Numan Efendi, who had often been sent from Shumla to bring letters from the Grand Vizier to Russian commanders. He had the title of Head General (mirahor) and is served in the Grand Vizier's house as an officer. He stayed in Commander Italinsky's neighboring house and was warmly welcomed by both Russian constable and all the other commanders of the army. According to some accurate news, the aim of his mission was bringing a common polite letter from the Grand Vizier to Kamentsky and Reis Efendi's long letter to Manuk Bey. He was authorized by the Grand Vizier to start talks for conciliation with Russia without ceding even an inch of land. It is quite predictable that this mission, just like the previous ones, would not succeed. Russian impatience for peace is the only vivid thing in this case and

nobody doubts that it will not be concluded immediately after the proud announcement made to the whole Europe about that it is impossible to deny principality.

Hurmuzachi, Documents, 16. Pg. 869, French copy.

10.

From Commander Kutuzov to Rumyantsev

Bucharest, March 7th, 1812 (February 24th)

Honorable Count Nikolai Petrovich:

Manuk Bey was at Kehya Bey for some days. There he found Prince Mourouzis, who was engaged in reading encoded letters in the next room while the two proxies and Capan Oglu were quarreling in Galib Efendi's large reception hall about the condition of Turkish army and saying that it would be so hard for it to struggle in a new war lacking the most necessary things, such as tents.

Prince Mourouzis entered the hall and handed a letter in Turkish to Kehya Bey. At that time Hamid Efendi, the second proxy asked them to stop that unpleasant quarrel. After reading the letter, Galib Bey handed it to Hamid Bey saying, "This should make you happy, we have very good news".

Hamid Efendi returned the paper to Galib Bey, making the latter understand that it must have been translated beforehand. Then, Kehya Bey handed this paper to Capan Oglu, adding, "This is written to us by our companion Mavroyeni".

After Manuk Bey had informed me about this quarrel, I ordered him to make efforts to know the content of the above mentioned paper but only a few weeks ago he managed to do so.

Having a conversation with Galib Bey in front of four people, he asked the latter whether the letter that Mourouzis had handed to him really contained good news. Kehya Bey answered that the paper received from Mavroyeni informed that the war between Russia and France is inevitable and it will start very soon and that the French armies are in active operations and have already crossed the Rhine.

It is my responsibility to inform Your Grace about the news received from Galib Efendi and I think it is to the point to add that the French consul Ldu, who is under my control, has informed nothing on the given preparations to Turkish proxies and only informs them about the French victories in Spain, something that he reminds me every time we meet.

Best regards, and so on...

Count Mikhail Kutuzov

P.S. After writing this letter the state advisor Fonto introduced a record about Manuk Bey-Kehya Bey meeting. Sending you the original of the record, I will wait for your answer.

The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1952, pp. 80-81, Original in Russian.

11.

From Joseph Fonton to Commander Kutuzov

Bucharest, February 17/29th, 1812

As Your Grace had ordered, yesterday I informed Manuk Bey about the plan against the Ottoman Empire and your instructions concerning it. Based on your order, I instructed him the manner he must adopt while dealing with Kehya Bey.

I told him that Your Grace has been informed by a reliable source that the plan made by other countries for many years aimed at spoiling the image of the Ottoman Empire in Europe is very actual at the moment and its implementation seems to come closer. I also informed that the same countries have noticed that all the invasions of current war both in Europe and in Asia were mainly to the detriment of the Sublime Porte and that the current invasion had a much more tragic ending for it. Though Russia moved most of its army from Danube region and has adopted the policy of protection, the Sublime Porte has gathered all its forces ready to attack. I also told Manuk Bey that those countries have concluded that Turks are not able to resist Russian royal court for a long time, hence it is high time to divide the loot and that they want to offer this partition to the royal court.

Then referring to Your Grace's concerns, I told Manuk Bey that the plan is against both the Emperor's personal feelings and state interests. His Majesty's goal is to achieve conciliation with reasonable conditions, frustrating the machinations against the Sublime Porte and becoming the protector of the latter's European properties. There is no need to consider the conciliation as an end of the war as before. Here is an Empire that with God's grace has gained advantages over the Sublime Porte in the war and now wants to define borders through conciliation.

Then, I added that the ideas expressed by His Majesty are based on the advice of other countries that want to get use of the situation to see the Ottoman

Empire's fall in Europe and that putting aside all motives, His Majesty's wish is enough to make the Sublime Porte surrender.

(At this moment, I reminded Manuk Bey about the surrender of Bukovina to Austria as a compensation for the broken promise). I told Manuk Bey that His Imperial Highness can lay claim to these concessions as the right of victory and the right of getting compensation for the loss suffered during the five-year costly war. In case the Sublime Porte casts doubt on His Majesty's noble and kind intentions, it is easy to convince him by offering not only conciliation but also alliance by which the two countries guarantee mutual support to each other in the struggle against their common enemies. I also mentioned that the description of Grand Master (Sultan) as a strong person and his psychological strength made a great impression on His Grace but both the Sultan and his government should put on a scale the minute concessions Russia demands and the innumerable consequences of the dangerous situation the Empire will experience in case the negotiations among the heading cabinets of Europe end in agreement or even in war that will arise against the Sublime Porte without giving opportunity to sign the treaty of solidarity with Russia.

I also added that other countries try to dissuade the Sublime Porte as they know that the quickly obtained peace will hinder their plan of partition while the ongoing war will ensure the implementation of that plan and will make the task easier by reducing the hostile parties' income and means of defense.

In the end, I made him notice that the Russo-Turkish conciliation Turkey will keep its entire means to suppress the adherents to Wahhabism¹²⁷ and stand as a mound counter to this gulf against the country and religion. Besides, the Sublime Porte should also remember about the great influence Russia has on a number of countries under the dominion of the Ottoman Empire and it is illogical of Turkey to reject some concessions that will guarantee the elimination of machinations around evoked around the country.

On that very day, Manuk Bey went to Galib Efendi, pretending that having heard about my worries he had allegedly visited me and found me in no mood. He had wanted to know the reason and I had answered that it was all because of bad news received from Your Grace. Introducing his actual concerns as well, Manuk Bey told Galib Bey everything I had instructed before. Hearing attentively up to the end, the latter made him understand that this partition had long been an apple of discord. "Manuk Bey answered the longer plan is developed the closer its execution will be unless it is prevented".

As regarded to the treaty of alliance, Galib Efendi stated that he had offered alliance to Commander Italinsky in a private meeting still in Giurgiova,

---

¹²⁷ An Islamic doctrine and religious movement

but Italinsky had not answered. Manuk Bey, being unaware of this fact, told him that either he had not properly explained everything to Commander Italinsky or His Grace had not been able to answer at that time.

Referring to this topic, Galib Bey reprimanded, saying that his experience had taught him that royal courts of Europe would never adhere to foreign government if it was not driven by their interests.

Manuk Bey answered that he does not think all countries are guided by the same principle and referred to His Highness' sincere confession regarding this issue, i.e. the partition of the Ottoman Empire is never driven by Russian interests because taking into account the geographic features, its share from this partition does not have the same importance as that of other countries. Manuk Bey expressed his opinion, stating that Russian guarantee will be beneficial for the Ottoman Empire. If the latter does not agree to conciliation, then the Russian court will be obliged to confirm the plan of partition and even if the Sublime Porte is able to hinder its complete execution, the plan is deemed to succeed by making concessions to Russians that will be greater than the ones they demand at the moment.

During the whole meeting, the expression on Galib Bey's face changed, he was sad and thoughtful. Manuk Bey dared tell him at that moment that having Turkish Sultan's trust he should bear the responsibility to solve numerous difficulties and not be limited by playing the role of a mediator. In case his records does not have the necessary influence on Sultan, he should inform him everything orally through serious, reliable people who witness all the events.

Galib Bey answered Manuk Bey, "Our Sultan is young and his passion makes me worry. We do not dare oppose his opinion. We have tried the means you just offered. We also orally provided information to him. When it came to the problem of conciliation, we sent Bekir Bey from Rusjuk to him as a respectable person. But neither Bekir nor others dared to express their real opinions at his presence. Besides, the ministers and officials who live in Constantinople enjoying rest and peace are not concerned with the difficulties the country is facing as much as we are, supporting the army. As for me, sometimes I was too far from being a mediator, sometimes I was even stronger than needed but I also share the same fears".

Manuk Bey answered him that taking into account His Highness' trust towards Bekir Bey and his (His Highness) high opinion about his talents, hard work and loyalty, he can never become the "victim" of Sultan's passion that frightens others.

Without informing Manuk Bey, Galib Bey found it necessary to inform the Sultan about the news he had received.

State advisor Joseph Fonton

The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1982, pp.75-78,

Original in French

12.

From Commander Kutuzov to Rumyantsev

Bucharest, March 3rd, 1812 (20 February)

Deeply honored Count Nikolay Petrovich:

Following Your Highness' secret letter of February 4th, I instructed Manuk Bey to meet Kehya Bey Galib Efendi and show him the benefits of the Submile Porte in case of the Russo-Turkish conciliation and have a dispute with him on political state of his country and on danger threatening him.

This secret mission was entrusted to Manuk Bey through advisor Fonton and was described in detail in the record that the latter had given to us. I attach the original of the record to this letter so that you know the instructions given to Manuk Bey and Galib Efendi's opinion.

Waiting for your answer and so on...

Count

Mikhail Kutuzov

The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1982, papers 73-74, Original in Russian.

13.

From Manuk Bey to Prince Hovakim Lazaryan

Sibiu, August 6th, 1813

(Referring to the letter sent by Hovakim Lazaryan on June 26th, 1813 from Petersburg in which Lazaryants was accusing him of not leaving Wallachia on time together with Russian armies and for later having to suddenly escape from Bucharest. Manuk Bey answered Lazaryan on August 6th, 1813 from Sibiu where he had settled after escaping from Wallachia).

"...My lord I am guilty, because I bought estates without making preparations beforehand. And I did not sell my properties on time so that to meet Russian armies upon their arrival. Indeed, my lord, you have the

right to be angry with me. Only God is infallible. I was blind to see that these countries would never ever become Turkish, witnessing and hearing from general commanders that the merciful emperor, as well as Prince Rumyantsev had affection for these countries and were doing their best for the sake of them. On the other hand, I could see that Turks were weak and were not able to struggle against Russians. I knew beforehand what decision the merciful emperor had made for the borders of Danube.

(Manuk Bey remembers that the Russian commanders, who were initially leading the army, could not take the advantage of circumstances and lost their chance to crush the Turkish army three times. So they became the reason for the delay of the victory. Being inspired with Napoleon's encouragements, Turks did not want to compromise during peace talks, which would not succeed without Manuk Bey's mediation).

My lord, this accursed Napoleon gave Turks so many hopes and promises, that the border would not stretch from the river Burut till the Danube but for your servant's service as a mediator (meaning but for Manuk Bey). Turks wanted the border of Bender and Hotun to stretch till the river Konduk. Otherwise, Turks were ready to again fight against Russians, encouraged by Napoleon's and his Istanbulian friends' advice.

Though Turkish ambassador Galib Efendi was an old friend of mine, your servant (Manuk Bey) had to make numerous efforts for talking to him in secret for the border to stretch from the river Barut till the Danube. Then I informed Kutuzov and the latter reported to the Tsar. In answer to Kutuzov's letter, the Tsar ordered him to make use of my mediation to talk to the Turkish ambassador. These negotiations were confidential. Only the Turkish ambassador, Prince Kutuzov, his servants, Kutuzov's and my translator Fonton (who was Armenian) were aware of these negotiations. No one else knew about them: neither two other Turkish ambassadors, nor their translator Mourouzis, nor Russian ambassadors and Dulinsky. Prince Kutuzov told me that the Emperor and Count Rumyantsev were aware of my service in peace talks. God is witness, without having any profit, I worked really hard, suffered a lot and spent a lot of money in order to succeed as soon as possible. This was my service to the Emperor.

(Manuk Bey will later regret for not being able to ensure better terms for peace talks because of some conditions and especially Napoleon's threats and firstly they were not able to set the two Danube principalities free from Turkish dominion. In the continuation of his letter he writes).

"What else shall we do? Maybe it was not God's will. Because of that accursed Napoleon's war we refrained from misfortune, moving our families.

For estate owners like us, it was like selling an incomparable treasury, which would not only bring us seven times more income but also will be very useful for the merciful Emperor. If the peace lasted for 7 years, the merciful Emperor could get 50.000 that had always been kept.

The central state historical archive in Leningrad, fund 880, op. 5, case 7, pp. 212-215, Original in Armenia.

ՀԱԿՈԲ ՄԻՐՈՒՆԻ

ԷՋԵՐ

ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻ ԿՅԱՆՔԵՆ

HAKOB SIRUNI

PAGES FROM
MANUK BEY'S LIFE

Համակարգչային էջադրումը՝ Վ. Պապյանի

Հրատ. պատվեր № 864

Ստորագրված է տպագրության 30.05. 2018թ.:

Չափսը՝ 70 x 100 ¹/₁₆, տպագրական 11,25 մամուլ:

Տպաքանակը՝ 120 օրինակ:

Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

[2000 m.]

ԳԱՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0526739

A 103X29

